ילקוט
למחשבה סוציאליסטית

מעתונות העולם

ISSN 0334 - 1003

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

יד טבנקין
מס. 10, יוני 1987, סיון תשמ"ז

בגליון זה

* ארנסט מנדל בוויכוח הגדול בין החוגים הסוציאליסטיים
על תכנון כנגד "סוציאליזם-של-שוק"
* ברנקו הורוואט – עקרונות לניהול עצמי
* המצב החדש של האיגודים המקצועיים בארצות התעשייתיות
* לנוכח משברים בתעשיית הנשק – אפשרויות הסבה לייצור אזרחי?
* דעה מפקין על הסיבות למהפכת התרבות
* דניס הילי – מאבק באפרטהייד
ועוד...

יד טבנקין
מס. 10, יוני 1987, סיון תשמ"ז

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

התוכן

לבטים בשמאל

איגוד מקצועי

שיתוף

מול משברי קפיטליזם

עוון

מזרח ומערב

ילקוט למחשבה סוציאליסטית מעתונות העולם

מוצא לאור על־ידי

״יד טבנקין״, המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה
והמרכז לתרבות ולחינוך, ההסתדרות הכללית
של העובדים בארץ־ישראל

העורך: **אשר מניב**
מס׳ 10
יוני 1987, סיון תשמ״ז

גרפיקה: **רונית גבאי**
סדור והפקה: **תירוש בע״מ**

new left review

ארנסט מנדל

להגנת התכנון הסוציאליסטי

נגד "סוציאליזם־של־שוק"

בספרו The Economics of Feasible Socialism מבקר אלק נוב את שיטות הכלכלה המארכסיסטית כמטעות או בלתי־רלוונטיות למשימת בנין הסוציאליזם; הוא דוחה את מטרת המדיניות המארכסיסטית – סוציאליזם לא לשם יצור סחורות – כבלתי־ישימה. כל תשובה של ממש חייבת להתבסס על אותו הליך שמארכס השתמש בו כאשר חקר את צמיחת הקפיטליזם. במילים אחרות, נקודת המוצא אינה צריכה להיות אידיאל סופי או יעד נורמטיבי שיש להגיע אליו, אלא אותם יסודות של החברה החדשה שכבר צומחים ברחמה של הקודמת – חוקי התנועה והניגודים הפנימיים של אופן הייצור הקפיטליסטי והחברה הבורגנית הקיימת. מה היתה המגמה ההיסטורית היסודית בהתפתחות הקפיטליסטית מאז המהפכה התעשייתית? סוציאליזציה אובייקטיבית גוברת של העבודה. כל כללי התנועה הכרוכים זה בזה של אופן הייצור הקפיטליסטי – החתירה הקבועה להגברת האינטנסיביות והפריון במקום העבודה; הרדיפה נטולת הפשרות אחרי שווקים חדשים; הלחץ לטכנולוגיה חדשה כדי לחסוך בעבודה (עליה בהרכבו האורגני של ההון); ריכוזו ומרכוזו הגוברים של ההון; נטייתו של שיעור הרווח להצטמצם; משברים מחזוריים בגלל עודף ייצור ועודף הצבר; ההתקדמות חסרת הרחמים לקראת בינאום של ההון – כל אלה יחדיו זורמים אל אותה התוצאה האחת.

מה פרושה של סוציאליזציה אובייקטיבית של העבודה? היא סימן לתלות הגומלין הגוברת הן של תהליכי העבודה עצמם והן של בחירתם וייצורם של המוצרים שאנו צורכים. לגבי תושב ממוצע של ארץ אירופית או אסיאנית במאה ה־14 נגעה אותה תלות הגומלין, לכל היותר, לכמה מאות בני־אדם. כיום היא כורכת באורח ממשי ביותר מיליוני בני־אדם. אך היא מסמלת גם משהו גדול יותר, שכן היא מצביעה על התפשטות דרמטית של ארגון עבודה מתוכנן. עם התחלת התיעוש בבית החרושת, לא השוק אלא התכנון הוא השולט בכל. ככל שבית החרושת גדול יותר, כן גדלים טווח התכנון והיקפיו. עם הופעתו של הקפיטליזם המונופוליסטי התכנון מתפשט מבית החרושת אל הפירמה – הווה אומר, למוסדות המקיפים מפעלים אחדים. עם התפתחות התאגידים הרב־לאומיים בעולם של ימינו, הפך התכנון לבינלאומי – ומבחינה משפטית הוא משתרע לעתים קרובות על פירמות רבות.

התוצאה היא צמצום רדיקלי של כמות העבודה הבאה מהשוק בקפיטליזם המאוחר, בהשוואה לכמות העבודה המוקצית באורח ישיר. הסיבה העיקרית איננה בגידול ההתערבות הציבורית במשק או בצמיחת מדינת הרווחה או בהישגיו של מעמד הפועלים – אם כי כל אלה תרמו לתוצאה הסופית. הסיבה טמונה בהגיון הפנימי של הקפיטליזם עצמו, ובדינמיקה המיוחדת של הצבר והתחרות. למשל: "ג'נרל מוטורס" מייצר את חלקי החילוף למשאיות שלו במפעל א', את גוף הרכב במפעל ב' ומרכיב את המשאיות במפעל ג'; ואם לחלקים המועברים מ־א' ל־ג' מתלווה דו"ח

מתוך new left review, מס' 159, אוקטובר 1986.
המחבר הוא מן התיאורטיקנים המארכסיסטיים הידועים; כאן הוא ממשיך בוויכוח המסעיר את הסוציאליזם המערבי בשנים האחרונות ושכבר מצא את הדיו על דפי "ילקוט" זה (ראה, למשל "ילקוט למחשבה סוציאליסטית", מס' 7, ע' 46, שיש בו סקירה על ספרו של אלק נוב, שעיקר התקפתו של מנדל מכוונת אליו. ספר מומלץ!). בגלל אורכו של מאמר זה נאלצנו לקצרו בכמה חלקים, אבל עיקר טענותיו של המחבר נשמרו.
תרגום: רות הדס.

מחשב הכולל חישובי עלות כספית מפורטת ביותר, אין זאת אומרת ש־א' "מוכר" חלקי חילוף למפעל ג'. מכירה פירושה שינויים בבעלות ועימם פיצול אפקטיבי של קבלת ההחלטות, המשקף אוטונומיה אמיתית של קנין ואינטרסים פיננסיים. לא השוק אלא היעד המתוכנן של תפוקת משאיות קובע את מספר גופי הרכב שיש לייצרם. המפעל המייצר גופי־רכב אינו יכול "לפשוט את הרגל" משום ששלח "יותר מדי" יחידות למפעל ההרכבה.

כמובן, כלכלת השוק הקפיטליסטית עדיין שלטת, במובן שכל אותם תהליכים מוגבלים לשלב של סחורות־ביניים – הווה אומר, סחורות שטרם הגיעו ללקוח הסופי. אך תפעול המשק הזה נזקק יותר ויותר למנגנונים שאינם שייכים לשוק, לא בלבד בתחום הייצור אלא גם בתחום ההפצה. העובדה שאותה סוציאליזציה בכלכלית של העבודה בקפיטליזם מלווה וכרוכה בצמיחת צורות פוליטיות של הקצאת עבודה שלא על־פי ציווי השוק רק מוסיפה חומר נפץ לניגודים הפנימיים של התהליך כולו.

השתמשנו במונח "תכנון", אך יש להגדיר את המושג עצמו יותר במדוייק. תכנון אינו זהה להקצאת משאבים "מושלמת", או הקצאה "מד־עית" ואף לא הקצאה "אנושית יותר". פירושו, בפשטות, הקצאה "ישירה", שהיא היפוכה של הקצאה על־פי צווי השוק. אלה הן שתי הדרכים הבסיסיות להקצאת משאבים, והן שונות זו מזו ביסודן – אף אם ניתן לפעמים לשלבן לתקופות מעבר בצורות־כלאיים שבריריות. שני הסוגים היו קיימים במהלך ההיסטוריה בקנה מידה רחב ביותר. שניהם, על כן, "בני־ביצוע" (feasible). (– – –)

◆ הלך־הרוח בימינו

לאחר מלחמת העולם השניה, בעידן הכלכלה האנטי־מחזורית ומדיניות הרווחה, השקיפה הח־כמה הבורגנית הקונוונציונלית על הביקוש עצמו כעל גורם שנתון במידה מסויימת להתערבות ולעיצוב מצד הציבור. אלא שבעשור האחרון התפתחה בעולם הקפיטליסטי ריאקציה חריפה לרעיונות ולטכניקות קיינסיאניים, ושיבה בלתי־מרוסנת אל ציווי השוק ואל יצור הסחורות כערכים ציוויליזטוריים בזכות עצמם. לתמורה זו היתה השפעה מעמיקה גם על השמאל. סוציאליס־טים, ומעל לכל סוציאל־דמוקרטים שמאליים ואירו־קומוניסטים במספר גדל והולך, מגלים ומאמצים לעצמם מחדש עיקרי־אמונה בורגניים שאין להם כל בסיס מדעי או אמפירי: אין אלה אלא אמונה עיוורת או אמונות טפלות. המסקנה ההגיונית – והנפוצה – של תזוזת השקפות זו היא אי־אמון בעצם האפשרות של תכנון מודע, וקבלת הדין, אם לא פולחן, של השוק – מסקנה שפוגעת בליבו של הענין הסוציאליסטי. מה שבאמת מוטל על כף המאזניים איננו נושא של הטווח הקצר – עד היכן יש צורך בהסתמכות על חליפין של סחורות מיד לאחר מהפכה אנטי־קפיטליסטית – אלא השאלה, אם כדאי בכלל להגשים את יעדו ארוך־הטווח של הסוציאליזם, חברה ללא מעמדות, ומדוע הגשמתו כדאית.

הדוגלים ב"סוציאליזם של שוק" מבקשים לנתח ולתקן את התפקוד הפגום מאד בכלכלת המעבר של ברה"מ, מזרח־אירופה וסין. אין אנו סבורים, שחברות אלו הן סוציאליסטיות במובן משמעותי כלשהו, אך הן נמצאות בתקופת מעבר. ראיות מן הנסיון הסובייטי, על כל העומס ההיסטורי של פיגור, הרס ממלחמה ושליטה ביורוקרטית כושלת שרובצת עליו, משמשות את הטיעון הקלאסי נגד תכנון סוציאליסטי כשלעצ־מו. אבל השאלה המתבקשת היא, אם הבעיות המיוחדות למשקים מן הטיפוס הסובייטי אינן נובעות בחלקן מתנאים בלתי־בשלים לסוציאליז־ציה מקיפה. ולעומת זאת, אני סבור, שבארצות המתקדמות ביותר אפשר להצביע על מגמות המצאותם של המשאבים החומריים, הטכניים והאנושיים הדרושים לתכנון, הן גם מדגימות את המחיר הכבד של היעדר תכנון. שהרי ברור, כי כל תכנית ריאליסטית של התמודדות עם האבטלה ההמונית, הניצול החריף של נשים עובדות או מיעוטים אתניים או הבעיות האדירות שנוצרו בגלל חוסר־אחריות אקולוגית מצד תאגידים וממשלות, תצטרך להתבסס על כינון סדר עדיפות חברתי חדש לגמרי, באמצעות של סוציאליזציה אמיתית ותכנון דמוקרטי.

◆ יותר מדי החלטות?

נפנה עתה לנימוקים המרכזיים של אלק נוב נגד מה שנראה בעיניו כתפישה מארכסיסטית קלא־סית של תכנון סוציאליסטי. לטענתו סביר להניח, שבכל מועד נתון נמצאים כ־12 מיליון מוצרים שונים בתהליך הייצור בברה"מ – וכי רק השוק יוכל למלא את התפקיד של הקצאתם הרציונלית;

שכן מספר ההחלטות שיש לקבלן הוא כה גדול, עד ששום איגוד יצרנים דמוקרטי לא יכול להתמודד אתו. איך אפשר לקבל נימוק זה? נבהיר קודם־כל את ההיבט הדו־משמעי הבלול בו: המספר הזה כולל כמות עצומה של מוצרי־ביניים וחלקי־חילוף וכן סוגי ציוד יחודיים שהאז־רח הרגיל לעולם אינו נתקל בהם ואינו צורך אותם. הוא גם כולל מיגוון גרסאות של מוצר צריכה אחד. בחברות מערביות אלו ישתרעו מעשרה סוגי דטרגנטים שונים עד שלושים סוגי לחם וכו'. אנשים נורמליים צורכים בדרך־כלל סוג אחד או שניים מכל המיגוון ולא את כולם. למעשה אין זה נכון, שהשוק בארצות קפיטליס־טיות מתקדמות "מקצה" מיליוני סחורות – לא של מוצרי צריכה ולא של חומרי יצור. במקרה הגרוע ביותר, צרכן פרטי ירכוש כמה אלפי מצרכים שונים במשך כל חייו (וגם זה אומדן מוגזם לגבי רבים מהם). אין להם פנאי לצרוך "מיליונים" של מצרכים שונים או להגיב על "אותות השוק" ל"בחירתם". הרעיון – שכלכלנים ליברלים אוהבים אותו וגם סטאלין היה מחסידיו – שקיים "ביקוש בלתי־מוגבל לצריכה", וכדי לספק אותו יש צורך ב"כמות בלתי־מוגבלת של מצרכים", הוא סתם מטופש. אי־אפשר לצרוך כמות בלתי־מוגבלת של סחורות בזמן מוגבל – ולרוע המזל, שהותנו בעולם מוגבלת בהחלט!

אין המצב שונה באשר לסחורות־יצור (כולל מוצרי־ביניים). מרבית מוצרי־הביניים כלל אינם מוקצים באמצעות השוק. מייצרים אותם לפי הזמנה. אין שמים לב לעובדה, שכיום, אותו הדין נכון גם ביחס לרוב המכונות הגדולות. אינך הולך לסופרמרקט לחפש טורבינות לסכרים הידרו־חשמליים; אתה מזמין אותן לפי תכנית מדוייקת ומפורטת מאוד. אף אם העסקה נעשית באמצעות מכרז ציבורי, אין הדבר זהה ל"הקצאה באמצעות השוק". ההצעות המוגשות במכרז אינן גורמות לייצור של מוצרים שונים, שאתה בוחר ביניהם. הם הביאו בפועל לייצור מוצר אחד, שנכנס אוטומטית לשימוש. ברור שאפשר לקיים את אותו הליך בלי לערבב בו מנגנון שוק כלשהו. במקום לבחון הצעות שונות במכרז, היית מחשב את עלויות המוצר השונות ביחידות ייצור שונות ובוחר בספק הזול ביותר, בתנאי שכל הדרישות הטכניות והאיכותיות כובדו.

כך אנו מגיעים למסקנה מפתיעה במקצת: כבר היום אין מייצרים את מרבית סחורות הצריכה והייצור בארצות הקפיטליסטיות המתקד־מות ביותר מתוך היענות ל"אותות השוק" המשת־נים בחדות משנה לשנה, ובוודאי שלא מחודש לחודש. מרבית הייצור הנוכחי תואם תבניות צריכה מקובלות וטכניקות יצור קבועות מראש, בלתי־תלויות במידה רבה – אם לא לחלוטין – בשוק. כיצד נוצר מצב כזה? זו בדיוק התוצאה מסוציאליזציה אובייקטיבית גוברת של העבודה.

אם כן, מדוע אי־אפשר לפתור את בעיית הקצאת המשאבים הדרושים למוצרים אלה, הידו־עים לרוב מראש, על־ידי איגוד יצרנים המסתייע במחשבים מודרניים, שבוודאי מסוגלים לטפל ב"מיליוני המשוואות" שאלק נוב נבהל מהן? נכון, כמובן, שהרגלי צריכה אינם נצחיים. תמורות טכנולוגיות מסוגלות לשנות באורח רדיקלי את סל המוצרים השליט בסחורות צריכה, וגם את דרכי יצורם. אך תמורות מסוג זה מתרחשות בהיקף גדול רק בטווח הארוך. יתר על כן, הדחיפה הראשונה בכיוון זה לא באה אף פעם מן השוק או מן הצרכן. היא באה מממציא החידוש ויחידת הייצור שהוא קשור אליה. מעולם לא התרוצצו אלפי צרכנים הזועקים בייאוש: "אנא, הנרי פורד היקר, תן לנו מכוניות! חברים יקרים בתאגיד 'אפל', אנא, ספקו לנו מחשבים אישיים!" היו אלה עסקים שהזרימו מוצרים חדשים לקהל הצרכנים על־מנת ליצור את הביקוש שיאפשר להם למכור כמות גדולה ככל האפשר מסחורותי־הם.

"קיצוב על־פי מחיר"?

◆ מחסור ושפע

בעיית המורכבות של הקצאת המשאבים במשק תעשייתי מתקדם היא, על כן, מדומה במידה רבה. איש לא יכחיש, שתכנון סוציאליסטי דמוק־רטי ייתקל בקשיים מעשיים משל עצמו, שבחלקם אפשר לחזות בנקל, וחלקם, כרגע, פחות. אבל אין כל סיבה להניח, שבמובן הטכני לא יהיה אפשר להתגבר עליהם. ברם, ביקורתו של נוב ביחס לתפישה המארכסיסטית של הסוציאליזם אינה מצטמצמת לשיטות המוצעות לבנין חברה אל־מעמדית; היא תוקפת את הגדרת המטרה עצמה. נוב סבור, שרעיון השפע, שתפישת הקומו־ניזם של מארכס מתבססת עליו, הוא אוטופיה חסרת־שחר. והרי דבריו בנושא זה: "הבה, נגדיר שפע ככמות המספקת את הצרכים במחיר אפס, מצב שבו אף אדם בעל דרישות סבירות לא נשאר בלתי־מרוצה או שואף לקבל יותר מִדבר כלשהו. רעיון זה ממלא תפקיד מכריע בחזון הסוציאליזם/קומוניזם של מארכס. השפע מבטל את הקונפ־ליקט סביב הקצאת המשאבים, הואיל ועל־פי הגדרתו, יש די לכולם ואין עוד בחירה המבטלת, מעצם טבעה, בחירה אחרת... אביא כדוגמה את אספקת המים בערי סקוטלנד. גלוי לעין שיש לה עלות: יש להשקיע עבודה להתקנת מאגרים וצנרת, טיהור, תיקונים, תחזוקה וכו'. אבל יש שפע של מים. אין צורך לווסת את השימוש במים על־ידי 'קיצוב באמצעות המחיר'; הם זמינים בכמויות מספיקות לכל המטרות. אין 'משווקים' אותם במובן משמעותי כלשהו ואספקתם אינה כפופה לשום 'חוק ערך' או קנה מידה של רווחיות... אילו היו מוצרים אחרים זמינים באורח חופשי כמו המים בסקוטלנד, היו מתפתחות גישות אנושיות חדשות; הנטיה לרכוש ולצרוך היתה מתגוונת; זכויות קנין וגם פשעים כנגד הרכוש היו נעלמים אף הם."[1]

ובכן, נוב פותח בכך שהוא מבשר לנו, כי משמעות ה"שפע" היא היעדר קונפליקט סביב הקצאת המשאבים. אחרי־כן הוא מצמצם בקול דממה דקה את "הקצאת המשאבים" לסיפוק הביקוש הצרכני. אילו הקימו בסקוטלנד 50 תחנות כוח הידרו־חשמליות, לא היה נשאר שם "שפע" של מים. נוב יוצא מן ההנחה הבלתי־מוצהרת, שאם שאר הגורמים שווים, הצריכה המקומית השוטפת, והיא בלבד, קובעת מה יש ומה אין בשפע. במילים אחרות, הוא מתייחס להרגלי צריכה קיימים (ולתבניות יצור) כאל גורם נתון קבוע. אך הוא נמנע מלהביע הנחה זו במפורש. אילו עשה כן, היה מערער את טיעונו הראשוני – שהשפע הוא בלתי־אפשרי והסוציאלי־זם על־פי מארכס אינו בר־ביצוע.

יש סתירה נוספת באותו טיעון. מצד אחד, נוב מציין, שעל־מנת לספק "שפע מים" לתושבי סקוטלנד יש להשקיע עבודה בצנרת, במאגרים, בתחזוקה וכו'. אלא שאותו כוח עבודה קיים "בצמצום יחסי". את העבודה המושקעת בצנרת או במאגרים אפשר היה להשקיע בשורה של חלופות – בניית מגרשי גולף, תחנות־כוח או אפילו טילים. והנה, אף על פי ש"הקונפליקט סביב הקצאת המשאבים" הוא בלתי־נמנע, אפשר לספק מים "משוחררים ממחיר" בסקוטלנד בלי שיווצר קונפליקט כלשהו סביב הקצאת העבודה הדרושה. מסתבר, שהקשר הקיים, לדעת נוב וכמוהו אין־ספור כלכלנים, סוציולוגים ופילוסו־פים מיזנתרופים, בין צמצום משאבים כולל ותבניות ספציפיות של התנהגות אנושית, לא מוכח אמפירית – אם לבטא זאת בעדינות. שכן הדוגמה עצמה מראה, שאנשים יכולים להתנהג באורח לא־רכושני בהחלט ביחס למוצרים מסויי־מים, בנסיבות מסויימות, כאשר מתמלאים מספר תנאים הדרושים לכך.

מהם תנאים אלה? מדוע אין צורך ב"קיצוב באמצעות המחיר" במקרה של צריכת המים של אזרחי סקוטלנד? למרבה הפלא, נוב אינו מזכיר את הסיבה הכלכלית הגלויה לעין (אף כי כלכלנים ליברלים ומארכסיסטים לא היו מתקשים להסכים עליה) – והיא גם מסבירה מדוע אותו הדין אינו תקף ביחס לריבוי אפשרי של תחנות־כוח באזור: הנטיה לתנודות שוליות בביקוש למים ירדה לאפס או נעשתה שלילית לגבי הצרכן הפרטי הממוצע. יש להניח, שכתוצאה מאספקת מים חינם יש קצת "בזבוז". אך הבזבוז הזה הוא קטן מן "העלות של קביעת מחיר" למוצר מסויים זה (התקנת מדי מים, עובדי פיקוח, משלוח חשבונות וכו'). בנסיבות אלו פשוט לא כדאי לקבוע מחיר למים. ביקוש יציב, ניתן לחיזוי (במגמת ירידה) הוא הנתון האופרטיבי המכריע במונחים אמפי־ריים. כל השאר נובע מכאן.

אולם אם אפשר שיהיה שפע מים תוך כדי המשך הצמצום של כלל המשאבים, מדוע לא יתכן מצב זהה ביחס למוצרים ושרותים אחרים, בנסיבות דומות? היתכן שהמים בסקוטלנד הם מוצר יחיד שביחס אליו הנטיה לתנודות בביקוש ירדה לאפס או הפכה שלילית? כאן מקומו של "חזון הסוציאליזם/קומוניזם" של מארכס. עם גידול העושר החברתי, צמיחת כוחות הייצור

והיווצרותם של מוסדות בתר־קפיטליסטיים, יכול מספר המוצרים והשרותים המאופיינים על־ידי היעדר אותה נטיה לתנודות בביקוש לעלות באו־רח פרוגרסיבי – ולכן אפשר יהיה לחלקם חינם. כאשר, נניח, 60% עד 75% מכל מוצרי הצריכה והשרותים יוקצו בדרך זו, נעמוד בפני תמורה דרמאטית ב"מצב האנושות" הכולל. (- - -)

לא פחות מוטעה להסיק מצמצום המשאבים על תכונה אנושית יסודית "להרבות נכסים". אין דבר כזה כמו רכושנות כללית. הנטיה לריבוי נכסים היא יחודית יותר; בעיקרה אין היא מתייחסת לנדירות כללית של מוצרים, ואפילו לא לנדירות של מוצרים מסויימים, אלא **לעוצמה היחסית של צרכים יחודיים**. מכונית רולס־רויס היא כלי־רכב מוצלח מאד, והיא גם נדירה מאד. אך הרוב המכריע של בני־אדם אינו מעורב בהתחרות מטורפת להשיג לעצמו רולס־רויס. הוא אינו חוסך פרוטה לפרוטה כדי להשיג "רולס־רויס נדירה" בכל מחיר. הוא אינו מרגיש צורך חריף לרכוש את המכונית. הוא גם אינו מתוסכל ונוירוטי משום שהוא יודע שלעולם לא ישיג אותה. כך יכולה הנטיה "לרכוש ולצרוך" להצטמק ולהיעלם זמן רב לפני ש"הנדירות הכללית" תיעלם. די לספק את הצרכים שבני־אדם חשים בהם בחריפות יתרה, או להגיע לרוויה בצריכה בתחומים אלה. על הנחת יסוד זו ביסס מארכס את חזון הסוציאליזם שלו. היא ריאליסטית בהחלט ומתקבלת על הדעת.

◆ הירארכיה של צרכים

למושג "העוצמה היחסית של צרכים" יש כמה השלכות חשובות על הדיון בתכנון סוציאליסטי, שראוי כי נפנה אליו עכשיו. העוצמה המשתנה של צרכים מתבטאת כיום במערב בהתייחסות דיפרנציאלית של צרכנים למוצרים ושרותים "העולים כסף" (אם גם לבאלה שאינם "עולים כסף"). אך אין צורך למדוד את העוצמה באורח בלתי־ישיר בכסף. ניתן לוודא את העוצמה בדרך אמפירית – למשל על־ידי לימוד השינויים בתב־ניות צריכה מוחשיות שעה שההכנסה יורדת פתאום. תכונות מסויימות, נפוצות מאד, יבלטו באורח ברור. יש הוצאות שיקוצצו ראשונות. השימוש בסוגי סחורות מסויימים בכל אחד מתחומי הצריכה העיקריים יקטן, בעוד שהשימוש באחרים יגדל (יצרכו יותר בשר חזיר ופחות בשר בקר רזה). הוצאות על בריאות יתגלו כקשוחות יותר מהוצאות על קוסמטיקה. העדפות אלו אינן מקריות. אחת מתרומותיו החשובות של הקפיט־ליזם לקידום הידע היא העובדה, שבגלל עליית רמת החיים, קודם במעמדות הביניים ואחר־כך בשכבות אוכלוסיה רחבות יותר, קיים מצבור גדול של נתונים סטטיסטיים־אמפיריים על תב־ניות צריכה – והן דומות מאד במספר גדול של ארצות. הנתונים חושפים סדר עדיפויות אובייק־טיבי משותף למאות מיליונים בני־אדם במשך עשרות שנים.

ברגע שהצמיחה הכלכלית גורמת לגיוון הצר־כים, אפשר להבחין בדירוג ברור ביניהם. יש צרכי יסוד – יש צרכים משניים; כן יש צרכים שוליים או צרכי מותרות. בקווים גסים (וכאן אנו מוכנים שיתקנו אותנו על־ידי נתונים אמפיריים, אך לא בספקולציות מטאפזיות) היינו כוללים בקטגוריה הראשונה: מזון בסיסי, ביגוד, מקום מגורים והנוחיות הסטנדרטית הכרוכה בכך (חי־מום, חשמל, מים זורמים, מתקנים סניטריים, ריהוט); חינוך ושרותי בריאות; הסעה למקום העבודה וממנו; מינימום הבילוי והפנאי הדרושים לחידוש כוח העבודה ברמה נתונה של קצב עבודה ומתח. אלה הם הצרכים שחייבים לבוא על סיפוקם, לדעת מארכס, כדי שהעובד השכיר הממוצע ימשיך לעבוד ברמת מאמץ נתונה. אפשר לחלקם בתת־חלוקה בין המינימום הפיזיו־לוגי לבין חלק משלים, היסטורי־מוסרי. צרכים אלה משתנים במרחב ולאורך זמן. תנודותיהן אינן תלויות רק בשינויים נרחבים בפריון העבודה הממוצע. הן גם פועל־יוצא ממאזן הכוחות בין מעמדות מתחרים. אולם בכל רגע נתון, בכל ארץ נתונה, אלה הם נתונים אובייקטיביים.

בקטגוריה השניה היינו מסווגים מוצרי מזון מתוחכמים יותר, אביזרי ביגוד ובית, את המוצרים והשירותים של ה"פנאי" והתרבות וכלי־רכב פר־טיים (להבדיל מתחבורה ציבורית). כל שאר מוצרי הצריכה והשרותים ייכללו בקטגוריה הש־לישית, של הוצאה למותרות. כמובן, קשה לסמן את הגבולות המדוייקים בין שלוש הקטגוריות. מעברם ההדרגתי של צרכים מן הקטגוריה השניה לראשונה היא פועל־יוצא מן הצמיחה הכלכלית וההתקדמות החברתית (בייחוד מהישגי מלחמת המעמדות הפרולטרית). האבחנה בין הקטגוריה השלישית לשניה היא יותר ענין של העדפה חברתית־תרבותית מאשר תופעה המונית שניתן לצפות בה.

ברור, כי להירארכיה של הצרכים האנושיים יש יסוד גם פיזיולוגי וגם חברתי־היסטורי. הוא אינו

שרירותי או סובייקטיבי. אפשר למצוא אותו בכל היבשות, בנסיבות שונות עד מאד. ההירכיה של הצרכים אינה תוצאה של תכתיב כלשהו, לא של כוחות השוק, ולא של ביורוקרטיות עריצות או מומחים נאורים. הוא מתבטא בהתנהגות ספונטנית או ספונטנית־למחצה של הצרכנים עצמם. ה"עריצות" היחידה המעורבת כאן היא זו של הרוב הגדול. מיעוטים "תמהוניים" – שלרוב אינם כה זעירים במספרים מוחלטים – לא יתאימו לתבנית הכללית: מתנזרים מכל משקה אלכוהולי לעומת צרכני משקאות חריפים; מעשנים להבדיל מלא־מעשנים; צמחונים לעומת אוכלי בשר וכו'. אף־על־פי־כן, הואיל וכאן מעורבים מאות מיליוני בני־אדם, נוטה חוק הממוצע לאזן את היוצאים מן הכלל ולקיים תבנית מתגבשת במרחב במרוצת הזמן.

להירכיה של הצרכים יש היבט חשוב אף יותר. צריכת מוצרי המזון הבסיסיים (לחם, תפוחי־אדמה, אורז וכו') לנפש יורדת בארצות התעשייתיות העשירות ביותר, הן בכמויות אבסולוטיות והן כאחוז בהוצאה הלאומית במונחים מוניטריים. כך גם לגבי צריכת פירות וירקות מקומיים וכן, לפחות על־פי הערך הכספי, לגבי ביגוד תחתון בסיסי, גרביים ופריטי ריהוט פשוטים. הסטטיסטיקה גם מראה שלמרות הגיוון הגובר בטעם ובמוצרים (הרבה סוגי לחם ועוגות, מיגוון כללי רחב בהרבה של מזון), הצריכה הכוללת של מוצרי מזון, ביגוד והנעלה נוטה להגיע לרוויה ואף לרדת, אם מודדים אותה במונחים של צריכת קלוריות, מטרים מרובעים של אריג ומספר זוגות נעליים.

◆ דגמים של צריכה

עובדות אלו מפריכות לחלוטין את הסברה הבורגנית והסטאליניסטית על עליה אין־סופית בצרכים של אנשים רגילים. במערב, מגמת הרוויה בסיפוק צרכים יסודיים ניתנת לאימות, לא רק בגלל ירידה בעוצמתם מעל לסף מסויים, אלא גם בגלל שינויים במוטיווציה. **יש מגמה של דרכי צריכה רציונלית המחליפה שאיפה אינטנסיבית כביכול לצרוך עוד ועוד.** ה"רציונלי" אינו צריך להיות מוכתב (**ולא רצוי שיוכתב**) על־ידי כוחות השוק או מתכננים ביורוקרטיים או מומחים יודעי־כל. הוא מתגבש עם צמיחתה של בגרות צרכנית, כאשר סולם העדיפויות משתנה ולאינטרס העצמי של הצרכן מצטרפת מודעות עצמית.

צריכת מוצרי המזון מספקת דוגמה רבת משמעות לתהליך זה. פחות מעשרים שנה אחרי מלחמת העולם השניה, לאחר שהמזון שוב נמצא בשפע יחסי (רק דור אחד!) התחילו העדיפויות לסטות סטיה דרמטית. לאכול פחות הפך להיות כלל שליט, ולא לאכול יותר. הבריאות נעשתה חשובה מן השובע. תמורה זו בתבניות הצריכה לא "נכפתה" על־ידי רופאים או תעשיית הבריאות. יצר הקיום העצמי הוליד אותה. (– – –)

ברור למדי שאיש לא יתן לקטוע את גפיו או לסלק אברים מגופו רק משום שהניתוחים ניתנים בחינם. אך העליה החדה בצריכת תרופות מסחריות אחרי המלחמה – כמו הגידול בצריכת שיניים תותבות ומשקפיים לאחר הקמת שרותי הבריאות הממלכתיים באנגליה – לא היתה רק, או אפילו בעיקר, כניעה פאסיבית ללחצי פרסומת בלתי־אחראיים של תעשיית התרופות. מהותית זה היה ביטוי לפיגור שהצטבר בסיפוק צרכים בסיסיים. ברגע שהפיגור ייעלם ויגיעו לסף מסויים של רוויה, סביר להניח שמערכת הסברה יסודית, שתראה את ההשפעה השלילית של צריכת תרופות מוגזמת, תשיג את מטרתה.

מכאן נובעות שתי מסקנות. ראשית, הואיל וה"נדירות" הולכת ומצטמצמת למוצרים ושרותים חשובים פחות, תהיה בהחלט אפשרות לצמצם את תפקיד הכסף במשק בכללותו – כי מוצרים ושרותים ללא תשלום יתחילו לעלות במספרם על סחורות ושרותים נקנים. ההנחה, שהצרכנים מסוגלים לקבוע את מה שנחוץ להם רק באורח עקיף, על־ידי הקצאת הכנסתם הכספית, היא אבסורדית. מדוע חייבים בני־אדם ללכת בדרך העקיפה של הסדרים כספיים כדי לוודא מה נחוץ להם? ברור שהמצב לאשורו הוא הפוך. הם רוצים בכמות מסויימת של מזון, ביגוד או בילוי, תוך העדפת הסוגים האהודים עליהם, ואזי הם אומרים לעצמם: "יש לי כך וכך כסף לכסות את ההוצאות על צרכי, כלומר לא אוכל לספק את כולם – לכן אני חייב לבחור ביניהם." אין זה שקודם יש כסף ואנשים אומרים: "בזכות המזומנים בכיסי וחלונות הראווה שלפני, אני מבין שאני רעב!" הדרך הפשוטה וגם הדמוקרטית ביותר להתאים משאבים חומריים לצרכים חברתיים אינה בהצבת הכסף כמתווך ביניהם, אלא בגילוי הצרכים של בני־האדם על־ידי כך ששואלים אותם מה נחוץ להם.

הארצות הקפיטליסטיות המתקדמות של ימינו מורכבות, כמובן, ממיליוני יצורי אנוש שונים, בעלי טעם ונטיות אינדיווידואליים. במעבר לסוציאליזם תצומצם במכוון הסטנדרטיזציה האחידה

האם אפשר בלי "שוק"? – סופרמרקט בהונגריה.

של התפוקה, כפי שהונהגה על־ידי הקפיטליזם. בשלב מסויים של סיפוק צרכים – או רוויה – חלה תמורה טבעית מצריכה פאסיבית לצריכה פעילה ואינדיווידואליזציה גוברת של הצרכים, שדורשת יצירתיות רבה יותר בסיפוקם. בכלליות נראה, שצרכים חדשים יתחלקו בין שתי קטגוריות. מיעוטים בעלי דמיון ושוחרי הרפתקאות יפתחו צרכים חדשים משום שהם יהיו להוטים אחרי ניסויים במוצרים ושרותים חדשים. אך המצאות חדשות לא יוליכו אוטומטית לייצור המוני. לעומת זאת, יהיו מקרים שהרוב אכן ירצה בסדרה חדשה לגמרי של מוצרים ושרותים, וכתוצאה מכך תותאם התכנית הכוללת התאמה יסודית, כדי לספק את הצורך החדש. בתולדות הקפיטליזם של המאה ה־20 היו מהפכות צרכניות מסוג זה נדירות יחסית. שלוש מהן בולטות ביותר: המכונית, אביזרי בית חשמליים ומוצרים פלסטיים שינו באורח רדיקלי את אורח החיים של מיליוני בני־אדם. בחברה סוציאליסטית לא תתרחשנה תמורות המונית כאלו באורח אנרכי וללא התחשבות, אלא בדרך רציונלית והומנית – לראשונה בהיסטוריה – על־פי דרישתם ובשליטתם של מי שחייהם מושפעים מכך.

המתואר לעיל יוכל לשמש בסיס אובייקטיבי לקמילתם ההדרגתית של ייצור הסחורות והחילופין באמצעות כסף. בו בזמן יוכלו הקונפליקטים החברתיים להתמתן, אם יתקיימו מוסדות שיהפכו את סיפוק הצרכים הבסיסיים של כולם לחוויה יום־יומית, רגילה, אוטומטית. אלה יבטיחו את הבסיס הסובייקטיבי לקמילת הכסף וכלכלת השוק. שכן המאבק החברתי הוא אלים מאד ומר כאשר הוא מתנהל על מזון, קרקע, צורות עבודה יסודיות, חינוך יסודי ובריאות, זכויות אדם וחרויות יסוד. אין לנו דוגמאות של מיליונרים ההורגים זה את זה מדי יום על זכות הכניסה לחופי באהמה אקסקלוסיביים. יתכן שישתמשו מדי פעם בתכבים פוליטיים, בשחיתות בקנה מידה גדול ואפילו ברצח בדי להסיר "הקצאת משאבים נדירים" מסוג זה. אך אין להשוות סכסוכים כאלה בשום אופן לזוועות הרעב באירלנד, למשבר הכלכלי הגדול או למשטר הכתות בהודו. אילו נעלמו הקונפליקטים הנובעים מרעב,

מאבטלה ומאפליה, היינו חיים בעולם שונה לחלוטין; לו "השאיפה לרכוש ולצרוך" היתה מוגבלת למוצרי מותרות וההתחרות על סיגארים קובאניים, לא היינו מהססים לומר, שעולם כזה הוא טוב יותר ל־99% מתושביו.

◆ עריצות על צרכים?

אף על פי כן, יהיו מי שיתנגדו למסקנות אלו. שכן ברגע שאנו משתמשים במושג "הירארכיה של צרכים חברתיים" מתעורר חשד כבד – במיוחד לאחר הנסיון של משקים בעלי ריכוזיות ביורוקר־טית וניהול כושל ביורוקרטי בימינו. באיזו זכות ובשם איזו סמכות יוטלו "עדיפויות" מסוג זה על בני־אדם חיים, ולאלו תוצאות בלתי־אנושיות הן יוליכו? כלום אין זו "הדרך לעבדות"?

סוציאליסטים חייבים להתייחס ברצינות רבה לנימוק זה. אך יש מושג שיש בו סתירה, החוזר ומופיע בעבודתם של פרנץ פהר ואגנס הלר, אוטו סיק, ברנקו הורווואת, ולדימירז' ברוס ורבים אחרים שדוגלים ב"סוציאליזם של שוק".[2] כל התיאורטיקנים הללו רואים בנדירות המשאבים את הסלע האיתן שעליו יש לבנות את התיאוריה (כל תיאוריה) הכלכלית. אלא שנדירות המשאבים רומזת באורח אוטומטי שאי־אפשר לספק את כל הצרכים האינדיווידואליים. זוהי הנחת־היסוד השקטה מאחורי הנוסחה "צרכים מוכרים על־ידי החברה": צרכים אינדיווידואליים אינם מוכרים אוטומטית על־ידי החברה. רק חלק מהם מוכר. אבל אם כן, אינדיווידואליסט עקיב חייב להסיק שהנוסחה כי "צרכים מוכרים על־ידי החברה" פירושה בכל המקרים עריצות מצד החברה ביחס לצרכים אינדיווידואליים. דין זה נכון ביחס לכלכלת שוק כמו שהוא נכון ביחס לכלכלה מתוכננת. העריצות היא בלתי־נמנעת. השאלה הפתוחה היחידה היא איזו צורה ספציפית תלבש העריצות ומהן המסקנות החברתיות־פוליטיות הנובעות מצורה זו.

לליברלים, כמו לסוציאליסטים־של־שוק, נראה שעריצות השוק – "קיצוב באמצעות הארנק" – מכאיבה ופוגעת פחות באדם ובחרותו האישית מעריצות של תכנון, או קיצוב. זה יכול להיראות משכנע בהחלט, אם משווים מקרים קיצוניים מסויימים כגון קיצוב באמצעות הכנסה דיפרנציא־לית במדינת הרווחה השוודית לעומת קיצוב באמצעות "גוספלאן" ברוסיה של סטאלין. אך מבחינה היסטורית, מקרים כה קיצוניים הם רק יוצאים־מן־הכלל. אם נקח את הממוצע ההיסטורי של קיצוב קפיטליסטי באמצעות השוק ופערים בהכנסה, את העוני והמצוקה ההמוניים ואת אי־השוויון הקיצוני בהכנסות שמאפיינים אותו (הממוצע לכל העולם הקפיטליסטי ב־150–200 השנים האחרונות), המסקנה אינה מובנת מאליה כלל ועיקר.

ככל שהצרכים הבסיסיים אינם באים על סיפוקם על־ידי חלוקת ההכנסה השוטפת, גוברת אדישותם של בני־האדם ביחס לצורה המיוחדת שהיעדר הסיפוק לובש. סוכנויות החדשות דיווחו לאחרונה מפיו של כומר קאתולי בסנטיאגו, כי לאחר הפיחות האחרון של הפזו הצ'יליאני עניי העיר (מעל 50% מן האוכלוסיה) אין להם די הכנסה לקנות אפילו לחם. מילטון פרידמן ונעריו משיקגו יתקשו לשכנע אותם שהם "חופשיים" יותר מאזרחי גרמניה המזרחית, שאינם סובלים מחסור במזון בסיסי – תהיה העריצות השלטת בצרכיהם האחרים, הפחות בסיסיים, כאשר תהיה. ואם פורצת מגיפה רצינית בבנגלדש, האם חלוקת תרופות בפועל מתועבת בהשוואה לרכישתן ב־שוק? במציאות, זול הרבה יותר ומתקבל על הדעת יותר לספק צרכים יסודיים לא בדרך העקיפה של הקצאת כסף במסגרת השוק, אלא על־ידי חלוקה ישירה – או חלוקה מחדש – של כלל המשאבים הזמינים לצורך זה.

לעומת זאת, ישמשו יחסי ממון ושוק מכשיר לקידום חרות הצריכה אחרי שהצרכים הבסיסיים כבר באו על סיפוקם. כי חרות הצרכן רומזת על בחירה צרכנית – ולצרכן העומד בפני צרכים בסיסיים באמת, אין אפשרות בחירה. בדרך כלל, אינך "בוחר" בין לחם לבין מקום במטוס סילון, בין חינוך יסודי לבין מקלט טלוויזיה שני, בין טיפול בבריאות לבין שטיח פרסי. כסף באמצעי לחרות הצרכן יעיל רק בבחירה בין דברים שהם מיותרים יחסית – בהנחה שקיימת רמה גבוהה של שוויון בהכנסה. כאמצעי לקביעת הביוון היסודי של הקצאת משאבים חברתיים, הוא גם בלתי־צודק וגם בלתי־יעיל.

כמובן, אם חברה מחליטה באורח דמוקרטי להעניק עדיפות בהקצאה לסיפוק צרכים יסודיים, היא מצמצמת אוטומטית את המשאבים הזמינים לסיפוק צרכים משניים או צרכי מותרות. במובן זה אין להימלט ממידה כלשהי של "דיקטטורה על הצרכים", כל עוד מחסור בלתי־מסופק לא הפך להיות שולי לחלוטין. וכאן בדיוק מתבררות באופן הברור ביותר סגולות הטיעון הפוליטי בזכות הסוציאליזם. האם צודק יותר להקריב את

הצרכים היסודיים של מיליונים, או את הצרכים המשניים של עשרות אלפים? התחזית הסוציאליס־טית היא סיפוק הדרגתי של צרכים רבים והולכים – ולא הגבלה לצרכי יסוד בלבד. מארכס לא דגל מעולם בסגפנות או בצנע. אדרבה: קמילת יחסי הממון והשוק, כפי שמארכס חזה אותה, תביא להרחבה הדרגתית של עקרון הקצאת המשאבים **מלכתחילה** לסיפוק אותם צרכים על מספר גדל והולך של מוצרים ושרותים – במיגוון רחב ולא צר יותר מן הקיים היום, בקפיטליזם. (– – –)

◆ שיתוף אובייקטיבי, בלתי־פורמלי

אלק נוב טוען לאורך כל ספרו, שאף אם יש לשוק חסרונות, האלטרנטיבה היחידה לעומתו, ככוח כלכלי מארגן, היא ביורוקרטיה ריכוזית, רבת־עוצמה. אלא שזהו משפט קדום דוגמטי שלא הוכח כלל. להיפך, אפשר להוכיח בדרך אמפירית שאפילו כיום, במערב כמו במזרח, הוא מתרחק והולך מן האמת – וזאת לפני שצורה מארכסיסטית כלשהי של סוציאליזם הוגשמה. שכן נוב אינו שם לב שגם השוק וגם התכנון הביורוקרטי הריכוזי מסוגלים לשאת פחות ופחות את הניגוד המתעצם בין הסוציאליזציה האובייקטיבית של העבודה לבין המשך הפיצול בקבלת החלטות. שתי המער־כות המסורבלות והבלתי־רציונליות הללו אינן מתמוטטות, משום שלמעשה, הן נעקפות מדי יום על־ידי מיליוני מעשים של שיתוף פעולה אובייק־טיבי, בלתי־פורמלי.

הכרחי להבחין כאן אבחנה חשובה: יחסי ממון אינם זהים עם יחסי שוק; הם עשויים להיות דומים ליחסי שוק או כביכול־שוק. במקרים אלה מסתירה אותה צורה כספית תכנים אמיתיים שונים. **כלכלת שוק מונחית על־ידי תנודות מחי־רים.** "הגורמים הכלכליים", צרכנים ופירמות, **מגיבים על אותות השוק.** אם תגובה כזו אינה מופיעה, קשה להוכיח שהאיתות היה רלוונטי מבחינה כללית. אך מה אומרים לנו מחקרים של התנהגות צרכנים בארצות קפיטליסטיות מתקד־מות, כולל הצריכה של מעמד הפועלים? הם מראים, שמרבית המוצרים הרגילים נקנים מאותן חנויות, או מאותם שרותי אספקה, **באורח בלתי־תלוי מתנודות מחירים.** לא מוגזם לומר שזה נכון לגבי 80% לפחות מצריכתו של הצרכן הממוצע.

שום תנודות מחיר **שוטפות** לא יניעו את הלקוח הנורמלי להחליף **פתאום** את האופה, המכולת, את האוטובוס או הרכבת התחתית, את המספרה, הסופרמרקט או אפילו את חנות הסיד־קית – שלא לדבר על בית־הספר לילדים או בית־החולים. האדם הרגיל אינו רץ מחנות פירות אחת לשניה כדי לברר היכן קילו תפוחים יעלה בכמה פרוטות פחות. זמנו (ולעתים קרובות רצונו לפגוש מוכר ידוע לו או לקוחות אחרים) יקר יותר מאותם ההבדלים השוליים. רק כאשר מתרחשים אסונות כלכליים (מחיר הנפט עולה ב־300% או ההכנסה יורדת ב־30% כתוצאה מאב־טלה) נענות תבניות צריכה מסוג זה לאותות שוק אורתודוקסיים – וגם אז בשום אופן לא ביחס לכל הסחורות והשרותים. אפילו בשכונת פועלים עשויה אספקה פתאומית של תפוחים זולים יותר לעורר חשד ("איכות ירודה?" – "מבצע פרסומת?") ולמכור פחות במקום יותר.

יחסים כלכליים מסוג זה אינם לא כלכלת שוק אמיתית ולא תכנון ביורוקרטי ריכוזי. הם מייצגים צורות בסיסיות של שיתוף־פעולה ספונטני. לעתים קרובות הם ישארו יציבים לאורך שנים, אם לא לעשורים. הפרט או משק הבית יכולים, כמובן, לשנותם, ולעתים קרובות אכן עושים זאת – אך בלי שכוח חיצוני יכתיב שינויים אלה או שכתוצאה מהם תתרחש מהומה כלכלית. הוא הדין לגבי עסקאות רבות בין פירמות. חברה גדולה לא תראה טעם בחיפוש קדחתני אחר ספקים חלופיים כדי לקצץ 5% מעלות החומרים – אף אם הסיבה תהיה רק באמינות הספק הקבוע ביחס לאיכות וללוח זמנים, כפי שלמדו להכירה מן הנסיון. כך מתנהלים היום רוב העסקים בארצות קפיטליס־טיות – ו"סוציאליסטיות": על בסיס של הרגל, נוהג, שגרה ושיתוף־פעולה טבעי הצומח מהכרה הדדית ומתוצאות שניתנות לחיזוי.

אמנם אפשר לטעון: אותם מיליוני פעולות של שיתוף־פעולה וולונטרי נתמכות בכל־זאת ומת־אפשרות על־ידי כוחות רבי־עוצמה של ריכוזיות כלכלית, אם בכלכלת שוק ואם בתכנון מרוכז. יש גרעין של אמת בטענה זו, אך הוא קטן משנראה במבט ראשון. הוא נשען על ההבדל בין מיליוני הצרכנים שקונים באורח שגרתי חלב משומר בחנות קטנה או בסופרמרקט, בלי לעקוב אחרי תנודות מחירים קטנות – לבין תאגידי "נסטלה" או "קרניישן", שכלכלת השוק מאלצת אותם לעקוב אחרי עלויות הייצור והחזר ההוצאות ממכירת אותו חלב משומר, כדי לא לפשוט את הרגל. ברם, רשת ההפצה של חברת "נסטלה" עצמה, על אלפי הקמעונאים הקשורים בה, תתנהל באורח שגרתי לגמרי; גם יצור החלב המשומר יתנהל ברמת אוטומציה גבוהה ובאורח

שגרתי. למעשה "השוק", כגורם רלוונטי מבחינה כלכלית, נוגע בקושי במעגל זה – מאחר ו"נסטלה" היא מונופול שיכול לקבוע את המחיר הקמעוני על־פי חישוב של "קוסט־פלוס".

דוגמה בולטת עוד יותר היא תעשיית החשמל. רשת חשמל ארצית אינה זקוקה לשום כוחות שוק או לביורוקרטיה ריכוזית כדי לפעול באורח תקין וחלק. אספקת החשמל הסדירה למאות מיליוני לקוחות אינה זקוקה למעשה לכוחות השוק או לביורוקרטיות גדולות. היא היתה יכולה להתנהל במידה רבה על־ידי מחשבים שיפעלו על־יסוד הנתונים הסטטיסטיים המצויים. ואכן "המחיר" שגובים בעבור סחורה זו הופך להיות א־רציונלי (לפחות לגבי הצרכן הפרטי והעסק או המפעל הממוצע; מן התעשיות המעטות שצורכות כמויות גדולות מאוד אפשר יהיה לגבות תשלום גם הלאה). אילו בוטל התשלום, אפשר היה לחסל לגמרי 90% מן הביורוקרטיות הקיימות בתעשיית החשמל.

אי־אפשר להכליל ממקרים אלה על כל הסחורות והשרותים, בכל ענף תעשיה או בכל מגזר בחברה. ישנן בעיות ריכוז שאופיין הטכני מונע כל אפשרות להחליף מוסדות לקבלת החלטות בשגרה של שיתוף־פעולה. החלוקה הכוללת של משאבים כלכליים (בקנה מידה לאומי או בינלאומי) בין ענפי פעילות ומגזרי חברה שונים חייבת להיעשות על־ידי גורם שנועד לכך מלכתחילה. אך דווקא שיתוף דה־פקטו בין אנשים רגילים מלמד אותנו שיש דרך נוספת, בין כוחות השוק העיוורים ובין ביורוקרטיות ענק ריכוזיות: ניהול עצמי, שבסיסו בשיתוף־פעולה חפשי ורצוני, וזרועותיו השונות פועלות ומאורגנות במסגרת של מרכוז דמוקרטי. (– – –)

אין כל יסוד להנחה הנפוצה ששוויון חברתי מהווה מכשול ליעילות כלכלית. ראיות למצב הפוך אפשר למצוא בקלות בקיבוצים בישראל; שם גדל עכשיו דור שלישי של בני־אדם החיים ללא יחסי ממון בסיסיים, לא בתחום הייצור ולא בתחום הצריכה. כמובן, הקיבוץ איננו קהילייה סוציאליסטית בשום מובן של המילה. אדרבה – זהו כפר של מתנחלים, בעל אופי צבאי, שמתפקד כתריז קולוניאלי נגד האוכלוסיה הפלסטינית, על כל המתחים והשחיתויות שתפקיד כזה מוליד. יתר על כן, הוא מעוגן במשק קפיטליסטי המסבסד אותו ולכן הוא מעורב כלפי חוץ במידה גוברת והולכת ביחסי הון/עבודה שכירה. אך העובדה שביטול יחסי הממון והשוק בתוך הקיבוץ הוליך לכה רבות מן התוצאות הכלכליות והחברתיות שמארכס ואנגלס חזו, ראויה לתשומת־לב רבה עוד יותר דווקא בגלל התנאים הבלתי־מבטיחים הללו. למרות היעלמותם המוחלטת של תגמולים כספיים וסנקציות, האנשים בקיבוץ מייצרים באורח נורמלי ויעיל – בממוצע אף ביתר יעילות מכלכלת השוק הסובבת. לא הופיעו שום צורות חדשות "לא־מוניטריות" של אי־שוויון כלכלי, זכויות יתר, ניצול או דיכוי. אלימות ופשע כמעט נעלמו. אין בתי סוהר או מחנות עבודה "חינוכיים". הרמה הממוצעת של בריאות, תרבות ורווחה עולה באורח בולט על זו של כלל החברה הישראלית. החרות הפוליטית והתרבותית בלתי־מוגבלת. את כל אלה מאשרים לא רק חסידי השיטה, אלא משקיפים ביקורתיים עד מאד כגון הפסיכו־אנליטיקן ברונו בטלהיים, הליברל דיטר צימר והסוציולוג מלפורד ספירו. כמובן, ישנם קונפליקטים למכביר – בין הדורות ובין המינים, כדי למנות רק סוג אחד. הקיבוץ איננו אוטופיה שהתגשמה. נטיות והתנהגות אינדיווידואליסטיים לא נעלמו כתוצאה משוויון כלכלי וחברתי. ככלות הכל, מדוע שייעלמו? סימן ההיכר של חברה אל־מעמדית לא יהיה הדמיון בין הפרטים המרכיבים אותה, אלא הדיפרנציאציה הרבה ביותר בין מספר הפרטים הגדול ביותר בקרבה. מטרת הסוציאליזם אינה בעיקרה חיברות הפרט אלא התפתחות מלאה ככל האפשר של אישיותו של כל פרט. (– – –)

◆ ריבונות עממית

קושי מסויים טמון במיסוד הריבונות העממית. איך מחברים סיפוק מירבי של הצרכן עם מיזעור עומס העבודה של היצרן? אלק נוב עוסק בצדק בסתירה זו, ששום מארכסיסט לא יתכחש לקיומה. זו סתירה אמיתית. אי־אפשר לייצר סחורות ושירותים עד אין סוף במספר שעות עבודה אנושית ששואף ל־1 או לאפס לשבוע, אלא באמצעות רובוטיקה "טוטאלית" הלוטה עדיין בערפילי העתיד הרחוק. אך אין להסיק מכך שאי־אפשר להרחיב באורח דרמטי את סיפוק הצרכים הבסיסיים של הכל ובו בזמן להפחית במידה לא פחות דרמטית את העומס והניכור שבעבודת היצרנים הישירים. מערכת ניהול עצמי, מורכבת מזרועות עצמאיות אך מחוברות בינן לבין עצמן כדי לתפקד היטב, תוכל לקדם אותנו עד מאד בהגשמת יעדים אלה. מנגנוניה ומוסדותיה יתפקדו כמתואר להלן:

ועידות סדירות (למען הפישוט, נניח שנתיות) של מועצות פועלים ומועצות עממיות, לאומיות (ומהר ככל האפשר גם בינלאומיות) יקבעו את החלוקות הגדולות של התוצר הלאומי. נקודות המוצא תהיינה אלטרנטיבות שלמות שנדונו קודם לכן על־ידי כל האזרחים תוך כדי הבחירות לאותה ועידה. אפשרויות הבחירה, כלומר התוצ־אות הניתנות לחיזוי של כל אופציה, יפורטו בבהירות: עומס עבודה ממוצע (משך שבוע העבודה); צרכים בעלי עדיפות שיש לספקם לכל על־ידי הקצאת המשאבים (חלוקה "חפשית"); נפח המשאבים שיוקדשו ל"צמיחה" (קרן רזרבות + צריכת האוכלוסיה שתתוסף + השקעות נטו כפועל־יוצא מבחירת הטכנולוגיות, שגם הן יפורטו בבירור); נפח המשאבים שיוותר למוצרים ושרו־תים "לא חיוניים" שיחולקו באמצעות מנגנוני כסף; הכנסות מינימום ומקסימום; מדיניות מחי־רים לסחורות ושרותים שניתנים לשיווק. בדרך זו תיכון המסגרת הגלובאלית של התכנית הכלכלית על בסיס בחירתם המודעת של רוב בני־האדם שחייהם מושפעים ממנה.

לאחר מכן תעובד תכנית כוללת, שנקודת המוצא שלה הן אפשרויות בחירה אלו; היא תשתמש בלוחות תשומה־תפוקה ובמאזני חומרים, שיצביעו על המשאבים שיעמדו לרשות כל ענף נפרד של יצור (מגזרים תעשייתיים, תובלה, חקלאות, מסחר) ולרשות חיי החברה (חינוך, בריאות, תחבורה ותקשורת, הגנה אם זו עדיין נחוצה וכו'); הוועידה הלאומית או הבינלאומית לא תחרוג מהוראות כלליות אלו ולא תקבע את המיפרט לכל ענף או יחידת יצור או אזור.

גופים בניהול עצמי – למשל ועידות של מועצות עובדים בתעשיות הנעליים, המזון, הציוד האלקטרוני, הפלדה או האנרגיה – יחלקו לאחר מכן את עומס העבודה הנובע מן התכנית הכללית בין יחידות היצרנים הקיימות ו/או יתכננו הקמת יחידות יצור נוספות, אם עומס העבודה הנתון יחייב זאת. הם יחשבו את הממוצע הטכנולוגי (שיוליך בהדרגה לאופטימום הטכני על יסוד הידע הקיים), כלומר את פריון העבודה הממוצע, או "עלויות הייצור" הממוצעות של הסחורות שיש לייצרן; הם לא יסגרו את היחידות בעלות הפריון הנמוך ביותר כל עוד התפוקה הכוללת במקום אחר אינה מכסה את כל הצרכים, וכל עוד לא הובטחה עבודה חדשה לאותם יצרנים, בתנאים מתקבלים על דעתם.

ביחידות המייצרות ציוד יקבעו המקדמים הטכניים הנובעים מצעדי הייצור הקודמים את סל המוצרים במידה רבה. בבתי־חרושת למוצרי צריכה ייקבע סל המוצרים בהתייעצות מוקדמת בין מועצות העובדים ומועצות של צרכנים, שייבחרו באורח דמוקרטי על־ידי המוני האזרחים. דגמים שונים – למשל אופנות נעליים שונות – יוצגו בפניהם והצרכנים יוכלו לבחון ולבקר אותם ולהחליפם באחרים. אולמי תצוגה וגליונות פרסום יהיו המכשירים העיקריים לבחינה זו. גליונות הפרסום יוכלו אף לשמש בתפקיד "משאל־עם" – צרכן שזכותו לקבל שישה זוגות נעליים לשנה יסמן שישה דגמים בגליון של מאה או מאתיים אופציות. סל הדגמים ייקבע לאחר־מכן על פי תוצאות "משאל־עם" – והסדרי בקרה לאחר הייצור ישקפו ביקורת צרכנים מאוחרת יותר. בהשוואה למנגנוני השוק יהיה יתרונה של מערכת כזו בהשפעה שתהיה לצרכנים על סל המוצרים ובביטול יצור עודף – שכן העדפות הצרכנים והכמויות המיוצרות בפועל יאוזנו **לפני** הייצור ולא **אחרי** המכירה. לאחר מכן תהיינה מועצות עובדים בבתי־החרושת חפשיות ליישם את החלטות הענף על־פי רצונן ברמת יחידת הייצור; הם יוכלו לארגן את תהליך העבודה והייצור תוך חיסכון בזמן עבודה כמיטב כשרונם. אם יהיו מסוגלים להשיג את יעד התפוקה בעשרים שעות עבודה לשבוע במקום שלושים, לאחר שמוצריהם יעמדו במבחן ביקורת האיכות, הם יהנו מהקטנת עומס העבודה בלי לצמצם את הצריכה החברתית.

אלק נוב מעיר במקום אחד: "בשום חברה אין אסיפה נבחרת יכולה להחליט ב־115 נגד 73 קולות למי להקצות עשרה טון של עור או אם לייצר עוד מאה טון חומצה גפריתנית."[3] במודל שלנו של מערכת ניהול עצמי, מורכבת מזרועות עצמאיות או מחוברות בינן לבין עצמן, לא תצטרך שום אסיפה לקבל שתי החלטות כאלה בעת ובעונה אחת, ושום אסיפה "מרכזית" או מועצת מנהלי תכנון לא תצטרך בכלל לקבל החלטות מסוג זה. אך מדוע לא תוכל ועידת מועצות העובדים בתעשיית העור להחליט ברוב קולות (או על־ידי הסכמה, לאחר דיון) על הקצאת עור (אם להשאיר את הכמויות הזעירות שהוזכרו בדוגמה להחלטת בית־החרושת, זו שאלה אחרת), לאחר שגופים אחרים קבעו את יעדי הצריכה במוצרי עור? מדוע לא תוכל לחלק את הכמות הכוללת – נניח, 50,000 טון עור לשנה – בין מפעלים שונים (כמו בתשלובת מפעלי־עור קפיטליסטית היום), תוך הקצאת "הלקוחות" לכל יחידת יצור (כלומר את המען של כמויות העור

הדרושות)? האם לא סביר להניח שהצירים בוועידה זאת יטיבו לטפל בהקצאת משאבים כאלה מכל טכנוקרט או מחשב – כי הם מיטיבים להכיר את התעשיה שלהם והם יכולים לקחת בחשבון גורמים שאינם ניתנים למדידה – שלא ייכללו כלל, או רק באקראי, בחישוביהם של שוק או של הנהלה ריכוזית?

למעשה, "משגים" כבירים נעשים כל הזמן בהקצאה של כלכלת השוק – משגים ששום אסיפת עובדים נבונה לא היתה עושה לעולם. בחברת ג'ון דיר האמריקנית למיכון חקלאי חייבים לחזור שוב ושוב ולתכנן מחדש את אותם המוצרים, בגלל הפער האנדמי בין המיומנויות והאינטרסים של מהנדסי תכנון וייצור. חברת המכוניות הבווארית ב.מ.ו. גילתה לפתע, במהלך המיתון האחרון, שהיא יכולה להפחית את המלאי מתפוקה של 11 לתפוקה של 5 ימים – כלומר בלמעלה מ־50%. דוגמאות מעין אלו אפשר למצוא למכביר.

גופים לאומיים בניהול עצמי יוכלו גם ליטול לידיהם את תפעול השרותים הציבוריים – מגורים, חינוך, בריאות, טלה־קומוניקציה, תובלה, או מסחר. גם כאן יבחרו האזרחים המעורבים בנושא מועצות, ואלו תצטרכנה להיוועץ בהם לפני ישומן הסופי של החלטות. גופים אזוריים ומקומיים יפרסו לאחר מכן את המשאבים שהוקצו – שוב, תוך ניצול מירבי של יוזמה חפשית כדי שהשימוש במשאבים אלה ישרת בצורה טובה ביותר את האינטרס של סיפוק הצרכן והפחתת המאמץ של היצרן. שיטה כזאת תעניק תוכן מוחשי לתפישה המארכסיסטית בדבר גוויעתה ההדרגתית של המדינה. היא תאפשר להחליף במכה אחת לפחות את מחצית ממשרדי הממשל בגופים של ניהול עצמי. היא היתה גם גורמת לצמצום רדיקלי במספר התפקידים, כולל בתחום התכנון. יחד עם זאת, תגרום השיטה לשיתוף של מיליוני אנשים בקבלת החלטות (ולא רק "יוועצו בהם) ובניהול הישיר של המשק והחברה. חלוקת העבודה החברתית בין מנוהלים ומנהלים, בין "הבוסים" והכפופים להם, תתחיל להיעלם.

המינהל לא יהיה עוד מונופול של "הרמה המרכזית", כשם שניהול עצמי לא יצטמצם עוד לרמת המפעל. שניהם יהיו מעורבים ברמות מרכזיות ומבוזרות. המוני האזרחים המעורבים בקבלת החלטות לא יעסקו בפעילות זו כעבודה מלאה מקצועית, תוך שהם מבלים את כל זמנם באסיפות או בדרך אליהן. הואיל וההחלטות ישפיעו במישרין על רווחתם ועל תנאי עבודתם,

מילטון פרידמן – מושג מסולף של חופש

אפשר להניח שלא יתייחסו באדישות או בפורמליות יתרה לאחריותם, אלא ישתתפו ברצינות בתהליכי המינהל. קיצור שבוע העבודה ופוטנציאל התקשורת והמידע של המחשב יספקו את הבסיס החומרי העיקרי לביזור מצליח של העוצמה.[4] (– – –)

מן הדין להדגיש שניהול עצמי אין פירושו שכל אחד מחליט בכל ענין. אילו כך, המסקנה היתה בהכרח שסוציאליזם איננו אפשרי. תוחלת החיים של ארבעה מיליארד בני־אדם לא תספיק כדי שיסדירו אפילו חלק מזערי מעניניהם. אך אין צורך בכך. החלטות מסויימות מתקבלות על הצד היותר טוב ברמת הסדנה, אחרות ברמת בית־החרושת, שוב אחרות ברמת השכונה, ברמה מקומית, אזורית, ארצית, יבשתית ולבסוף – ברמה גלובאלית. (– – –)

◆ לקראת סוציאליזם

מערכת הקצאת משאבים מעין זו של תכנון דמוקרטי ריכוזי תהיה יעילה הרבה יותר מכלכלת שוק (מונופוליסטית־קפיטליסטית) או כלכלת־צווים (ביורוקרטית־ריכוזית). שכן יהיה לה מנגנון מובנה רב־עוצמה של תיקון־עצמי, החסר בשתי החלופות הקיימות. אין אנו מאמינים ש"הרוב תמיד צודק", כשם שאין אנו מאמינים ש"המנהיג", האפיפיור או המפלגה תמיד צודקים. כל אדם שוגה. זה בוודאי יהיה נכון גם ביחס לרוב האזרחים, רוב היצרנים ורוב הצרכנים. אך יהיה

הבדל יסודי ביניהם לבין קודמיהם. במשטר של עוצמה לא שוויונית – יהא זה אי־שוויון כלכלי, מונופולין פוליטי או צירוף של שניהם – מי שמקבלים את ההחלטות המוטעות ביחס להקצאת משאבים הם רק לעתים רחוקות גם מי שמשלמים את מחיר הטעויות שלהם, ואף פעם לא אלה המשלמים את המחיר הכבד ביותר. (– – –)

השיטה ששרטטנו עדיין לא תהיה סוציאליזם "טהור", כפי שמארכס ואנגלס חזו אותו. זו תהיה תקופת מעבר בדרך לסוציאליזם – אך במפורש לקראת סוציאליזם ולא לקראת עתיד מעורפל או לקראת קפיטליזם – כי עדיין יימצא בו מגזר שהשוק והכסף שולטים בו. מפעלים פרטיים וקואופרטיביים ימשיכו להתקיים בייצור בעל היקף מצומצם (חקלאות, מלאכה, שרותים וכו'). יוזמה אינדיווידואלית לא תיאסר; שכן הואיל ולכל האזרחים תובטח רמת צריכה מינימלית, לא יהיה עוד הכרח כלכלי שאחרים ימכרו את כוח העבודה שלהם ליזמים כאלה, ולכן יהיו חוזים ביניהם וולונטריים באמת. "העסקה עצמית" ביתית תוכל לקבל אופי כללי, והאזרחים יקבלו כלים אלמנטריים כדי לייצר את אשר הם רוצים לעצמם או למשפחותיהם, לחברים או לשכנים, בזמנם הפנוי.

אלק נוב הציע דגם של סוציאליזם בר־ביצוע בעל חמישה מגזרים – שילוב של מפעלים ממלכתיים, מחוברתים, (בידי החברה) קואופרטיביים, פרטיים־קטנים ואינדיווידואליים.[5] במבט ראשון, ההבדל בין הצעתו למודל ששרטטנו כאן עשוי להיראות קטן. אך למרות תחומי חפיפה אחדים, נבדלים שני המודלים בשלושה היבטים מהותיים. הראשון נוגע לאופיין של היחידות העיקריות לייצור ולחלוקה. בעיני נוב, חישוב עלויות אינדיווידואלי פירושו גם רווחיות אינדיווידואלית של יחידות אלו. במילים אחרות, הן פירמות עצמאיות. אין אנו מסכימים. לדעתנו, הצמדת ההכנסה האישית או הקבוצתית ל"רווחים" תוליד דחפים רבי־עוצמה לאי־רציונליות כלכלית, וסכנה של הרס חברתי, משום שהחלטות רבות תתקבלנה בפועל־יוצא מאינטרסים נפרדים ופרטיקולאריים. מאותן סיבות אין אנו סבורים, שהסכמים בין יצרנים וצרכנים צריכים להתבסס על תגמולים כספיים ועל סנקציות. במילים אחרות, יחסי שוק של ממש – הווה אומר, החלפת סחורות באמצעות כסף – צריכים להצטמצם בעיקרם ליחסי הגומלין בין המגזר הפרטי והקואופרטיבי מחד והצרכן האינדיווידואלי והמגזר המחוברת מאידך. התוצאה תהיה שבארצות התעשייתיות המתקדמות יהיה ליחסים כאלה משקל נחות בתפוקה ובצריכה.

שנית, אלק נוב מבדיל בין "מגזר ממלכתי" מרוכז, שהיקפו הטכני ומורכבותו מוציאים מכלל אפשרות ניהול עצמי על־ידי היצרנים, לבין מגזר "מחוברת" מורכב ממפעלים פחות משולבים, המתאים לניהול עצמי. דומה שהוא רומז גם, שפערים בהכנסה יהיו הכרחיים בשני המגזרים, אולי אפילו גם במגזר הקואופרטיבי. הוא כותב: "פערים בהכנסה (סוג מסויים של שוק עבודה) הם האלטרנטיבה הידועה היחידה להכוונת העבודה. חשוב להימנע מבלבול מחשבתי: יש מי שיאמר כי בקומונה, או בקיבוץ טוב, אפשר לקיים שוויון מלא ורוטציה בעבודה... אך אי־אפשר להכליל זאת על כל החברה – חלקית משום שהשיטה תעבוד רק בקרב קבוצות אנשים קטנות המכירים זה את זה ויכולים להיפגש מדי יום, וחלקית משום שקומונות כאלה תמשוכנה רק את מי שמתלהבים מצורת חיים כזאת." הטיעון נשמע סביר למדי, אך למעשה הוא נשען על סידרה של דוגמות ומשפטים קדומים שלא הוכחו. אין זו אמת שהברירה היחידה הקיימת היא בין "הכוונת עבודה" עריצה לבין שוק עבודה. חלוקה קואופרטיבית של העבודה היא אלטרנטיבה ריאלית. לא נכון גם, שאי־אפשר לנהל ארגונים גדולים בלי פערים בהכנסה. איגודים מקצועיים וכנסיות, שלעתים כללו עשרות ומאות אלפי חברים, נוהלו במאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 לעתים קרובות בידי אנשים שלא זכו בשום זכויות חמריות של ממש. וכך היה – כפי שאלק נוב עצמו מציין – בארגונים מדעיים גדולים ולא כל שכן בקואופרטיבים גדולים של יצרנים. במקום אחר, נוב מציין בצדק, שמעט מאד פרופסורים היו בוחרים להיות אוספי אשפה, גם לו שילמו להם שכר גבוה יותר. אך קביעה זו מנוגדת להנחות הכלליות שלו. זהו נימוק לטובת שכר גבוה יותר תמורת עבודה לא־נעימה, מלוכלכת או קשה, ולא עבודה מינהלית או מיומנת (בתנאי שהחברה משלמת עבור רכישת המיומנות). (– – –)

ההבדל היסודי השלישי בין המודל של נוב וזה שלנו נוגע לתפקיד ההתחרות. נוב מודע להשפעות ההרסניות והמשחיתות של ההתחרות הפרועה בקפיטליזם הקיים. אך הוא רוצה לשמר תמריצים כספיים בסוציאליזם שלו. לכן הוא מציע להבחין בין צורות התחרות "טובות" ל"בלתי־רצויות". אלא שהדוגמאות שלו רק מוכיחות את חוסר הרלוונטיות שלהם מבחינה כלכלית. שהרי ברור

לעין־כל, שיש מעט מאד דמיון בין "התחרות" על מקום בתזמורת הלאומית הסקוטית, על נצחון במרוץ אולימפי, או אפילו על הבחירה למועצת העובדים של "דו־פונט מחוברתת", לבין ההתחרות על מכירת נפט, פלדה, ציוד כבד, מטוסים או טילים, באמצעות השוק. למיטב ידיעתנו, הסוג הראשון של "התחרות" מעולם לא אימלל מיליוני אנשים (הוא גרם הרבה אומללות אינדיווידואלית – אך הסוציאליזם של מארכס מעולם לא השלה את עצמו שיוכל לפתור את כל הבעיות). הסוג השני, לעומת זאת, גרם שוב ושוב לא רק אבטלה המונית וירידה ברמת החיים, אם לא מצוקה איומה – אלא גם מלחמות שעלו במיליוני הרוגים. (– – –)

תוך התעלמות מעוצמת ההשפעות הכלכליות השליליות של השוק, נוב מציע צידוק פוליטי לקיומו – שהוא מפזר את עוצמת קבלת ההחלטות ולכן הוא משמש מחסום בפני עריצות. זה, כמובן, הטיעון הליברלי המסורתי למען השוק. אלא שזו טעות באותה המידה גם בתחפושת סוציאליסטית. הסכמתו של נוב לפערי הכנסה למנהלים מבהירה זאת היטב. שהרי אם אנשי מינהל מפיקים יתרונות חומריים מעמדותיהם, בלתי־נמנע שינסו להופכן לקבועות – כלומר, יאחזו בהן בכל האי־רציונליות מבחינה כלכלית ומדכאה מבחינה פוליטית, המאפיינת נסיונות כאלה. תיווצר מגמה של מונופוליזציה של העוצמה. אי־אפשר לממש את פיזור העוצמה, שנוב תומך בו, בלי לנתק את הפעלתה מזכויות־יתר. אין זה אחד מעיקרי אמונה כלשהי, אלא מסקנה אמפירית מכל ההיסטוריה האנושית הידועה. ברגע שמתלוות זכויות־יתר לעוצמה, הגיון ההתפתחות מתרחק מן הדמוקרטיה ומוביל למונופול של מידע וידע ולשליטה של מיעוט קטן. נוב רוצה לקדם סוציאליזם דמוקרטי. אך מכיוון שהוא תומך בגמול כספי עבור ניהול, אין זה מקרה שהוא מסיים בדברו על הצורך במדינה חזקה. (– – –)

האמנם אין אלטרנטיבה? עניננו של מאמר זה הוא שלמרבה המזל יש מוצא – ניהול עצמי, דמוקרטי, מרוכז, מורכב מזרועות עצמאיות אך מחוברות בינן לבין עצמן – השלטון העצמי המתוכנן של היצרנים המאוגדים. ריבונות עממית אינה תלויה בהנחה שיש הרמוניה מבוססת מראש או מושלמת בין אינטרסים כלליים ופרטיקולריים בקהיליה. אדרבה – היא מניחה שיווצרו קונפליקטים בלתי־נמנעים בין יצרנים לצרכנים, בין יחידות יצור מתקדמות יותר ומתקדמות פחות, בין אנשים פעילים יותר ופחות בחברה, בין אזורים מפותחים כלכלית ותרבותית יותר ופחות. מה שהניהול העצמי הדמוקרטי מייצג היא מערכת של ערובות מובנות, שתמנע מסתירות אלו לחתור תחת תכנון רציונלי או שיתוף־פעולה חברתי על־ידי חידוש המאבק המעמדי ואלימות הדדית הרסנית. "סוציאליזם של שוק", לעומת זאת, אינו מהווה פתרון למחדלי האגדה הקפיטליסטית של שוק חפשי, או לקריקטורה הביורוקרטית של סוציאליזם חפשי. הכלכלה המעורבת שהוא מציע אינה אלא אומללות מעורבת.

מוקד הוויכוח בינינו הוא בעייתה המרכזית של ההיסטוריה האנושית: האם ובאלו תנאים האנושות מסוגלת לעצב את גורלה היא; האם שחרור עצמי והגדרה עצמית לכל ישארו לעולם בבחינת חלום שלא יוגשם. שכן אם מדעי החברה והפראקסיס החברתי לא יגיעו לידי שליטה בהתפתחות החברתית בדומה למידת השליטה בטבע שמדעי הטבע השיגו עד כה, תתפוצץ גם התקדמותם של אלה אל מול פנינו. בוויכוח עתיק־היומין בדבר פוטנציאל התבונה והמעמסה המעיקה של הגורל – בסופו של דבר, מאבק בין ידע לאמונה טפלה – מייצגים "חוקי השוק" את הגורל העיוור בתחפושת, שהולכת ונשחקת, של "רציונליות" חלקית. האם התובנה של האנושות בחוקי התפתחותה שלה היא, אכן, פרי שאסור לטעום ממנו? ■

הערות

1. Alec Nove, *The Economics of Feasible Socialism*, London, 1983, pp. 15–16.
2. ראה, בין השאר:
Wlodzimierz Brus, *The Market in a Socialist Economy*, London 1972; Branko Horvath, *The Political Economy of Socialism*, London 1976; Ota Sik, *The Third Way*, London 1976; R. Selucky, *Marxism, Socialism and Freedom*, London 1979; Ferenc Feher and Agnes Heller, *Dictatorship over Needs*, London 1984.
3. נוב, שם, ע' 77.
4. פרוייקט מחקר אינטנסיווי, בהנהלת פרופסור דורנר, שמרן גרמני, הראה בניסוי שבני־אדם רגישים מסוגלים לפתור בעזרת מחשבים רבות מן הבעיות המורכבות של תכנון סוציו־כלכלי ברמה של עיר בינונית. לא היה להם צורך באינטליגנציה מעל לממוצע או בהרבה ידע מתקדם. המפתח ליכולתם היה בתחושה שהם אכן שולטים בדברים, בהיותם משוכנעים, שהעוצמה להחליט נתונה בידיהם באמת. ראה: Dorner (ed) Lobausen. *Vom Umgang mit Unbestimmtbeit und Komplexitat*, Bern-Stuttgart-Vienna, 1983.
5. נוב, שם, ע"ע 200–01.

Zukunft

פריץ קלנר

כשלון המשק הציבורי?

האם המשק הציבורי שלנו נכשל? אם מפנים את המבט רק לאירועי הזמן האחרון באוסטריה, התשובה תהיה חיובית. הנה, מה אנו רואים: גרעונות של מפעלים שהולאמו והעומס על תקציב המדינה הנובע מכך; אבדן השליטה בחברות "אינטר־טריידינג" ו"מֶרקס", שהסתבכו בספקולציות וכך הגדילו את הפסדי פירמות־האם שלהן במקום לצמצם, ונוסף לכך, התמוטטות התשלובת האירופית הגדולה ביותר לבניית מגורים, קבוצת חברות הבניה הציבוריות "בית חדש" ברפובליקה הפדרלית של גרמניה.

"בית חדש" נמכר על־ידי בעליה, פדרציית האיגודים המקצועיים של גרמניה, להורסט שיסר, יצרן של דברי מאפה מברלין – למגינת ליבם של חברי האיגוד המקצועי והציבור. בגלל התנגדות מצד הבנקים הנושים, נאלצה החברה לאחזקות של האיגוד המקצועי לשוב ולרכוש את המניות לאחר מכן. באוסטריה מתנהל ויכוח על העברת מפעלים ממלכתיים לבעלות פרטית. בלי הרבה גינוני טקס דנו את רעיון המשק הציבורי לכף חובה.

אך האמנם נכשל המשק הציבורי – אם מביאים בחשבון את כל היבטיו ואת המשימות שלו? רבע מהשכירים באוסטריה מועסקים במשק הציבורי והם מייצרים כ־30% מהתל"ג. וסקר ממושך מראה, שמספר הרבה יותר גדול של מפעלים פרטיים ממפעלים ציבוריים נקלעו לקשיים והתמוטטו לבסוף – אף על פי שקיבלו סיוע ציבורי.

(כאן באה רשימת שמות של חברות פרטיות שהתמוטטו באוסטריה, בתור דוגמאות, שאין בה ענין מיוחד לקורא הישראלי – המערכת.)

אין, איפוא, לראות בבעלות הציבורית קריטריון מכריע. "איני חושב שזאת שאלה של אידיאולוגיה; יש דוגמאות רבות של מפעלים פרטיים כושלים ומפעלים ממלכתיים מצליחים. השאלה איננה 'כן או לא העברה לבעלות פרטית', אלא 'כן או לא יעילות'?" – אומר מנהל סי.אי. אנדרוש, בביטאון כלכלי גרמני.

משק ציבורי או שיתופי, כצורה היולית של פעילות כלכלית, היה קיים בכל התקופות בהיסטוריה. הוא עבר מגוון תמורות ופורש בדרכים שונות. סיפוק צרכים משותף וטובת הציבור היו יעדיו הראשיים.

משק ממלכתי

הגדרת המושג "משק ציבורי" איננה חד־משמעית והתיאוריה שנויה במחלוקת. משום כך אפשר לכלול רק חלק מן המפעלים הנרשאים אצלנו את השם של משק ציבורי, במיוחד בתעשיה המולאמת, בתחומי המושג של משק ציבורי בהקשר של משק לתועלת הציבור. עקרונית, התכנון והדאגה לסיפוק צרכים לעתיד הם תכונות יסוד של משק ציבורי; התועלת הציבורית קודמת לכדאיות הכלכלית ולרווח. אמנם בגלל כשלונות המשק המתוכנן אין לראות בו כיום דרך אמינה לסיפוק צרכי הכלל. גם "השאיפה לרווח" עברה תיקונים ומשתלבת בעיקרון.

מתוך Zukunft ("עתיד"), כתב־עת סוציאליסטי לפוליטיקה, כלכלה ותרבות, אוסטריה, כרך 12, דצמבר 1986. הכותב היה בעבר מזכ"ל של התאחדות האיגודים המקצועיים באוסטריה. מן הדין להעיר, שזו רק דעה אחת בוויכוח הפנימי – דעה קצת שונה פרסמנו בילקוט מס' 8. תרגום: רות הדס.

במחצית השניה של המאה ה־19 פירש הכלכלן אלברט שפלה את המשק הציבורי כשיטה "המש־לימה את המשק הפרטי במקום שזה אינו ממלא את תפקידו." תנועת הפועלים התחילה להקים אגודות שיתופיות כארגונים של עזרה עצמית. קווי הרכבת הראשונים באוסטריה נסללו על־ידי חברות פרטיות בהנהגת הבנק לבית רוטשילד; אך במהרה הן נאלצו לבקש סיוע ממלכתי – עד שהמדינה לקחה לידיה את כל מערכת הרכבות. חבר המפלגה הנוצרית־סוציאלית לוגר, מי שהיה ראש עיריית וינה סביב שנת 1900, עיצב את מדיניותו הקהילתית לטובת תושבי עירו ברוח המשק הציבורי. (– – –)

ההרס הרב של מלחמת העולם השניה הציב בפני ארצות אירופה משימה קשה של שיקום, ומגזר המשק הציבורי צמח באחדות מהן במידה ניכרת. באוסטריה אישר הפרלמנט ב־1946 פה אחד הלאמה של הבנקים והמפעלים החשובים ביותר בתחום המכרות, תעשיית הברזל ושאר המתכות, הפקת נפט והתעשיות המתלוות אליה, וכן של מספר מפעלים חשובים בתעבורה, בתעשיה הכימית, בתעשיית המכונות וכלי התחבורה. שנה לאחר מכן הולאם כל משק החשמל. כל המפעלים האלה נחשבים לחלק מן המשק הציבורי האוסטרי. כן נכללים בו מפעלי האספקה האזוריים והמקו־מיים וקואופרטיבים לצרכנות, לבניית מגורים ובחקלאות.

באמצעות החוקים הפדרליים שהתקבלו ביולי 1946 ובמארס 1947 הולאמו 87 חברות ומפעלים. אי־הלאמת המפעלים היתה משאירה את ניהול עסקיהם בידי שלטונות הכיבוש של בנות־הברית – כפי שזה היה בשטח הכיבוש הסובייטי עד 1955 – וגורלם היה לוטה בערפל. מפלגת העם האוסטרית התנתה את הסכמתה לחוק ההלאמה הראשון בהחלטה ברזמנית על חוק של שיתוף עובדים, שצפה גם את שיתוף המועסקים בבעלות. אלא שסעיף זה לא מומש עד היום – והצעדים לביטול ההלאמות שוב הפכו אותו נושא לוויכוח.

בעזרת ההשקעות שהמדינה העמידה לרשותם שוקמו המפעלים המולאמים בקצב מהיר. גם המשק הפרטי הרוויח מכך, משום שהמגזר הממ־לכתי סיפק חומרי־גלם ומוצרים גמורים־למחצה זולים לתעשיות העיבוד והגימור. היום כבר שכחו את כל זאת!

בארבעים שנות קיומה, נכפו על התעשיה המולאמת צורות ארגון שונות. אחד המכשולים להתפתחותה הרצב על־ידי ההסכם הקואליציוני מה־16 ביולי 1959, שאחד מסעיפיו קבע:

המפלגות מתחייבות, שבהצבעות במועצות המנהלים יוכל להיווצר רק רוב שיכול היה להתגבש גם בלי לקחת בחשבון את הצבעתם (או הימנעותם) של נציגי ועד העובדים במועצת המנהלים. בחברות שבהן יו"ר מועצת המנהלים הוא חבר המפלגה הסוציאל־דמוקרטית, יתמנה חבר מפלגת העם האוסטרלית ליו"ר ההנהלה, ולהיפך.

במשך זמן ממושך היתה ההלאמה מחוץ לתחום הוויכוח. עתה גרמו ההפסדים לכך, שהיקף ההעברה לבעלות פרטית הפך לסלע מחלוקת. לפי ההסדר החוקתי, שהתקבל ב־1969, ניתן להחליט על צעדים לביטול בעלות ממלכתית אם יש רוב של שני שלישים במועצת המנהלים של תאגיד החברות הממלכתיות ורוב רגיל בנשיאות הפרלמנט. הממשלה ראתה עתה צורך להגביל את הסבסוד ואת הגדלת ההון העצמי של המפע־לים שלה. אולם ביטול מקיף או אפילו כולל של הבעלות הממלכתית חייב גם היום להיות מחוץ לתחום הוויכוח, משום שאין להסכים שהתחום הכלכלי הרחב של התעשיה המולאמת ייחשף להשפעת הון זר – התפתחות בלתי־נמנעת, אם רוב המניות יימסרו לסחר חופשי בבורסה. אסור לפזר אוצר משפחתי שלם. השתלטותן של פירמות זרות תהפוך את אוסטריה למושבה. בין אם כוללים את התעשיה המולאמת במרשג של המשק הציבורי ובין אם לאו – מטעמים כלכליים וחברתיים יש לשמור על השפעתה המכרעת של המדינה במשק; את זאת מאשר הנסיון ההיסטורי.

משק ציבורי מוגדר גם עתה כצורת ארגון כלכלית שנועדה לשרת את צרכי הכלל, שהרווח אינו מטרתה העליונה, והנתונה לשליטת גופים ציבוריים, או המנטרלת בדרך אחרת את שאיפת הרווח של יחידים. ברם, ההתפתחות הכלכלית והמעבר למדינת רווחה גרמו לכך, שלארגוני העזרה העצמית במשק הציבורי־שיתופי אבדה תכליתם המקורית. במקום זאת, מצאו להם משימה חדשה: לשמש ווסת של השוק תוך כדי התחרות עם צורות עסקיות אחרות.

שערוריית "בית חדש"

ובכן, עניין זה הפך למחדל! כאשר פרשת "בית חדש" נודעה ברבים, טענו נגד פדרציית האיגודים המקצועיים של גרמניה, כי "תוך שפרסמו טיפין־טיפין את האמת על אותן עסקות, נהרס לא רק חלק מן המשק הציבורי, אלא גם נתח מן האידיאולוגיה." הנה, למשל, יו"ר איגוד השרות

הציבורי, התובלה והתעבורה, מוניקה וולף־מתיס, כתבה דברים קשים בבטאון האיגוד: לחברי האיגוד המקצועי קשה לשאת ש"בגין רמאות, התעשרות עצמית וניהול כושל התגמד רעיון שהאיגוד המקצועי לחם עליו עשרות שנים כדרך לקיום משק של מעורבות חברתית, עד כי אין עוד להכירו." הכל מדוכדכים משום שההנהלה הקר דמת של "בית חדש" "הביאה את המפעל לסף חורבן על־ידי הפרת אמונים, התנהגות פלילית ומדיניות עסקים חסרת אחריות." לדעתה, העוב־דה שאפשר היה "לרמות מועצות מפקחים לאורך שנים, להסוות את מצבו האמיתי של המפעל ולעוות את אופיו החברתי של המשק השיתופי־ציבורי, מחייבת מחשבה של ביקורת עצמית ביחס ליסודות המשק הציבורי־שיתופי, אפשרויות הבי־קורת עליו ותפקידיו בעתיד." גם חבר הנהלת האיגוד של עובדי המסחר, הבנקאות והביטוח, גרץ, הצהיר, שמנקודת־ראות היסטורית, למפעלים השיתופיים־ציבוריים היה אמנם יעוד והם גם מילאו אותו בעבר, אך "עלינו לבחון בקפדנות אם יש עדיין יעוד למשק שיתופי־ציבורי; מבחינה מעשית השאלה היא, אם לאותו יעוד יש עדיין סיכוי להצליח בנסיבות החברתיות הנתונות."

שערוריית "בית חדש" וממדי הביקורת שהיא הולידה מעלים את השאלה כיצד גם מוסדות הבקרה נכשלו. מועצת המנהלים, שחבריה היו יושבי ראש של איגודים מקצועיים וחברי הנהלות במפעלים של האיגוד המקצועי, היו חייבים להבחין מזמן בתופעה שהזדקרה לעיניהם של משקיפים בלתי־תלויים: ההנהלה הקודמת של "בית חדש", בהנהיית היו"ר שלה, אלברט ויאטור, חרגה הרחק מעבר ליעדיה של חברה ציבורית לבניית מגורים; באמצעות חברות־בנות נבנו בתי־מלון בפאריס ובמונקו ונרכשו מגרשים בדרום־אמריקה; בשותפות עם חברה־בת לבנין ערים גם נכנסו לתכניות בניה בעלות סיכון גבוה ברפובלי־קה הפדרלית עצמה. כך צברו לבסוף חוב בלתי־נסבל של 17.5 מיליארד מארק. בכרוזים שהיא הפיצה, הודתה פדרציית האיגודים המקצועיים בגרמניה, "שהאיגוד המקצועי שגה בדרכי הפיקוח שהפעיל ביחס למנהלי 'בית חדש', וכי החברה עצמה לא ידעה לחזות את ההתפתחות בשוק הבניה באורח נכון. נסיונה של הפדרציה להבריא את החברה נכשל, משום שפוליטיקאים רבים חשבו במונחים של מלחמת בחירות בין־מפלגתית." לכן היו חייבים להחליט למכור את החברה, משום, ש"אסור שתפשוט את הרגל וגם אסור לרושש את האיגוד המקצועי."

חברות במועצת מנהלים – לא משרה לחובבנים

העובדה שבעלי "בית חדש", כלומר האיגוד המקצועי הגרמני, הסתבכו במשגים, מוכיחה, שחייבים לאייש את מוסדות הפיקוח באנשי מקצוע; הם גם חייבים להיות פנויים למילוי תפקידי הפיקוח המוטלים עליהם. אסור שחברות במועצת מנהלים תהיה משרה שאינה דורשת מאמץ.

מאירועי "בית חדש" מתבקשת מידה מסויימת של השוואה עם הספקולציות בתחום הנפט שמנהלי העסקים של "אינטר־טריידינג" ר'מרקס" עשו באוסטריה. הרברט לוינסקי, המזכ"ל החדש של חברת "פוסט" הסביר, שההפסדים הגדולים מן השנה הקודמת לא נבעו רק מספקולציות בנפט, אלא גם מן הבריחה החפוזה מתעשיות הפלדה אל האלקטרוניקה ואל בניית תשתית תעשייתית. נכנסו לפרוייקטים חדשים בלי הידע הדרוש וגם טעו בהשקעות בחו"ל. אמנם, גם ההנהלה הקודמת הבינה את הצורך בהרחבת טווח המוצרים, אך הם שגו בטיפול בתחום השיווק. זו עוד הוכחה, שגם כאשר יש כוונות טובות, מועצות מנהלים, בלי ידע מקצועי וזמן פנוי, מחטיאות את המטרה.

ד"ר הוגו סקירה, היו"ר החדש של מועצת מנהלי "פוסט" ומנכ"ל תאגיד התעשיות, הסביר, שלאחר קבלת חוק החברות הממלכתיות לא תהיה עוד חלוקה סיעתית במועצות המנהלים, ואפשר יהיה לגבש נוהלי עבודה חיוביים. פירוש הדבר, שבניגוד לעבר, נציגי המפלגות (הסוציאל־דמוקרטים ומפלגת העם) במועצות המנהלים של התעשיה המולאמת לא יוכלו עוד להתכנס לפני הישיבות הרשמיות כדי לסכם את עמדת הסיעה – ובנסיבות מסויימות אפילו לנהל מו"מ בין־סיעתי להשגת פשרה. ביטול הפעילות הסיעתית ואירוש המועצות בבעלי מקצוע יהיו גורם מסייע בהימנעות משגיאות העבר.

אולם כאן חייבים לציין, שלא רק המשק הציבורי סבל מניהול כושל; אדרבה, היו מקרים של ניהול כושל במפעלים פרטיים, שתוקן רק לאחר שאלה הועברו למגזר הציבורי.

השקפה כלכלית מכרעת

הביקורת על המשק הציבורי, בעקבות האסונות שאירעו בו, מעלה הרהורים על דרכו בעתיד.

העיקרון הכלכלי הראשי במשק ציבורי חייב להיות סיפוק צרכי האוכלוסיה ללא טובת הנאה אינדיווידואלית – בניגוד למניע הרווח במשק הפרטי. אך אף על פי שהמשק הציבורי אינו פועל על־פי שאיפת הרווח של הפרט, כלולות בו גם יוזמות שאינן מפעלים ממלכתיים או קהילתיים לסיפוק צרכי הציבור, ואין הם משרתים אינטרס ציבורי – ועסקים אלה אינם יכולים לוותר על רווחים, שכן המשך קיומם תלוי בהשקעות שיוכלו להשקיע. היום אפילו מתגברת ההשקפה, שגם מפעלים בעלי אינטרס ציבורי או העוסקים בסיפוק צרכי הציבור, ייטיבו לעשות אם ירוויחו בעצמם את הדרוש להשקעות הכרחיות במקום שהמימון יבוא ממשלם המיסים. ברם, השאיפה לרווח צריכה להיות כפופה לאחריות הציבורית ליעדים הכוללים של המשק.

אם על המשק הציבורי להפיק לקחים מן האירועים בגרמניה המערבית ובאוסטריה, ברור שרעיונו של הסלבאך, כי "תוך כדי ההתחרות במסגרת כלכלת השוק ישמש המשק הציבורי 'וסת־שוק' כללי", לא הוכיח את עצמו. המסקנות המתבקשות מכאן הן אלו:

1. המגזר הציבורי באוסטריה מהווה שליש מכלל המשק. אם אין לו משימות לתועלת הציבור, עליו לא להילחם במשק הפרטי, אלא להתחרות בתנאים שווים ועל־פי הנורמות המקובלות במשק הפרטי, למען מדיניות כלכלית שתשרת את טובת הכלל.

2. משק ציבורי, המשרת את "תועלת הציבור", יכלול רק מפעלים שתפקידם סיפוק צרכים כלליים ויחודיים ולכן לא יוכלו לשאוף לרווחים, או רק באופן מוגבל. סביר שיש להגדיר מחדש את מושג "תועלת הציבור", כדי לא להוציא מן הכלל פעילות בעלת צידוק כלכלי.

3. על האיגוד המקצועי ותנועת העבודה להגביל את עצמם לניהול מפעלים ויוזמות העולים בקנה אחד עם מילוי תפקידיהם ויכולים לשרתם; לאור היקפה של התנועה, זו תוכל להיות קשת רחבה של פעילויות כלכליות. בנסיבות הקיימות המפעלים יצטרכו ממילא לפעול במסגרת השוק – אך התפשטות לתחומים בעלי סיכון גבוה במסגרת כלכלת השוק עלולה לעלות ביוקר רב, כפי שהראתה לנו חברת "בית חדש".

4. באוסטריה כלולה גם התעשיה המולאמת במושג משק ציבורי. אם כי חלק ממנה מועבר לבעלות פרטית, תמשיך "הכלכלה המעורבת" להתקיים. המדינה תצטרך גם בעתיד ליטול על עצמה משימות לתועלת הציבור שיישומן מחייב גיוס הון רב לטווח ארוך. נוסף לכך הפכה התעשיה המולאמת לגורם חברתי־פוליטי, בגלל מאמצי העובדים והשקעת משאבים ציבוריים בתקופת השיקום, ומשקע הטינות שנותר מן השנים שבין המלחמות. למרות פיחות ביוקרתה ומצב עסקים לא נוח כרגע, אסור להפקיר את התחומים המרכזיים של התעשיה המולאמת.

יוזמה עצמית, ידע מקצועי ועקיבות בעשיה הם חיוניים לניהול טוב של מפעל. יש להוסיף לכך את הצורך בהשקפה כלכלית הרואה במשק אמצעי לשרת את הקהיליה, תוך שיתוף העובדים בקבלת ההחלטות הרלוונטיות – למרות ולצד ההתחשבות באינטרסים של המפעל או הפירמה. כאשר השקפה זו שלטת, מצטמצם ההבדל בין משק ציבורי למשק פרטי לנושא הבעלות. מנקודת תצפית זו, השאלה המכרעת היום אינה מי מנהל מפעל, אלא כיצד הוא מתנהל. פלורליזם במבנה הבעלות מקדם את הדינמיקה במשק. ■

סוזן פיין

New Socialist

הגשמת הסוציאליזם תלויה בתמיכה עממית

1. ענינו של הסוציאליזם המערבי בשלהי המאה העשרים הוא בשיתוף ובחלוקת העושר (ואינו רק שם נרדף להחזרת תעסוקה מלאה).
2. משמעותו של המיתון הבינלאומי, שחלוקה מחדש ברמה הלאומית לאורך זמן מחייבת צמיחה כלכלית ויצירת עושר חדשים.
3. הפירוש הפוליטי המקובל של ממשל פרלמנטרי כמסירת "המנדט למשול" למפלגה המנצחת – כמנדט ליישום כל מצע המפלגה – אינו מספיק לבניית סוציאליזם. סוציאליסטים חייבים להכיר בפער שבין נצחון בבחירות לבין גיוס תמיכה ליישום מדיניות מסוימת; עליהם לנהוג בזהירות מרצון על־ידי העמדת הצעות ברורות למדיניות בנושאים עיקריים למבחן כלשהו של "תמיכה דמוקרטית" או "הסכמה מלמטה" (שיכולה, אך אינה חייבת להתבטא במשאל־עם). ←

מתוך New Socialist, ירחון מפלגת הלייבור הבריטית, מס' 34, דצמבר 1986. הכותבת היתה כלכלנית ופעילה בתנועה הסוציאליסטית בבריטניה. היא מתה בעת עריכת ספר על כלכלה סוציאליסטית, שממנו נלקחו חלקים למאמר זה. תרגום: רות הדס.

הסוציאליזם הוא השקפה מתפתחת והולכת. לא אנסה להגדיר אותו, או את גרסתו המערבית של שלהי המאה ה־20, בהגדרה כוללת. כמינימום אני מניחה את קיומם של ממשל פרלמנטרי ומקומי נבחרים בדרך דמוקרטית, מגוון צורות של בעלות כלכלית ושיטות ניהול, ונקיטת צעדים פעילה הן לטיפוח יחמות מלמטה והן להשגת חלוקה חברתית צודקת של "הזדמנויות חיים" (לא הכנסה ונכסים בלבד אלא גם מרכיבים של איכות חיים שאינם מתבטאים בכסף).

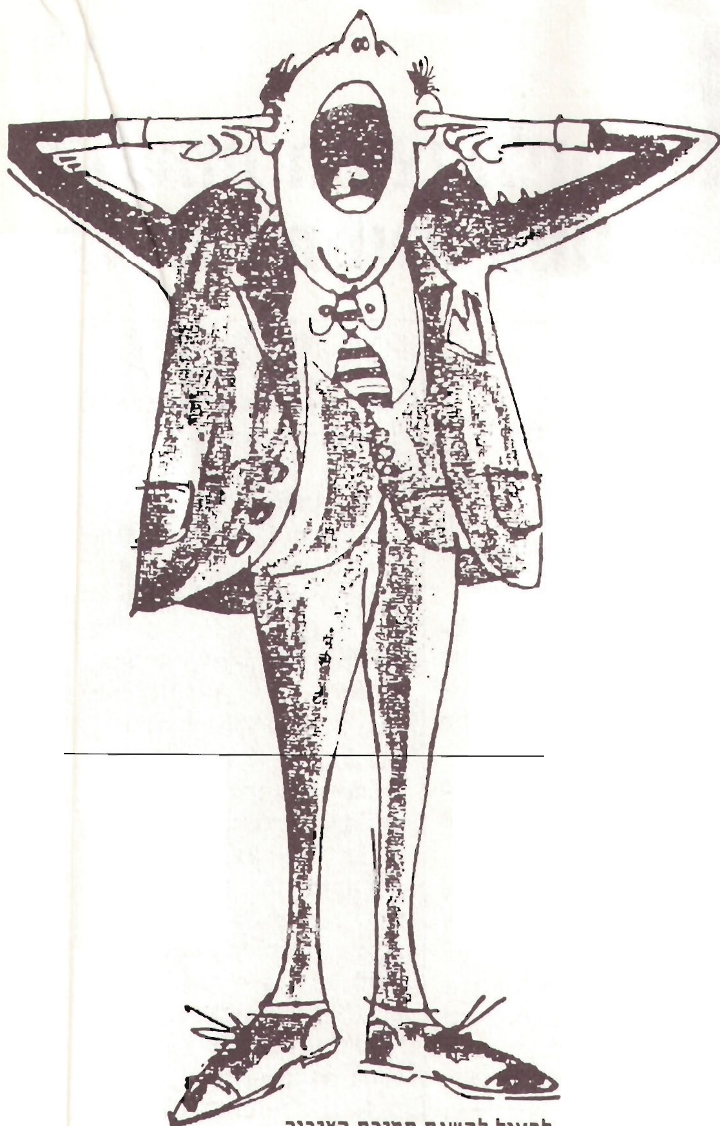
התכונות המגדירות את המונח "סוציאליסט" כפי שאנו משתמשים בו כאן, הן, איפוא, דאגה מוגברת לצורות בעלות ושליטה שיתופיות, לצמצום אי־שוויון חברתי ואזורי לכל גילוייו – כאשר דעת הקהל קובעת מהו מקסימום ומהו מינימום המהירות שבה יש לחתור ליעדי ההשתתפות והחלוקה.

במילים אחרות, סוציאליזם פירושו צמיחה תוך דמוקרטיה כלכלית וצדק חברתי, בניגוד לצמיחת הקפיטליזם תוך אי־בטחון ממוסד.

משמעות הסוציאליזם אינה רק במדיניות תעסוקה מלאה, אפילו בטווח קצר (ומסוכן לרמוז כאילו זו מטרתו הבלעדית). אף כי אין דרך פשוטה למדוד זכויות שוות יותר, שיתוף רב יותר בקבלת החלטות וצדק חברתי יותר גדול, ההתקדמות בחזיתות אלו היא מהותית לכל אסטרטגיה סוציאליסטית. אני מניחה גם, שסוציאליסטים רואים בתעסוקה תמורת שכר גבוה מן המינימום ההכרחי לקיום כפי שמכירים בו כרגע, "חיוב" שהוא מעבר לפיצוי כספי בלבד, שכן התעסוקה מעניקה בחברה של ימינו כבוד עצמי שנשלל מהמובטל. אך לזקנים, לחולים, לנכים ולקבוצות מקופחות אחרות זכות לחלק בעושר חדש בדיוק כמו למובטלים.

שנית, אני מניחה, שמפלגה סוציאליסטית ניסחה, באמצעות מוסדותיה הדמוקרטיים, מצע המגדיר את התכונות המייחדות את ההשקפה הסוציאליסטית שלה, המציין מטרות נבחרות לטווח קצר ובינוני והמגיש הצעות כיצד להשיגן. במילים אחרות, הוא בוחר בתערובת של "מטרות" ו"אמצעים" במדיניותו. ואז, על־פי הפירוש המקובל של דמוקרטיה פרלמנטרית, זהו התרשים היסודי שהממשלה החדשה קיבלה מנדט ליישמו, מוגבל רק בגודל הרוב שהושג בבחירות. אלא שבבריטניה מתערער טיעון יסודי זה כבר עשרות שנים, משום ששיטת הבחירות גורמת לכך שחלוקת המושבים בפרלמנט עשויה לסטות סטיה משמעותית בחלוקת הקולות למפלגות.

4. על ממשלה סוציאליסטית לד־חות ישום כלל־לאומי כפוי של מדיניות, אם לא הצליחה לחנך את ציבור הבוחרים לתמוך בה, אם כי עליה להשתמש במידה רבה הרבה יותר ביוזמות וולונ־טריות, מקומיות ונסיונות.
5. לא השוק ולא המדינה הם "מטרות" בזכות עצמן. מבחינה היסטורית הוכח שהמדינה היא פגומה ומסוכנת כמו השוק. כל אחד מהם זקוק לדמוקרטיזציה ויש להשתמש בו לשיפור יעי־לותו של השני בהשגת מטרות סוציאליסטיות. אסטרטגיה הו־למת לבריטניה של ימינו עשו־יה להתבטא במדינה "מנחה", הממלאת תפקיד פעיל בתאום ההתחרות, ב"ניטרול" השוק, ביצירת אקלים נוח להשקעות חדשות, לתמורות מוסדיות ב־מגמה של יתר שיתוף, ובחלוקה הוגנת יותר של פירות הצמיחה החדשה.
6. ממשלה סוציאליסטית חדשה בבריטניה צריכה לחשוב מלכת־חילה במונחים של סדר־יום לשתי קדנציות; הראשונה תוק־דש לשיקום המשק ולטיפוח של ערכים סוציאליסטיים, כדי להבטיח את התנאים המוקד־מים לתמורות סוציאליסטיות.
7. הסוציאליזם צריך להמשיך להיות השקפה אינטרנציונליס־טית; אפילו מבחינה טקטית אין להסכים שהמיתון ידחוף אותו לעמדות לאומיות. ההש־תייכות הלאומית הנה מקרה שאין לה ולא כלום עם סוציא־ליזם; הלאומנות נוטה לעודד מוסר אנטי־סוציאליסטי. ריבו־נות לאומית הנה נימוק נוח, אך מסוכן. התפשטותה של לאו־מנות כלכלית מציבה בעיות רציניות בפני המשק העולמי ומאיימת על רמת החיים של ההמונים.

לפעול להשגת תמיכת הציבור

לא אביע דעה בנושא זה, אך יש טעמים נוספים שבגללם טיעון "המנדט למשול" אין בו די לסוציאליסטים. ראשית, אין הוא רגיש די הצורך לדעת הקהל; זו שיטה המבטיחה החלפת ממשלות יותר משהיא מייצגת את תערובת ההשקפות למרכיביה (על־פי תחומי המדיניות) והתמורות החלות בה. בעיה זו נשארת תקפה, אף כי בפחות חריפות, גם כאשר ההשתתפות והשליטה העממיים בהקצאת משאבים ובשימוש בהם מתרחבים, והדמוק־רטיה הכלכלית והחברתית צמחה דיה כדי להשלים את הדמוקר־טיה הפוליטית: במקרה זה סותמים פחות קולות (אם כי רמת אי־ההסכמה עשויה אפילו לעלות) ויש אפשרות (למשל) לבצע ניסויים מקומיים מבוקרים.

הנימוק העקרוני לעריכת מבחן כלשהו של התמיכה הציבורית בתחומי מדיניות מוגדרים הוא בכך, שאל לה לממשלה סוציאליסטית לכפות שינויים מלמעלה; מוטב ליישם את מצעה בהתאם לרמת ההסכמה העממית ביחס לכל יעד. כוונות טובות ללא תמיכה עממית כמוהן כעריצות נאורה – אם כי מן הסוג הפרלמנטרי המוגבל. אם ממשלה סוציאליסטית אינה מסוגלת לגייס תמיכה ציבורית לתכנית מדינית מסויימת, האסטרטגיה ההולמת צריכה להיות בדרך כלל לפעול למען שינוי דעת הקהל ובינתיים לדחות ישום כפוי של ביצוע התכנית. יש גם נימוק טקטי פשוט לכך: למדיניות בעלת תמיכה ציבורית רחבה יש סיכוי טוב יותר להישרד, והסכנה כי תוליך למפלה אלקטורלית קטנה מאשר לגבי מדיניות ללא תמיכה כזאת.

בדיוק כשם שמצע מפלגתי נותן רק תצלום־בזק של הנחיות ליישום מדיניות, כך מערכת בחירות מספקת רק תצלום־בזק של התמיכה שתינתן להן. אולם ישום מדיניות במציאות והיווצרות דעת קהל הם **תהליכים** שמתנהלים תוך זיקת־גומלין דינאמית לא בלבד בינם לבין עצמם, אלא גם בינם לבין תמורות בסביבתם החיצונית; לפרקים, אלו הן תמורות כה חותכות עד כי תחומים רחבים בתצלומים הישנים נעשים מיושנים לחלוטין. בסיכום, בעיית התמיכה בתערובת המדיניות מחייבת יותר מידע מפורט על דעת הקהל משבחירות יכולות לספק ודרוש יותר מידע מעודכן למען ביצוע המדיניות. לפיכך יש צורך בחקירה שיטתית של דעת הקהל על בסיס נושאים מוגדרים וביחס להתקדמות המצע כולו. מבחינה מעשית עולות ההצעות הבאות:

שימוש יותר שיטתי ופעיל בסקרי דעת קהל, שצריכים להיות מבוססים על שאלות ודרכי תשובה רגישים יותר. צריך לשפר את טכנולוגיית הסקרים ולהבטיח דמוקרטיזציה בפיקוח על הסוקרים.

לעיתים יתכן שמשאל־עם ישמש דרך הולמת לבירור ולהערכת הדעות בנושא יסודי.

שימוש רחב הרבה יותר בניסויי מדיניות אמיתיים על בסיס מקומי או וולונטארי, או שניהם. ניסויים כאלה יכולים לספק אלטרנטיבה בעלת ערך לאימוץ או לדחיה כוללים של מדיניות מסויימת, ובר־זמנית, יכולים למלא תפקיד חינוכי.

שימו לב, שהדגשת החשיבות לעיצוב דעת הקהל **לא** נועדה להיות מרשם לפופוליזם, אלא דרך ליישום סדר־יום סוציאליסטי. צבירת הצלחות – אפילו הן צנועות – בתחומים מגוונים מאד תאפשר לממשלה להתקדם לקראת תמורות שהיו תחילה שנויות במחלוקת רבה יותר. אחדים מן ההישגים שיידרשו מממשלת ליבור עתידה כבר מובטחים:

1. תזוזה משמעותית בחזרה לתעסוקה מלאה ומקומות עבודה חדשים לשני המינים.
2. שיעור צמיחה כלכלית גבוה יותר ופיזור אזורי רב יותר של הצמיחה.
3. שיקום מדינת הרווחה על יסודות איתנים יותר והפסקת הסחף ששחק אותה.

זהו, בעצם, סדר־יום אורתודוקסי. ברם, יוזמות אזוריות מסויימות כבר הוכיחו שאפשר ליישמו, אם מטפחים במפורש עקרונות סוציאליסטיים של שיתוף ופיקוח עממיים ושל דאגה לצדק והגינות בחלוקה. על־פי תסריט זה, תשומת־לב מפורשת לנושאים של דאגה סוציאליסטית לא רק ממלאת תפקיד משמעותי בשיפור איכות החיים והעבודה, אלא מהווה מרכיב מהותי בטיפוח תרבות סוציאליסטית עממית – שהיא תנאי מוקדם לחידוש סוציאליסטי של מבנה השליטה והבעלות.

אולם בעוד שחלק ניכר מסדר־היום אכן אורתודוקסי, אין הוא לגמרי חד־משמעי. זאת, יחד עם העובדה שציבור הבוחרים בוודאי לא ייעשה בין לילה לסוציאליסט (לא יותר משהוא נעשה תאצ'ריסט ב־1979 או ב־1983), מביאים אותנו למסקנה שעל ממשלה סוציאליסטית לחשוב מלכתחילה במונחים של סדר־יום דרשלבי: קודם להתרכז בשיקום הכלכלה ובטיפוח ערכים סוציאליסטיים (באמצעים חינוכיים וביישומם הסלקטיבי כאחד); בשלב שני לנוע לקראת תמורות דרמאטיות יותר, כדי ליישם ערכים אלה בהיקף רחב.

le nouvel Observateur

לוק פרי

לגלות את הדמוקרטיה מחדש

רק לפני זמן לא רב לדבר בזכות הדמוקרטיה היה בצרפת, תרגיל מסוכן מבחינה פילוסופית ושמור להוגים חסרי מעוף. זו היתה תקופה של בהירות חשדנית או ביקורתית; אנשים קנו לעצמם שם על־ידי ביזוי המציאות שהצטמקה, עד כי נותרו ממנה רק האשליות. האם באמת היה עדיף, כפי שטענו בשעתו, לטעות עם סארטר מאשר להיות צודק עם רימון ארון? אין זה ודאי כלל, אך זו היתה האידיאולוגיה השלטת של עידן, שאירועי הזמן האחרון מבשרים את גסיסתו. למעשה, זה מספר שנים שפילוסופים צעירים חוזרים למסורת שקשישים מהם זנחו. הם החליפו את השילוש שסימל את שנות השישים – מארכס, פרויד, ניצשה – בחשיבה שחייבת את עיקר טיעוניה לכתביהם של טוקוויל, קאנט, רוסו ובנימין קונסטנט – ובו במקום השתנה אופיה של מחוייבותם הפוליטית: בשנות דור אחד עברו מן האידיאל הקולקטיבי לגילוי מחודש של הפרט; מן האוטופיה אל ההתפייסות עם העולם; מן ההיסטוריה לסובייקטיביות; ממלחמת המעמדות לזכויותיו אדם ומן האתיקה של הדעת הנחושה לאתיקה של אחריות.

באותה עת – כמו הד לאותה תמורה אינטלקטואלית ומוסרית – הפגינו סטודנטים, שליבם הלך ספונטנית אחר המוסריות שבחרויות הפורמליות, לפני בנין האסיפה הלאומית. זו תופעה חדשה, שיש בה כדי להוכיח שהנוער, אשר חזר להאמין בסמלים הרפובליקניים, אינו רואה עוד בבחירות מלכודת לטפשים. הואיל וצרפת תחגוג בקרוב את שנת המאתיים למהפכה שחנכה במונחים ברורים את הדיון הזה במהות המדינה, נראה לנו מועיל אם נלך כברת דרך נוספת עם מי שמתאמצים, באוניברסיטאות ומחוצה להן, לסגל מחדש את הפילוסופיה לתרבות דמוקרטית מסויימת. כהתחלה: לוק פרי (36) שלאחר ספרו "ההגות של 1968" פרסם, יחד עם אליין רנו, ספר בשם "68–86 – מסלולים של הפרט".

מתוך Le Nouvel Observateur, פאריס, 12.3.87.
הראיון עוסק בשינויים שחלו באקלים הרוחני של האינטליגנציה הצרפתית מאז מרד הסטודנטים במאי 1968. המרואיין הוא פילוסוף צעיר שחקר את הבסיס הרוחני של אירועי 68' ואת השינויים שחלו בעשרים השנים שחלפו מאז. ההקדמה היא מאת כתב העיתון, ז.פ. אנתובן. תרגום: רות הדס.

כתב: נראה שזה זמן מה, רעיון הדמוקרטיה הפך להיות, או חזר להיות, נושא מחקר לגיטימי בקרב הפילוסופים.

לוק פרי: היו כבר בדור הקודם אינטלקטואלים בעלי שם שהתעניינו בנושא. קאסטוריאדיס, פירה, לפור – ואלה רק שמות אחדים... אך נכון שהם נשארו בשוליים והשפעתם על כלל הפילוסופיה היתה תכופות פחות מכרעת משאפשר היה לקוות.

הכרעה דמוקרטית – שמחה ואכזבה. המונים חוגגים את נצחון הסוציאליסטים במאי 1981

כתב: **איך מסבירים את אותה אדישות קולקטיבית ביחס לנושאים ולרעיונות כל־כך מכריעים?**

לוק פרי: קודם כל, צריך לזכור את החשש הכבד שהעיק על אירופה ועל התרבות שלה לאחר מלחמת העולם השניה. למרות המורשת של תקופת ההשכלה, למרות טענתה שהיא־היא התגלמות הציוויליזציה והקידמה, לא ידעה אותה תרבות דמוקרטית כיצד להדביר את הזוועה הנאצית... יתר על כן, האם אירופה לא הסכימה, בשם אותה מורשת, לצורות המכוערות ביותר של אימפריאליזם, באלג׳יריה ובמקומות אחרים? ויש להוסיף, שכאשר מארכס או ניצשה משמשים שותפים לדבר עבירה, נדחקים ערכי הדמוקרטיה מבחינה פילוסופית לחצר הגרוטאות. הדמות האינטלקטואלית השלטת היתה של אלה, מסארטר עד פוקו, שתבעו בנחישות או בעיוורון את הזכות לביקורת על העוצמה והשלטון, שנתפשו על־ידם כהתגלמות העוול. השאלה שוב אינה אם סארטר או פוקו טעו כאשר הגנו על האלימות המהפכנית או על "התחיה" האירנית; צריך להבין שמעמד הכהנים־כביכול, שהתקופה העניקה להם, חייבה אותם מראש לראות את עצמם כיריבי הדמוקרטיה. מבחינה מחשבתית העיקר היה **להתנגד**, לא להיחשד לעולם במה שמאקס ובר כינה "האתיקה של האחריות."

כתב: **טיפוס זה של האינטלקטואל, האם עתה הוא עבר מן העולם?**

לוק פרי: במובן מסויים, כן... לא משום שההעזה או נדיבות הלב שבמחוייבותם דעכו, אלא משום שאי־אפשר עוד לראות בדמוקרטיה את התגלמות העוול של כל הזמנים. הגישה הביקורתית לא נעלמה; אך היא שבה לפעול עתה במסגרת אותה שאיפה לאוטונומיה שרוב התנועות העכשוויות מביעות אותה – ושבלעדיה "הדמוקרטיה" אינה אלא כלי ריק...

כתב: **מה אתה מבין ב"שאיפה לאוטונומיה"?**

לוק פרי: האוטונומיה, כפי שעולה מן האטימולוגיה של המילה, זו יכולתו של האדם לקבוע חוק לעצמו ולא להסכים שאותו חוק, אותה נורמה, ייכפו עליו על־ידי המסורת או על־ידי סמכות חיצונית. אך מה שמאפיין בפועל את התנועה הדמוקרטית היא התביעה לאוטונומיה של הפרט ושל קבוצות. מכאן הבעיה הקלאסית, שאפשר לסכמה כך: כיצד ליישב את תביעת האוטונומיה עם קיומן של נורמות קולקטיביות והכרחיות לתפקודה של קהיליה אנושית? כיצד להיות אתה־עצמך ולחיות בצוותא? בעייתיות זו ממצה את כל הסכנות האורבות לדמוקרטיה, והראשונה ביניהן היא כמובן התפוררות הרקמה החברתית.

כתב: **לדעתך, אותו ויכוח חדש – או ישן – חזר ועלה אל פני השטח מאז מאי 68'?**

לוק פרי: איש אינו מטיל ספק בכך, שאירועי מאי 68' היו ביטוי רב־עוצמה לאותה שאיפה לאוטונומיה.

כתב: **זו גם היתה, ואולי עודנה, תחיה מחודשת של אוטופיות קהילתיות או חברתיות.**

לוק פרי: אני סבור, שנצחון הנרציסיזם או הנסיגה אל התחום הפרטי בשנות ה־80 אינם מאששים את הכשלון של 68', אלא דווקא מבטאים את האמת העמוקה שלו; כי לאותה "תנועה" היתה משמעות כפולה: מצד אחד, היא

ירשה את המהפכות הדמוקרטיות הגדולות של המאה ה־19 (בדחייתה את ההיררכיה ובשאיפתה לחרות); מצד שני, בעוד שהמהפכות של 1789 או 1848 היו חייבות להתממש בארגון פוליטי ומשפטי חדש (הרפובליקה, זכות הבחירה לכל) – מאי 68' לא היה זקוק למימוש ממוסד של האוטופיות השמאליות שהוא הצמיח. מכאן גם ניתן להבין מדוע הן ננטשו, כמו צעצועים וולגאריים, לאחר שתפקידם הביקורתי מוצה... בקיצור, מאי 68' אינו תנועה פוליטית שנכשלה, אלא תנועה חברתית שהצליחה. המסקנה: מאי 68' לא היה אלא אפיזודה אחת בתולדות האינדיווידואליזם, שהופיע בתרבות הפוליטית שלנו עם המהפכה של 1789. לא מוצדק, אולי, מנקודת ראות זו, להאשים את מנהיגי הסטודנטים של תקופה זו בבגידה בנעוריהם, כאשר הם הפכו להיות בעלי עיתונים, מנהלי מפעלים או בעלי־שם בטכנוקר־טיה הנאורה; הם חותרים באמצעים אחרים לאותו אידיאל אינדיווידואליסטי.

כתב: בספרך הקודם, "ההגות של 68" בחרת להדגיש פראדוקס: אותו גילוי מחודש של הפרט הלך במאי 68' יד ביד עם אופנה של פילוסופיות אנטי־הומניסטיות. פגשו "סובייקטים" ברחוב – ובאוניברסיטה דיברו על "מות האדם".

לוק פרי: נכון שספר כמו "המלים והדברים"* הפך בתחום מדעי הרוח לרב־מכר של העשור; נדמה שיש בכך מן הפראדוקס; האנטי־הומניזם, שהספר משמש לו מעין אמנה חדשה, מצא את עצמו דהוי על־ידי המציאות הסוציולוגית של הרגע. אף על פי כן, מאי 68' ו"תסמונת פוקו" יכלו לצעוד יחדיו כברת דרך.

כתב: כיצד?

לוק פרי: עבודתו של פוקו מכוונת ביסודה לפסילת החוק כשלעצמו. בפילוסופיה שלו, כמו בזו של ניצשה, אין עוד עובדות, יש רק פרשנות; אין כל נורמה נעלה בעלת תוקף, אלא הבדלים שווי־ערך. בתנאים אלה החמיא ה"פיקואיזם" לכל היומרות של עצמאות, או של "הדאגה לעצמך". חלק מאנשי מאי 68' יכלו, איפוא, לדלות ממנו סיסמאות מסויימות – כי הדרישה לאוטונומיה היא מושג רחב יותר ומורכב מהצורך הפשוט במקוריות.

כתב: אם אתה דבק בהנחה שמאי 68' היה בעל אופי "אינדיווידואליסטי", לא תתקשה, אם כן, לפרש את הפגנות הסטודנטים בדצמבר 86' כהמשכו הטבעי?

לוק פרי: בדיוק כך.

כתב: אפשר היה לחשוב דווקא שה"צביזם" הצר של אירועים אלה עומד בניגוד להתעלות הרוח ששרתה על אשר אירע 18 שנה קודם לכן.

לוק פרי: ההיבט הצביסטי של אירועי דצמבר 86' אינו מוטל בספק; אם אם מחזיקים בהנחה שהאוטופיות הקהיליתיות של מאי 68' היו בראש וראשונה מכשיר לביקורת חברתית, ולא יעד שהגשמתו דרושה להצלחת "התנועה", יש בהחלט קשר עלום ועמיד בין 68' ל־86'. אפשר לומר שדצמבר האחרון היה מעין מאי מעורטל ממשי־חיות, ולכן הוא איפשר לתביעה לאוטונומיה להופיע באורח גלוי יותר – אף אם בצורה נאיבית – בלי הלבוש האנטי־מוסדי של מאי. טעות חמורה היא לשמר רק את הגרסה האגואיסטית, או "הצביסטית" של העיקרון הזוהר מן הימים ההם.

כתב: היש הבדל אמיתי בין התביעה לאוטונומיה לאגואיזם?

לוק פרי: הבדל רדיקלי: האגואיזם הנו הגרסה הנרקיסיסטית של השאיפה לעצמאות, הדאגה לעצמך; מבחינה זו, האסכולות הטוענות, כי "האדם מת" תואמות אותו יותר מהאסכולות העוסקות בסובייקט. האוטונומיה, לעומת זאת, רומזת לכך שאתה עדיין מאמין במינימום של ערכים נעלים, שיש בהם כדי למנוע את התפוררות העיקרון החברתי. אך מאחר והכרחי כי ערכים אלה יופנמו בתחום הסובייקטיבי, האוטונומיה מצביעה על קיומו של מרחב טיעון כלשהו, שהוא, בסופו של דבר, הייחוד של חיים דמוקר־טיים באשר הם. מה שנדרש מציבור הפילוסופים ומכלל האינטלקטואלים היא אקלואליזציה מסו־יימת, כי לא מדובר עוד בחשיבה פוליטית במונחים בלעדיים של אסטרטגיה ויחסי כוחות.

כתב: אם כן, יש צורך באינטלקטואלים שאינם מתנגדים עקרוניים של הסדר החברתי הקיים, אך גם אינם בהכרח שותפים לתעלוליו... אינטלקטואלים מסוג אחר, שלישי?

לוק פרי: מדוע לא... האתיקה של האחריות איננה ציניות וגם איננה "ריאל־פוליטיק". אין היא מחייבת אפילו התכחשות לחזון הטראגי של עולם לכוד בקונפליקטים ללא פתרון. גילויה המחודש של הדמוקרטיה יעבור, אולי, דרך גילויין המחודש של האוטופיות הפסימיסטיות הגדולות. ■

*** Michel Foucault, Les Mots et Les Choses.**

גוס טיילר

איגודים מיקצועיים בעולם הרובוטי החדש

ללא תרועת חצוצרות, בקיץ המיתון של 1982, מינה הוועד הפועל של פדרציית האיגודים המקצועיים בארה"ב (AFL-CIO) ועדה מיוחדת כדי "לבחון ולהעריך שינויים המתרחשים באמריקה בכוח העבודה, בעיסוקים, בתעשיות ובטכנולוגיה". שנתיים וחצי נדרשו לגלות להיכן חותרת הוועדה. עלולות להידרש עוד שנים אחדות נוספות לשפוט עד כמה היתה יוזמת הוועדה בעלת ערך. אך דבר אחד אינו מוטל בספק: האיגודים המקצועיים בארה"ב תרים נואשות אחר יעדים חדשים ושיטות חדשות. (– – –)

שנות ה־80 אינן שנות ה־30. פתרונות שהיו תקפים לפני חמישים שנה אינם תקפים – או אינם תקפים במידה שווה – היום, שהרי הבעיות השתנו במידה לא מעטה. אין אלה הבדלים כמותיים גרידא, הם איכותיים; הם אינם שוליים, הם גדולים. בקנה מידה עולמי, מתחוללים שינויים שהם עמוקים, מביכים ובמקרים מסויימים, לפי שעה, קשה לצפות את התפתחותם. גם בתוך האיגודים המקצועיים מתחוללים שינויים – שינויים סמויים, פתלתולים, לא מכוונים, שהופכים את האיגודים המקצועיים לשונים מאוד ממה שהיו תחילה או ממה שהם מאמינים שהם כיום.

שנות ה־80 אינן שנות ה־30 משלוש בחינות, לפחות. ראשית, הופיע הרובוט; שנית, הכלכלה היא גלובלית; שלישית, כוח העבודה הוא חמקמק. לשון אחר, הכלכלה עברה שינויים עמוקים מבחינה טכנולוגית, גיאוגרפית ורוחנית. מבחינת האיגודים המקצועיים פירוש הדבר, כי חבריהם הפוטנציאליים ינושלו על־ידי מכשירים אלקטרוניים, כי הממשלות תהיינה מכשירים פחות יעילים לבלימת כוחם של התאגידים העסקיים וכי יגבר הקושי ללכד את אלה המהווים את כוח העבודה לכוח חברתי יעיל. ההנחות הישנות של פעולות האיגוד המקצועי – עובדים בעלי תעסוקה, ממשלות בעלות עוצמה לווסת את משקי ארצותיהן, ופרטים בעלי "קריירות" ברורות – תזועזענה ואולי אף תתמוטטנה.

עיקר הדו"ח הראשון של הוועדה באוגוסט 1983, שכותרתו "עתיד העבודה", עסק בתפקידו המתפתח של הרובוט. האבטלה בעתיד תהיה יותר ויותר מבנית, אבטלה שאינה נובעת רק מחוסר־איזון בין הייצור לצריכה, אלא גם מתפיסת מקומם של בני־אדם על־ידי רובוטים. אומר הדו"ח: "המיקרו־טכנולוגיה החדשה, על פוטנציאל תקשורת המידע שלה, מחוללת שינוי שהוא אולי מהפכני יותר מן המהפכה התעשייתית של מכונת הקיטור במאה ה־19, ומן המהפכה התחבורתית של מנוע הבעירה הפנימית בתחילת המאה ה־20."

חששם של העובדים הוא אמיתי, למרות נסיונם עם האוטומציה אשר, בניגוד לציפיות רבות, לא גרמה לאבטלה המונית בשנות ה־50 וה־60. שכן הרובוט והאוטומציה דאז דומים אולי אך אין הם זהים. האוטומציה העניקה כוח – לא מוח; היא יכלה לטפל בחומרים גדולים אך לא בקטנים; היא הצליחה בפעולות קבועות מסויימות בחוות ובמפעלים, אך לא התאימה במיוחד למחסנים, בתי־מסחר, משרדים, בנקים, עיבוד מידע או תכנון. הואיל ועובדים שנושלו על־ידי האוטו־

מתוך "dissent", כתב־עת בהוצאת "המכון לחקר רעיונות חברתיים בלתי־תלויים". (העורכים: אירווינג האו ומיכאל וולצר). ניו־יורק, כרך 33, מס' 4, סתיו 1986. תרגום: עמוס פלד.

מציה מן החווה והמפעל יכלו למצוא תעסוקה במגזר השרותים, אחוז האבטלה בחברה בכללותה לא עלה.

אך כאשר ה"שבב" חודר למגזר השרותים, לאן יפנו המנושלים? "רובוטים במפעל, מעבדי תמלי־לים במשרד, סורקים בדלפק היציאה, בנקאות באמצעות לחצנים ומקשים, מחשבים בבית, לוויי־נים בשמים", מציין הדו"ח, "מזכירים לאומה את ההשפעה החודרנית של הטכנולוגיה המתקדמת." אפילו התעסוקה הציבורית - כשליש ממגזר השרותים - לא תחוש לעזרה. ממשלות מוטרדות מבעיות תקציב בכל הרמות נוטות יותר להקטין את מצבת העובדים מאשר להגדילה. (- - -)

כלכלה גלובלית

ועכשיו, ראו מה קורה לאמצעי הקיינסיאני הפשוט לתמרוץ הכלכלה באמצעות הוצאות הממ־שלה כאשר הוא מיושם במסגרת הגלובלית היום. בשנות ה־30, הופנו הוצאות הממשלה, שנועדו לתכניות השיקום במסגרת ה"ניו־דיל", לתושבי ארה"ב, אשר מצידם הוציאו את הכסף כדי לקנות מוצרים ושרותים מתושבי ארה"ב, ואלה מצידם שוב עשו את אותו הדבר. ההשפעה של כל דולר שהוצא על־ידי הדוד סאם הוכפלה משסבב הדולר במערכת.

ב־1984 היה לממשלה הפדרלית גרעון של כ־200 מיליארד דולר - תמריץ שאמור היה להזניק ולקדם את הכלכלה בקצב מסחרר. מה קרה? ברבעון הראשון פעל התמריץ והכלכלה זינקה קדימה בקצב מרשים של 10.4%; אך ברבעון השני, הואט הקצב ל־8.5%; בשלישי ל־1.6%. הרבעון הרביעי הראה האצה מסויימת לצמיחה של 4% וזכה לתרועות כאות מבשר על צמיחה מתמשכת, איתנה ומוצקה ב־1985. אך ברבעון הראשון של 1986, התקרב הקצב לקפאון כמעט, עם צמיחה של 1.3% בלבד.

מה שקרה הוא, שהתמריצים של הממשלה הוזרמו לתקציב דולף. הממשלה הפדרלית הזרימה כסף לתושביה, אשר מצידם רכשו פריטים שיוצרו בחו"ל. הגרעון המסחרי היה בסדר גודל שווה פחות או יותר לגרעון הפדרלי. התרופה הקיינסיא־נית - שהיתה יעילה בתקופה שבה הסחר הבינל־אומי היווה חלק זעיר של התל"ג - שוב לא היתה מסוגלת לחולל פלאים במדינות שהסחר מהווה רבע מכלל עסקיהן.

אמנם, על־פי התיאוריה הקלאסית, אמורה

ליין קירקלנד, נשיא אפ"ל - סי.איי.או

ארה"ב אוטומטית להפיק תועלת מהתהליך הנוכ־חי, בשל חוקים מסויימים של איזון על־ידי "היד הנעלמה" (של אדם סמית). הואיל והאמריקנים ידרשו סחורות המיוצרות בחו"ל, יעלה שערן של המטבעות בחו"ל; ומכיוון ששוקי־חוץ לא יקנו את תוצרתנו, יירד שער המטבע שלנו; בנקודה מסויימת לא נוכל לקנות מהם משום שסחורותיהם תהיינה יקרות מיד, ואז הם יחלו לקנות מאיתנו משום שמוצרינו יהיו זולים עבורם - והכל יבוא על מקומו בשלום.

אולם, בעולם המציאות של שנות ה־1980 - לא העולם של אדם סמית משנות ה־1780 - אין הדברים מתרחשים בהכרח כפי שהם אמורים להתרחש. לאמריקה היו הגרעונות הגדולים ביותר של מדינה כלשהי אי־פעם - והמטבע שלה המשיך לעלות. מדוע? משום שהיה ביקוש לדולר האמריקני. מדוע? ראשית, משום ששער הריבית היה גבוה. שנית, משום שארה"ב היתה מקום בטוח מבחינה פוליטית - בניגוד לשאר העולם. הביקוש לדולר העלה את מחירו. מה שהשפיע על שער הדולר לא היתה זרימת סחר אלא זרימת

הון. את כל זה לא יכלו להעלות על הדעת בתקופתם של סמית וריקרדו, כאשר רווחה הסברה, שההון יחצה אך לעתים רחוקות גבולות חומריים. (– – –)

במאה ה־20, גורמי הייצור הם ניידים: הון, טכנולוגיה, חומרי־גלם, ידע ניהולי. ניתן להעביר בקלות ובמהירות. תאגידים רב־לאומיים בודקים בכל רחבי תבל היכן המקום הטוב ביותר להקצות את משאביהם כדי לייצר בצורה הזולה ביותר, לשלם את המסים הנמוכים ביותר ולהגדיל עד למירב את הרווחים שלאחר מס. הם עושים זאת אפילו אם לא ירצו לעשות כן בתור פטריוטים, שאם לא כן הם עלולים להיהרס על־ידי מתחרה שאין לו נקיפות מצפון כאלו.

כוחו של ההון

ה"אינטרנציונליזציה" של הכלכלה מקנה להון יתרון מוחץ כמעט על פני העובדים: ההון – נייד, העובדים – לא. תאגיד גלובלי יכול לומר לעובדיו: אלה תנאינו – קבלום או לאו... החברה יכולה תמיד להתמקם מחדש, העובדים – לא. אכן, ההון יכול לשחק את אותו המשחק עם ממשלות: עשו כדברנו – או ראו מה שקורה למשק. אפשר להעביר מיליארדי דולרים ממדינה אחת לרעותה תוך שניות בודדות על־ידי הקשות אחדות במסוף מחשב. אפשר להעביר את הטכנולוגיה בצורה אלקטרונית במילים, תרשימים וקודים – תוך דקות. אפשר להעביר מנהלים בצורה פיזית לצידו השני של העולם תוך 24 שעות. איגודים מקצועיים ומדינות הינם מפסידנים כבדי תנועה בתחרות עם אילי ממון קלי תנועה.

אמצעי קיינסיאני נוסף הינו הורדת מסים כדי לעודד קניות והשקעות. אך אם קיצוצים אלה אינם ממריצים את המשק – חלקית בשל סיבות שכבר צויינו – כי־אז הממשלה מסיימת בגרעונות גדולים יותר; וחלק גדל והולך של ההכנסה מופנה לכיסוי חובות שרותיים, עם שערי ריבית מאמירים, עם דולר בעל ערך מופקע, עם יצוא פוחת וייבוא עולה, עם אבטלה רבה יותר.

לתרופות הקיינסיאניות אבד היום הרבה מערכן הקודם. אך אפילו בעבר היה להן ערך מוגבל בלבד – כפי שציין קיינס עצמו בספרו **התיאוריה הכללית**. כדי שהממשלה לא תיאלץ ללוות כספים לעתים תכופות מדי כדי להציל את המערכת, היה צורך לתקן את חלוקת ההכנסה הבלתי־סבירה והבלתי־צודקת כל־כך הקיימת בקפיטליזם ללא חלוקה מחדש של ההכנסה תטיל המערכת מס כבד מדי על המדינה. חלוקה צודקת יותר היתה רצויה לא רק מטעמים מוסריים אלא גם מטעמים כלכליים.

כוחם של העובדים

מידה מסויימת של חלוקה מחדש מעין זו התקיימה בעולם הקפיטליסטי הודות לכוחם הכלכלי והפוליטי של העובדים המאורגנים. מה שנקרא "חוק הברזל של השכר" – הנחשב על־ידי אדם סמית וקרל מרכס כעובדה נתונה – עורער על־ידי מאבקי האיגודים המקצועיים. חוק שכר מינימום, ביטוח אבטלה, בטחון סוציאלי, תוספות דיור ותמיכה משפחתית היוו דרכים נוספות שבהן מסוגלים היו העובדים לחלץ עצמם מכלוב הברזל. אולם השאלה היא אם יהיה בעתיד כוח כלשהו, חזק דיו למלא את התפקיד שמילאו העובדים המאורגנים בעבר.

האיגודים המקצועיים מודאגים מן הטעם הברור, שעצם קיומם מוטל על כף המאזניים. אך אם בוחנים את הענין בצורה מושגית ומקיפה יותר, הרי שחברתנו כולה צריכה להיות מודאגת, שכן בהיעדר מניע הדוחף לצדק חלוקתי, אפשר אכן, לצפות למה שחזה מרכס: דלדול ההמונים – שעלול להסתיים לא בסוציאליזם אלא באנרכיה עקובה מדם.

"ניכור" העבודה

חיסול כוח־הנגד לשאיפת הבצע הקפיטליסטית יתכן כיום יותר מאי־פעם בעבר – "הודות" לרובוט ולגלובליזציה של הכלכלה. הרובוט עלול להעמידנו בפני חברה של עודף עובדים. אותו פלא טכנולוגי שהוליד את הרובוט מעמיד אותנו בפני כלכלה עולמית שבה תאגידי הענק הרב־לאומיים והרב־מוצריים אינם חייבים להטות אוזן קשבת לטענות עובדיהם. הטכנולוגיה עלולה גם לשחוק, לפורר, להחליש ולדכא את "מעמד הפועלים".

מושג ה"ניכור" בעבודה הועלה על־ידי האוטומציה, הקיברנטיקה וצ'ארלי צ'פלין. העובדים הם נקודות נעות במהירות על גלגלי ענק. בשנים האחרונות תיארו חיבורים אין־ספור את תהליך הדה־הומניזציה של האדם, שבו חייבים העובדים לנוע בקצב המכונה, להגדיר את עבודתם על־פי

צרכי המכונה, ועתה – ללמוד לחשוב כמו המכונה.

אין זה מושג חדש. עוד ב־1844, שנים אחדות לפני שהוא ואנגלס כתבו את **המניפסט הקומוניס־טי**, ציין מארכס את "ניכור העבודה" במסה הקרויה בשם זה.

"ניכור" העבודה היה אובדן הזהות האישית של העובדים בתור יצורים "רוחניים" (מילה שמארכס היה סולד ממנה). ברם, כפי שיסביר מארכס רק שנים מעטות לאחר־מכן **במניפסט הקומוניסטי**, העובדים יגלו מחדש את זהותם בחלק מקולקטיב באחוות מקום העבודה שבו יהא עליהם להתאחד. הקפיטליזם יקבץ את העובדים תחת גג אחד בחיים משותפים, ושם יתנו ביטוי לתלונותיהם המשותפות, יפתחו שאי־פות משותפות, יארגנו קולות משותפים בצורת איגודים מקצועיים ומפלגות פוליטיות. (– – –) בעוד המפעל טיפח ניכור רוחני, הוא גם הוליד תחושת סולידריות כלכלית, פוליטית, חברתית ורעיונית אשר – כיסוד פעיל בעולם הקפיטליסטי – בלמה, תירבתה, שינתה ובסופו של דבר הצילה את הקפיטליזם מכפיותיו ההתאבדותיות של עצמו.

ניתן לחסל את הכוח החיובי הזה או, בוודאי, לצמצמו על־ידי טכנולוגיה מודרנית. מקום העבו־דה – כפי שהכרנוהו – עלול להשתנות לגמרי. ניתן לפזר ולפצל את העובדים, רבים מהם לעולם לא יעזבו את בתיהם, אם כך הם רוצים, ורבים אחרים יערכו רק ביקורים מקריים במקום העבו־דה. אפילו אלה אשר להם עבודה קבועה במקום קבוע לא ייטו להישאר שם לכל תקופת חיים ארוכה.

חשבו על אפשרות זו: מאתיים מכונות מוצבות הדוקות זו לזו בקופסה תת־קרקעית, במקום שאין בו אור, אין מקום לבני־אדם, אין צורך באוורור קבוע. רובוטים אלה מופעלים לייצור גמיש. הם מסוגלים לייצר מגוון מוצרים, שכן על־פי הוראה הם מסוגלים לשמוט כלים מסויימים וליטול אחרים. שדונים בלתי־אורגניים וכשרוניים אלה מגיבים במהירות ובפיקחות להוראות המוזנות ל"מפעל" ממסוף מחשבים שמופעל על־ידי אשה במחוז אחר או בארץ אחרת. הרובוטים פועלים 24 שעות ביממה ואינם שובתים לעולם. האם זהו העתיד?

או חשבו נא על זה: אלף עובדים, שהיו חברים באיגודים המקצועיים של עובדי הפלדה משום שהועסקו במפעלים המייצרים פלדה, הופכים לפתע למובטלים – לא בגלל פלדה מיובאת ואפילו לא משום שמעסיקם העדיף להעביר את הייצור למדינה אחרת, אלא משום שאת מקומה של הפלדה תפסו זכוכית, קרמיקה, פלסטיק, נייר או מה שזה לא יהיה. חומרים חדשים, צורות תובלה חדשות, דרכי תקשורת חדשות, דרכי בניה חדשות – כל אלה הופכים מקצועות־חיים למיוש־נים. מי שהיו יכולים לזהות עצמם כעובדי פלדה, סדרי דפוס, מתכננים או עיסוק כלשהו או קו ייצור כלשהו, מתמעטים יותר ויותר. הוסיפו לכך את מספרם הרב של העובדים הארעיים והעובדים במשרה חלקית במשק כזה (אפילו במשק הקיים כבר היום). כיצד מארגנים "מעמד פועלים" הפכפך, חמקמק ומפורד מעין זה, אשר רבים ממנו – הפועלים מבתיהם הם – ייחשבו מבחינה משפטית ל"קבלנים עצמאיים"?

הצורך באיגודים מקצועיים

בעבר, היו רוב העובדים צמודים למעביד, או, לפחות, לענף או לעיסוק. לגביהם, האיגודים המקצועיים היוו הכרח, כדי שהעובדים יוכלו לסייע לקבוע את גורלם – הכנסה, דיני עבודה, תנאי עבודה, פנאי ותנאים סוציאליים. עובדים כאלה היו מוכנים להקריב קרבן – אפילו שביתה ארוכה ואובדן הכנסה רציני – כדי לזכות בעתיד טוב יותר.

אבל אם העובדים אינם רואים עצמם צמודים למשהו לזמן ממושך, ואם, נוסף לכך, ישנן הזדמנויות מועטות, אם בכלל, לעובדים להיפגש, מדוע וכיצד יקימו איגוד מקצועי? ואם אינם מקימים איגודים מקצועיים ככוח מאזן נגד מעבידיהם, איזה כוח יהיה להם כדי לזכות בחלוקת הכנסות צודקת יותר וסבירה יותר על־מנת למנוע את התמוטטותה של הפירמידה ההפוכה של חברה כה בלתי־מאוזנת?

החברה שעברה רובוטיזציה, גלובליזציה ואטו־מיזציה עדיין איננה עימנו – עדיין לא. אך בואה הוא בחזקת קרוב לוודאי ואולי בלתי־נמנע. האם יש משהו שאפשר לעשות כדי להביא סדר לכלכלת העתיד? עולות על הדעת שתי תשובות מן המוכן: הלודיזם (אלימות אנטי־טכנולוגית) וקיצבת האבטלה.

לא כל הלודיטים פעלו מחוץ לחוק. ב־1596 שכרה עיריית דנציג רוצח לחסל אדם שהמציא מכונה כדי לחסוך בעבודה בנול. הואיל ואדם לעמל יולד על־פי צו אלוהים לאחר החטא הקדמון, הרי המפר צו זה חטא נגד אלוהים ואחת דתו למות. בתקופתנו, אכזריות וצדקנות חסרות־

בושה כאלו לא היו מתקבלות. אולם יש לנו הלודיטים החוקיים שלנו המבקשים לעצור או לפחות לבלום את התקדמות הטכנולוגיה. רעיונותיהם אינם נטולי זכות בתחום המופשט, אך קשים למימוש במציאות. אם תעצור מדינה כלשהי את מצעד ה"רובוט", תפלוש אליה המפלצת בנקל על־ידי הקאת סחורותיה בארץ אחרת שרעבונה או שאיפותיה הפכו אותה לרגישה פחות לסכנות־המקרו של שביב־המיני.

האפשרות השניה – קיצבת האבטלה – נדחית על הסף בידי הוועדה של האיגודים המקצועיים בדו"ח הראשון שלה. קביעה מפורשת זו היא דבר בעתו, שכן היא באה בשעה שאמריקנים רבים מזהים "קיצבת אבטלה" עם "ליברליזם". לדידי אלה, הביטוי "מדינת סעד" (בעברית מתאימה יותר: מדינת רווחה – המע') מתייחס לחברה, השואפת, כפי שמציין המבוא לחוקה, "לקדם את רווחת הכלל" ולא למדינה שבה גדל והולך חלקה של "אוכלוסיית הסעד". ככלות הכל, מי נושא בהוצאות קיצבת האבטלה אם לא העובדים? העניים עניים מכדי לשלם מסים, והעשירים פקחים מכדי לשלם מסים; מר וגברת משלמי המס הם העובדים מזיעת אפם.

בכל אופן, קיצבת האבטלה, כשלעצמה, היא רעה. היא נעשית בלתי־אפשרית מבחינה כלכלית כאשר הנטל נעשה כבד מדי, והיא גרועה למקבלים שנדונו לחיים ריקים של תלות. מבחינה היסטורית, היתה זו הדרך של אימפריות עשירות מאד, בעלות הכנסה מנתיניהן בארצות חיצוניות, כדי למנוע מהומות ומהפכות בבית.

במונח "קיצבת אבטלה", אין אנו מתכוונים כאן לתמיכות המוענקות לאנשים במצוקה גופנית, נפשית, או אישית אחרת. מחוייבותה של החברה לדאוג לאומלליה היא זו ההופכת אוסף של חיות אנושיות לאזרחים מתורבתים. אך כלכלה הבנויה על קיצבת האבטלה כדי "לדאוג" להמון גובר והולך של מובטלים בחברה של "עודף עובדים" נידונה לכליה.

תמורה בפעילות ארגוני העובדים

תמונת העולם של העובדים מבוססת על מצב שבו יש לבני־אדם עבודה – שבלעדיה החיים מסתכנים מבחינה כלכלית ומתייסרים מבחינה רוחנית. כיצד, אם כן, בונים חברה שבה כל הרוצים לעבוד ומסוגלים לעבוד אכן יעבדו?

לבעלי המשק אין זו שאלה חשובה. התעסוקה אינה בראש מעייניהם. רווח, ועדיף רווח נאה, על ההשקעה הוא המעניין אותם. לעובדים, התעסוקה – חיים מועילים – היא בבחינת תנאי בל־יעבור. עד כה, לחצם של העובדים המאורגנים הוליד מידה מסויימת של צדק חלוקתי כדי לאפשר לקפיטליזם לאזן בין הביקוש להיצע. אך מה יקרה מעתה והלאה?

תסריט מציאותי נחלק לשני פרקי זמן: העתיד הקרוב והעתיד הרחוק. בעתיד הרחוק נעמוד בפני סדר חברתי טעון בעיות של רובוטיזציה, גלובליזציה ואטומיזציה. אולם בתקופת הביניים, תוך כדי גלישה לקראת עולם חדש כזה, מה יעשו העובדים כדי שיוכלו להשמיע קול יעיל, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה פוליטית, בהומניזציה של השינויים הדרושים? בביטוי "הומניזציה" של המדיניות החברתית כוונתי לכך, שהכלכלה חייבת לשרת את בני־האדם ולא להיפך.

האם יהיו ארגוני העובדים מסוגלים למלא תפקיד יעיל בבניית כלכלה שתשרת בני־אדם?

החדשות הרעות הן, שלעובדים אין תשובות לשתי שאלות יסוד: ראשית, איזו מדיניות חברתית יכולה להבטיח תעסוקה במשק שעבר רובוטיזציה וגלובליזציה? שנית, מה יכולים ארגוני העובדים לעשות עתה כדי לשמר או ליצור את הכוח הדרוש על־מנת להשפיע על המדיניות בעתיד?

החדשות הטובות הן, שארגוני העובדים יודעים את מה אינם יודעים ובמעשה זה של תבונה נטלו על עצמם עריכת חקירה לגבי תפקידם הדרוש, ההולם והאפשרי בעשורים הבאים. תנועת העבודה תתמיד במחוייבותה לעקרונותיה ההיסטוריים, שבלעדיהם תאבד נשמתה. אולם, חשבון־הנפש שלה עלול להתיר את הרסן מכוחות בעלי כיוונים והיקפים שלא ניתן לחזותם.

המשפט האחד בדו"ח הוועדה שזכה למירב תשומת־הלב הציבורית היה הודאה גלויה: "האיגודים המקצועיים מוצאים עצמם מפגרים אחר קצב השינוי." אויבי העובדים פירשו זאת בהודאה, כי אבד עתה הכלח על האיגודים המקצועיים; ידידי העובדים פירשו זאת, שהאיגודים המקצועיים יהפכו עתה לרלוונטיים יותר מאי־פעם.

שורה זו, בדו"ח השני שפורסם בפברואר 1985, היא אשר עשתה את הכותרות והניעה את ראשי האיגודים לפעולה. המלצות הדו"ח חרגו מעבר להאצה באיגודים המקצועיים לעשות מה שעשו תמיד, רק קצת טוב יותר. "עלינו להרחיב את תפישותינו לגבי מה שמסוגלים העובדים לעשות על־ידי איגודיהם המקצועיים", מציין

הדו"ח. יש להעריך מחדש הן מטרות והן אמצעים, הן יעדים והן שיטות.

מהי הדרך הנאותה להעריך מחדש? התשובה: חזרה למסד. לגבי האיגודים המקצועיים המסד הוא העובד – צרכיו, מאוויו, רצונותיו, תקוותיו וחלומותיו. לפני כמאה שנה, כאשר נוסדה "פדר־ציית העובדים האמריקנית", מצאו שאיפות אלו את ביטויין בשילוש העתיק של "שכר, שעות ותנאי עבודה". היום, העובדים רוצים יותר: "שיהיה גם להם מה לומר בסוגיות כגון: 'כיצד', 'מדוע' ו'היכן' הנוגעות לעבודתם". הביטוי הישן "דמוקרטיה תעשייתית" הפך להוויה רגשית ונפ־שית בתקופה בה איבד לכאורה הרבה מן האידיאו־לוגיה שלו. בין אם דחף זה להיות "מישהו" במקום רק "משהו" מהווה מרד נגד הדה־הומניזציה של מקום העבודה, בין אם הוא ביטוי לדימוי עצמי חדש של דור זה, עובדה היא, שהעובדים שואפים יותר ויותר כי תהיה להם השפעה רבה יותר על מה שקורה בעבודה.

באופן מסורתי התייחסו האיגודים המקצועיים להסדרים תחת הכותרת תכניות ל"איכות חיי העבודה" בחשד. תכניות כאלו נחשבו כגימיקים שנועדו לפתות את העובדים להפנות גבם אל האיגודים המקצועיים. דעה זו משתנה עתה. "איגודים גדולים אחדים פיתחו תכניות (לאיכות חיי העבודה) כאלו ומדווחים על תגובה חיובית מצד החברים", מציינת הוועדה, "עד כי שומה על תנועת העבודה להחיש את פיתוחן."

"חזרה למסד" פרושה לאו־דווקא שיבה למצ־עים ישנים, אלא שיבה לרחשי ליבם של אנשי השורה. על ההנהגה להטות אוזן קשבת לציבור העובדים; לדבר פחות ולהאזין יותר, כדי להבין כיצד העובדים חשים, חושבים ופועלים.

צורות חדשות של מאבק

הדו"ח מעלה שורת הצעות להתארגנות, מו"מ קיבוצי, דמוקרטיזציה פנימית והעברת המסר של האיגודים המקצועיים אל הציבור. הן כולן חדש־ניות במידת־מה, באשר הן מוגשות כבסדר־יום לדיון ולא כהנחיות לפעולה.

ההצעה הזוכה, בכל הנראה, למירב תשומת־הלב קובעת, שרצוי למזג איגודים מקצועיים מסויימים. (– – –) מבחינה היסטורית, הסתגלויות־מקרו במבנה האיגודים המקצועיים הן הכרחיות. בעת שהתאגידים העסקיים היו מקומיים, גם האיגודים היו מקומיים. כאשר העסקים והתע־

השפעת הטכנולוגיה המתקדמת על יחסי העבודה

שיות הופכים להיות קונגלומרטים, גם האיגודים המקצועיים צריכים להפוך לכאלה.

ההצעות השונות בדו"ח נועדו כולן לצמצם עד למינימום את הפסדי העובדים ולהגדיל עד למירב את הפוטנציאל שלהם. אולם אין פרוש הדבר, שארגוני העובדים לבדם יהיו מסוגלים להתמודד עם אתגר של עולם שעבר רובוטיזציה. פתרונות המקרו חייבים להיות פוליטיים; מו"מ קיבוצי כשלעצמו לא יוכל לגרום למימוש המשימה העיקרית.

שערו בנפשכם מצב היפותטי: חברה מעסיקה 1000 עובדים – על־פי הסכם עם האיגוד המקצועי. עם פקיעת ההסכם, מכניסה החברה לשימוש רובוטים ומפטרת 900 עובדים; 100 העובדים האחרים הנם חברים באיגוד המקצועי. הפתרון

המוצע על־ידי האיגוד המקצועי הוא לקצץ את זמן העבודה כדי שלכל ה־1000 תהיה עבודה. לשם כך יהיה צורך לקצץ את שבוע העבודה בן 40 השעות לשבוע עבודה בן 4 שעות, או משהו דומה לזה, בלא הקטנה בשכר. המעסיק מסרב. הוא מוכן להכפיל את שכרם של 100 העובדים שהוא משאיר. האיגוד המקצועי מבקש מאלה לשבות. הם מהססים, אבל כיוון שהם חברים נאמנים באיגוד המקצועי האוהבים את אחיהם, הם, אכן, פותחים בשביתה. המעסיק מעביר את רובוטיו לפורטוגל. כאן, על רגל אחת, בעייתו של איגוד מקצועי בעולם שעבר רובוטיזציה.

כפי שאני רואה זאת – מחשבה זו הנה אישית למדי – המאבק הגדול בעשור האחרון של המאה הזאת או בעשור הראשון של המאה הבאה יהיה בין תאגידי ענק רב־לאומיים לבין מדינות ריבוניות – דומה למדי למאבק ההיסטורי בין הכנסיה למדינה בעבר. מי הבוס? מה שיוכל התאגיד הקטן בדוגמה הדמיונית לעשות לאיגוד מקצועי, יוכלו תאגידים עולמיים לעשות למדינות. הם יוכלו להכתיב מדיניות כלכלית ופוליטית לממשלות באיום של העברת הון, טכנולוגיה, תעסוקה ומקורות הכנסה מכל מדינה שתמרה את פי האדונים העליונים של התאגידים. ה"ריבוניות" עלולות לאבד את ריבונותן. העולם כולו עלול להפוך למושבה הנשלטת בידי תאגידים שמרכזיהם באיי קיימן, כרתים או האי מן.

והיה כי תהפוך מחשבה דמיונית זו לעובדה, מה יכולות המדינות לעשות? השערתי - אולי משאלתי הכמוסה - היא, כי הן תעשינה את מה שעשו איגודים מקצועיים בעבר: הן תתאחדנה. יש בידיהן העוצמה לסרב להעניק לחברות את הזכות לייבא או לייצא הון, למקם או למקם מחדש מפעלים, להעסיק עובדים, למשוך חומרי־גלם. ומעל לכל, יש בידיהן הכוח לסגור את שוקיהן הן בפני סחורות והן בפני שרותים הבאים מנצלנים עוינים. (– – –)

אם תנועה עולמית כזו של מדינות תבקש בעתיד הלא־רחוק כל־כך סיסמה מתאימה הריני מציע: "אומות כל העולם התאחדו! אין לכן מה לאבד זולת מכאוביכן, אך יש לכן לקנות את עולמכן". ■

גרי פילדס

לנוכח השינוי ביחסי הכוחות המקצועיים

ב־1 במאי 1984 החליטו העובדים בחברת "דנלי משין קורפוריישן", אחת היצרניות הגדולות של כלי־מכונה, להשבית את מפעל החברה בשיקגו. בתגלעה מחלוקת על הסכם שהוצע על־ידי החברה, שנועד להפיק מן העובדים יותר עבור תמורה קטנה יותר. בבואה בעקבות תבוסות גדולות לתנועת העבודה, נראתה ההחלטה שנתקבלה על־ידי עובדי "דנלי" כהימור שנראה במקרה הטוב כרעוע ולא בטוח, אם לא מסוכן לעובדי התעשיה בארה"ב. אולם חרף העובדה שלא מכבר השתלטה על המפעל חברת "אוגדן קורפוריישן", תשלובת המגלגלת מיליארדי דולרים וידועה לשמצה ביחסה העוין לאיגודים המקצועיים, החליטו העובדים ב"דנלי" להגן על תנאי עבודתם לא על־ידי כניעה ויתורים למנהלם החדש, שהיה חזק יותר, אלא על־ידי שימוש בהגנה המסורתית יותר של תנועת העבודה. ברם, תשעה חודשים מאוחר יותר, עם בוא החורף בשיקגו –

מתוך Socialist Review, מוצא לאור על ידי "המרכז לחקר חברתי וחינוך", ברקלי, קליפורניה, כרך 16, מס' 6, דצמבר 1986. תרגום: עמוס פלד.
אנו מסתפקים במקרה זה בפרסום קטעים נבחרים מתוך מאמר ארוך מאד, הדן ברובו בתנאים המיוחדים של תנועת האיגודים המקצועיים בארה"ב. הדברים מובאים כאן בעיקר כדי להראות את הגישות השונות בתנועת העבודה האמריקנית - זו המוצעת כאן לעומת זו שבמאמר הקודם במדור זה.

תזכורת עגומה למה שהשובתים כבר עברו – הצביעו העובדים המקומיים בעד סיום השביתה. אישרור של אותו הסכם למעשה, שהוצע תחילה על־ידי החברה, היה התוצאה הבלתי־נמנעת של השביתה.

שינוי הרקע הכלכלי

משך השביתה ב״דנלי״, הגם שהוא מעיד על המיליטנטיות של העובדים, מעיד גם על היקף השינוי במאזן הכוחות בין העובדים לבין הנהלות החברות בארה״ב. שינוי זה במאזן הכוחות – כתוצאה מדלדול כפוי בשורות העובדים, הגידול הנלווה באבטלה, וההיקף הגדל בהתמדה והאופי המגוון של מפעל העסק בן זמננו – פגע יותר ויותר ביעילותו של הנשק החזק ביותר של תנועת העבודה בהגנה על האינטרסים שלה: השביתה. ותנועת העבודה הניצבת בפני יריבתה, ההנהלה, במחסן נשק מדולדל, החלה לדמם בצורה מסוכנת. אין היא מסוגלת, כנראה למלא את תפקידה היסודי ביותר: הגנה על פרנסתם של המוני העובדים. קשה להעלות על הדעת מציאות עגומה יותר לאלה הסבורים כי הגנת תנועת העבודה על האינטרסים שלה וקידומם תואמת ביסודה את האינטרסים של החברה כולה. (– – –)

השינוי בכלכלה האמריקנית שגרם יותר מכל לתזוזה במאזן הכוחות בין העובדים לבין ההנהלות בארה״ב הוא שליטתם הפוחתת של יצרני ארה״ב בשוק הפנים ובשוק העולמי. מאזן הכוחות השתנה משום שהשפעות התחרות – על ידי יצירת תנאים חדשים לייצור – גרמו לצמצום רמות התעסוקה בייצור בסיסי, וכך עשו את קיומה של העבודה עצמה רופף יותר ואת עוצמתם של העובדים לקטנה יותר. (– – –) כתוצאה מכך לוותה תקופת ההבראה הכלכלית ברמת אבטלה חסרת תקדים. ואבטלה זו היתה חמורה ביותר באותן תעשיות תשתית שבהן היו האיגודים המקצועיים חזקים מאז ומתמיד.

ואולם אין בצמצום בתעסוקה לבדו כדי לתת את מלוא ההסבר לשינוי במאזן הכוחות. משמעותי באותה המידה הוא השינוי באופי של מפעלי עסק. כתוצאה ממיזוגים, גיוונים ורכישות, נעשים התאגידים גדולים הרבה יותר ופזורים הרבה יותר מבחינה גיאוגרפית. הם הופכים לישויות עשירות הרבה יותר וחזקות הרבה יותר, וגוברת יכולתם לקיים דיון מחודש בסעיפי האמנה החברתית שלאחר המלחמה. אף אם עלולים להיות קשיי עבודה במפעל אחד או אפילו באגף שלם של תאגיד מודרני, התאגיד המודרני עדיין מסוגל להפיק רווחים בפעולות אחרות.

בה בשעה, יצרה התחרות הבינלאומית תנאי שוק שהגבירו את חשיבותם של גודל החברה ונזילות ההון כאחד. עסקים המסוגלים להעביר הון במהירות ברחבי תבל ולפרוס אותו בצורה הרווחית ביותר – התפתחויות שנתאפשרו לא רק על־ידי גלובליזציה של השוק אלא גם על־ידי פריצות הדרך הטכנולוגיות בתקשורת – הם שיהיו בעלי הסיכויים הגדולים ביותר להצליח בשוק העולמי התחרותי יותר. (– – –)

אוטומציה

מחברים רבים בדקו כיצד שינתה האוטומציה את מאזן הכוחות בין העובדים להנהלה. חוקרים רבים ציינו את הפוטנציאל של טכנולוגיות המחשבים לסילוק מעמדות מסויימים של עובדים ולהסרת מיומנותה של העבודה שנותרה. כאשר העבודה שברירית יותר ובעלת ערך נמוך יותר זוכה ההנהלה ליתר תנופה בהכתבת תנאי התעסוקה לעובדיה.

גורם מפתח בקביעה אם לאוטומציה יש השפעה כוללת על שינוי יחסי הכוחות בין העובדים להנהלה הוא מידת פריסתה של הטכנולוגיה החדשה במקום העבודה. ובכן, אוטומציה מפעלית, מבוססת על מחשבים, לא השפיעה עדיין על יחסי הכוחות באורח כולל, משום שפריסתן של הטכנולוגיות החדשות הללו נותרה שולית יחסית[1]. תופעה זו מוסברת על־ידי גורמים כגון עלות שמנעו את הפריסה במפעלים קטנים והגבילו את הפריסה בפירמות גדולות. ברם, עובדה בעלת חשיבות יסודית המסבירה את המידה המוגבלת של אוטומציה במפעלים – אף כי רבים אינם מבינים אותה – היא, שרמות התעסוקה המסורתית בענפי הייצור והשרותים מהוות מבנה ארגוני שאין בו מניע מיוחד להנהלות לקלוט את המיכון הממוחשב החדש. הרחבת השימוש באוטומציה נבלם למעשה על־ידי רמות התעסוקה התואמות מערכת ישנה יותר של טכניקות ייצור וארגון עסקי.

אלא שהירידה ברמות התעסוקה בשבע השנים האחרונות יוצרת תנאים לפריסה מורחבת יותר של אוטומציה חדשה. ההנהלות ניצלו את ההזדמנות שנקרתה לידיהן בשל המיתון האחרון לחיסול קבוע של משרות ייצור וליצירת רמות תעסוקה המותאמות ביותר לקליטת טכנולוגיות חדשות

מו"מ בכוחות בלתי שווים

לתהליכי הייצור. הנה כי כן, האוטומציה, בשל פריסתה המוגבלת יחסית, לא גרמה עדיין לצמצר מים בתעסוקה שנחזו על ידי חוקרים רבים של טכנולוגיה במפעלים ולא היתה עדיין הגורם לשינויים במאזן הכוחות. אולם הצמצום ברמות התעסוקה במהלך המיתון האחרון ואפילו בתקופה הנוכחית גורם לידי שימוש נרחב יותר של האוטומציה. וזה יוצר את הבסיס לצמצום רב אף יותר בתעסוקה בעתיד, דבר שיגביר את הכוח המצוי כבר בידי ההנהלה.

טקטיקה הגנתית של העובדים לטווח קצר

שינויים כלכליים אלה החלישו את כוחה של תנועת העבודה לעומת ההנהלות וצמצמו את יכולת העובדים לשמור על מקומות העבודה שלהם ולהגן על תנאי העבודה. לנוכח רמות אבטלה חסרות־תקדים, לנוכח עוצמה בלתי־מוגבלת, לכאורה, שברשות תאגידים אל מול האיגודים המקצועיים המקומיים, ולאור החזות של אוטומציה הפוגעת בעתיד העבודה, ניצבים העובדים בפני אתגר חמור ביותר מאז השפל הכלכלי הגדול. ואולם הנהגת האיגודים המקצועיים בחרה בנסיבות אלו לצאת למלחמת מאסף תוך גילוי מעט מאד יוזמות טקטיות יוצרות להצלת מקומות עבודה [2].

מחקר

כלי חיוני לתנועת העבודה בתקופה הנוכחית הוא מחקר כלכלי. מחקרי תשתית כלכליים – מקומיים או אזוריים – מחקרי תעשיה ודיוקני תאגידים עשויים למלא תפקיד חיוני עבור האיגודים המקצועיים לגילוי מצבי סגירה פוטנציאליים של מפעלים, בעת מו"מ על הסכמים, ואפילו בעת ארגון מאבקים. מדאיג הדבר שבתקופה הנוכחית, כאשר מידע זה יכול היה להיות לתועלת כה רבה לתנועת העבודה, מקצצים האיגודים באורח דרמטי בפעולה זו. כתוצאה מכך, איגודים מקצועיים רבים, במיוחד במישור המקומי, אינם יודעים אפילו את העובדות הבסיסיות ביותר על ענפם או על החברות הניצבות מולם במו"מ הקיבוצי. (– – –)

במו"מ, אם חברה מודעת לכך שהעובדים מכירים את מצבה הכספי של הפירמה, יתכן כי תיטה לשנות את עמדת המיקוח שלה.[3]

מידע כזה אין פירושו שהעובדים יוכלו להתנגד לדרישות ההנהלה. אך הוא מאפשר לאיגודים המקצועיים המקומיים לפתח גישה התקפית יותר למיקוח בתקופה שבה החברות מפיקות את מלוא התועלת מן העמדה ההגנתית המופגנת על־ידי רוב האיגודים המקצועיים. גישה זו חשובה משום שאמנם כמעט כל החברות מחפשות תמיד דרכים לקיצוץ בהוצאות, בכל־זאת יש הבדלים ניכרים בין אחת לרעותה. מספר חברות רווחיות עלולות לדרוש בכל־זאת ויתורים מעובדיהן, בעוד שחברות אחרות עלולות להימצא במצוקה אמיתית ולהכאיב בהתאם. גישה מודעת למו"מ היא הצעד הראשון להשגת התוצאה הטובה ביותר בכל מצב. (– – –)

מאבקים משולבים

יתכן בהחלט שידע זה לא יבלום דרישות אגרסיביות לוויתורים וצמצומי תעסוקה או אף סגירת מפעלים. בנסיבות אלו התנסו איגודים מקצועיים רבים במה שהופך לאחת הטקטיקות החדשניות ביותר של תנועת העבודה: המאבק המשולב (Corporate Campaign). למעשה, המאבק המשולב, העושה שימוש במחקר על התנהגותה העסקית של החברה, שואף להרחיב את הבסיס למאבק העובדים בהנהלה על־ידי בידוד הפירמה מגיבויה הכספי, הפוליטי והקהילתי. המאבק המשולב, שנתפש תחילה כטקטיקה של מוצא אחרון, משמש כיום את תנועת העבודה יותר ויותר בשל ההכרה הגוברת כי השביתה, בגלל פגיעה במנגנון הייצור של החברה, אינה מספיקה כטקטיקת התנגדות להנהלה, במיוחד במישור המקומי.

אם כי מוקדם עדיין לקבוע את יעילותה של טקטיקה זו בנסיבות הנוכחיות, ישנן דוגמאות רבות של מאבקים משולבים מוצלחים שנערכו מאז 1980. אחד האחרונים, היותר מוצלחים, נערך על־ידי איגוד פועלי המתכת במפעל "ואן

נו׳יס״ של ״ג׳נרל מוטורס״ בקליפורניה – מאבק שמנע עד כה את סגירת המפעל. עם סגירת כל מפעלי המכוניות הגדולים בקליפורניה בעת המיתון האחרון, הן על־ידי ״פורד״ והן על־ידי ״ג׳נרל מוטורס״, התקבל הרושם כי גם מפעל ״ואן נו׳יס״ יסגור עד מהרה את שעריו. אולם על־ידי גילוי כי המפעל עדנו רווחי מאד, ועל־ידי קביעת גודל שוק המכוניות של החברה באזור לוס־אנג׳לס, גייס האיגוד המקצועי בהצל־חה את תמיכתה של הקהילה הלטינאמריקנית באיום של חרם על מכוניות ״ג׳נרל מוטורס״ במקרה של סגירה. במשך שלוש השנים האחרונות, ״המסע להותיר את ׳ואן נו׳יס׳ פתוח״ השאיר את המפעל פועל חרף מחלוקות קשות. סוד ההצלחה של ״ואן נו׳יס״ טמון בעובדה, שהמאבק נפתח לפני שהוכרזה הכרזה כלשהי על ידי ״ג׳נרל מוטורס״ על סגירה. שאם לא כן, קשה יותר לבטל את הסגירה.

אפילו התאגידים הגדולים והחזקים ביותר חוששים תמיד לתדמיתם הציבורית וניתן להציגם בעמדת התגוננות עם הפרסום שמאבק מתקדם ומתוכנן היטב יכול לחשוף. לאיגוד מקצועי, המופיע מוכן היטב למו״מ, בהכנות שביתה הכוללות את השימוש במאבק משולב, יש סיכוי טוב להכריח אפילו חברה גדולה לשנות את עמדת המיקוח שלה.(– – –)

יוזמות לתכנון פיתוח כלכלי

יוזמות לתכנון פיתוח כלכלי, הדומות לעתים קרובות למאבקים משולבים, הנן, אולי, הטקטי־קות החדשות ביותר והנסיוניות ביותר המשמשות את העובדים כדי להציל מקומות עבודה. בחמש השנים האחרונות יזמו איגודים מקצועיים מקר־מים אחדים, שמקומות עבודת חבריהם הועמדו בסכנה, תכניות לשימוש אחר במתקנים או להס־בתם. אחד הפרוייקטים היותר מעניינים של הסבה נערך בבית־יציקה ומפעל מכונות ״בלאר נוקס״ בשיקגו. מפעל זה עשה יציקות פלדה עבור טנק ה־M60, שייצורו הופסק לא מכבר לטובת טנק ה־M1 החדיש יותר. אתראה מוקדמת מן ״המרכז לחקר העבודה״ סיפק לאיגוד המקצועי המקומי מידע כי המפעל עלול להיסגר. האיגוד המקצועי המקומי הצליח ללכד קואליציה חזקה שהשיגה מימון ממשלתי למחקר כדאיות כדי לקבוע אם ניתן יהיה להסב את המפעל לייצור לשימושים מסחריים. קואליציה זו פועלת עתה עם יועץ שיווק כדי למצוא יצרן חדש שיקנה את המפעל וימשיך להפעילו, בייצרו מוצר חדש.

בארבע השנים האחרונות נקטו פועלי הפלדה בעמק מונונגהלה צעדים לביצוע פרוייקט תכנון כלכלי, שהוא אולי החדשני והמקיף ביותר שיזמה תנועת העבודה – תכנית לשיקום כלכלת הפלדה המקומית ולהצלת מקומות עבודה במפעלי הפל־דה. על־ידי כינון קואליציה בין עובדים מן השורה לבין הקהילה, הנקראת ״ועידת שלוש המדינות לפלדה״, מימנו פועלי הפלדה, בסיוע כספים מרשויות מקומיות וממלכתיות, מחקרי שוק ראשוניים על כושר הקיום של המשך פעולתם של מפעלי הפלדה שנסגרו או שנועדו לסגירה. בתנאי של תוצאות חיוביות מניתוח השוק, יש ל״ועידת שלוש המדינות״ תכנית לכונן רשות ציבורית שתוכל לרכוש את המפעלים באמצעות השימוש בחוקים מסוימים, לפצות את בעלי המפעלים בערך שוק הוגן, ולהחכיר את המפעלים לחברות אחרות המחוייבות לשפרם או להעביר את הבעלות על המפעלים לעובדים עצמם באמצעות ESOP, כפי שהיה במפעלי הפלדה ״וירטון סטיל״ במערב וירג׳יניה. מיותר לציין כי התכנית היא עדיין בגדר הצעה והחברות עלולות לטרפד אותה. אולם הנסיבות באזור העניקו לפועלי הפלדה באזור הזדמנות פז ליטול חלק פעיל בהכרעות של תכנון כלכלי המשפיעות על מקומות העבודה שלהם ותנאי עבודתם – הכרעות שהיו מאז ומתמיד זכותן הבלעדית של החברות.(– – –)

בסיס ארגוני חדש לעובדים

הטקטיקות הללו מספקות דוגמאות למאבקם המוצלח של העובדים ביוזמות של הנהלות החב־רות להטיל את נטל תנאי השוק המשתנים על העובדים. הן דרושות, אך ברור שהן מוגבלות. הן נועדו כולן לשפר את עמדת ההגנה של העובדים בהיערכות הכוחות המחודשת בין העובדים להנ־הלה. טקטיקות אלו עשויות אולי להאט את השינוי במאזן הכוחות. אין הן יכולות לבטל את המגמה. הואיל והשינוי במאזן הכוחות התרחש כתוצאה משינויים מבניים יסודיים ביותר במשק, חיוני לדון בביטול מגמה זו בהקשר לשינוי המבני בארגון תנועת העבודה. אין תנועת העבו־דה יכולה עוד להרשות לעצמה להגביל עצמה בלעדית לאיגודים המקצועיים.

האיגוד המקצועי הנוכחי הוא בעיקרו תולדה של שלוש נסיבות היסטוריות:

1. השינויים בכלכלה התעשייתית שהתרחשו בע־שורים הראשונים של המאה ה־20;

2. כתוצאה מכך, ההתיישנות של איגודים של בעלי המלאכה, אשר פעלו כצורה העיקרית של ארגון העובדים לפני 1930;

3. תנאי המשבר הכלכלי הגדול.

שלושה כוחות אלה יצרו יחדיו את הבסיס לתנועת עובדים חדשה מבוססת על איגודים תעשייתיים.(– – –)

הסכם העבודה נעשה לכלי שבאמצעותו שקדו האיגודים המקצועיים על מימוש יעדיהם. העוב־דים שוכנעו כי האינטרסים שלהם ישורתו בצורה הטובה ביותר על ידי מילוי קפדני אחר סעיפי ההסכם שהושג בעקבות מו"מ שנוהל על־ידי האיגודים המקצועיים. טיעון זה שימש למשיכת העובדים החדשים לאיגודים, כמו גם לשכנוע החברים הקיימים כי עליה ברמת חייהם ושיפור תנאי עבודתם תלויים במו"מ על ההסכמים עם החברות.

אף על פי כן, כשם שההסכם הוכיח עצמו כמנגנון יעיל המאפשר לעובדים להתנגד לחברות ולזכות בשיפורים בתנאי העבודה, הוא פעל גם כאמצעי המאפשר לאיגודים המקצועיים ליהפך לשותפים לגיטימיים – גם אם לפעמים מאוכזבים – בתהליך הייצור. האיגודים המקצועיים מסוגלים לאכוף את ההסכם על־ידי יכולתם לגרום שביתות ולפגוע בייצור, וכך לאיים על הרווחים שהחברות כה משתוקקות להן. אולם האיגודים אוכפים את ההסכם גם על־ידי מניעת שביתות והבטחת תהליכי ייצור בלתי־מופרעים.

קשורה לאופי סותר־לכאורה זה של האיגודים המקצועיים היא העובדה שהבסיס לפעולות האי־גודים המקצועיים תלוי בהנצחת מערכת ייצור ויחסי ייצור שהמאפיין המרכזי שלהם הוא המי־קוח על התנאים למכירת העבודה השכירה. כדי לבצע את תפקידם העיקרי בצורה היעילה ביותר, האיגודים המקצועיים לא רק הפכו לשותפים בתהליך הייצור, אלא הם הפכו גם למוסדות לגיטימיים של החברה הרשמית, בהשיגם את מה שמכונה "חוקיות תעשייתית".[4]

רוב החברות נטו לקבל את האיגודים המקצו־עיים כנסבלים. המעסיקים הכירו בכמה מן היתרונות של האיגודים במניעת הפרעה לייצור. חברות אמריקניות יכלו לחתום על הסכם שמעניק תוספות שכר ושיפורים בתנאי העבודה בלא קרבן גדול. כזה היה הבסיס לאמנה החברתית בין תנועת העבודה לבין התעשיה האמריקנית לאחר 1945. כל עוד לא פגעו העליות בשכר ובהטבות הנלוות בעליות ברווחים לא היו לתאגידים סיבות של ממש לשים קץ להסדר זה.

השינוי הדרמתי בתנאי השוק במחצית השניה של שנות ה־70, שנגרם עקב התחרות הבינלאומית ואירועים ספציפיים כגון זעזועי מחירי הנפט, החלו לערער את הבסיס למערכת החוקיות התעשייתית ששררה מ־1945 עד 1979.(– – –) השביתה – האמצעי העיקרי של העובדים לאכיפת סעיפי האמנה החברתית – נוטרלה, השפעתה קוצצה על־ידי השפעות המיתון, התנאים הגלוב־ליים החדשים של השוק והשינויים במבנה המפ־עלים, שהגבירו את עוצמתן ויכולתן של החברות למנוע הפסקות עבודה באמצעות סגירת מפעלים והעברות הון.

אלא שהמבנה הארגוני של האיגודים המקצו־עיים עצמם אחראי גם הוא לחוסר־יעילותה של השביתה כאמצעי לשמירה על מקומות העבודה ותנאי העבודה. ב־50 השנים האחרונות עברו המפעלים ושיטות הניהול שלהם שינויים גדולים, שווים בהיקפם לשינויים שגרמו לקץ איגודי בעלי המלאכה. ואולם האיגודים המקצועיים התעשייתים, המאורגנים על בסיס מקומי ואוריינ־טציה מפעלית ומעט מאד שילוב וניידות אופקיים, כמעט לא השתנו מאז שנות ה־30.

אפשר לראות את התוצאה של קיפאון ארגוני זה בצורה ברורה ביותר במצבי שביתה במפעלים של תאגידים גדולים כפי שאירע בשביתה ב"דנלי". לפני שביתה זו, הפכה החברה ליחידה של התאגיד הרב־ממדי "אוגדן קורפוריישן". ואולם האיגוד המקצועי המקומי לא עבר שינוי מקביל. במהלך השביתה היה ל"אוגדן" קל יחסית לשבת בחיבוק ידיים ולגרוף רווחים בתחומי עסקים אחרים. המכירות השנתיות של "דנלי" בסך 120 מיליון דולר לא היוו אפילו 5% מסך כל המכירות של התאגיד. אך אילו אפשר היה לסגור בו־זמנית יחידות אחרות של "אוגדן", דומה כי תוצאת השביתה, כמו גם עמדת המיקוח של החברה, היתה יכולה להיות שונה באופן ניכר. שביתות כגון זו שב"דנלי" מצביעות למעשה על הצורך הניצב בפני העובדים להתארגן בצורת קונגלו־מרט, בצורה התואמת יותר את מבנהו של העסק המודרני ואת אופיו של השוק החדש.

היו שביתות אחדות לאחרונה שכבר פעלו בצורה כזאת של התארגנות עובדים. הדוגמה המשמעותית ביותר היא השביתה בחברה לאריזת בשר "הורמל", באוסטין, מינסוטה. העובדים שם עשו מאמצים, שהוכתרו בהצלחה, לסגור מפעלים

של "הורמל" במדינות אחרות. אבל הטקטיקות של עובדי "הורמל" זעזעו את יסודות תנועת האיגודים המקצועיים בצורה כזו שהארגון הארצי של האיגוד המקצועי שלהם, יחד עם הנהגת א.פ.ל-סי.איי.או זנחו, למעשה, הן את השביתה והן את העובדים שפתחו בה.

הסיבות לעמדה של הנהגת האיגודים המקצועיים נמצאות מעבר להבדלים הפשוטים בהשקפות לגבי מה שניתן לעשות בתקופה הנוכחית. האיגוד המקצועי הקיים המאורגן על בסיס של עובדים המשתייכים לאיגוד המקצועי דרך האיגוד המקומי, מאויים מבחינה ארגונית על־ידי תנועה השואפת להרחיב קשרים עם איגודים מקצועיים מקומיים אחרים. הנהגת האיגוד המקצועי, למען שמירת בסיס קיומה, דבקה בתקווה הכוזבת של שיבה למערכת החוקיות התעשייתית, שאמריקה התאגידית כבר זנחה לאנחות.

חידוש ארגוני נוסף, שהוקדם על־ידי טקטיקות התנגדות מסויימות (בייחוד מאבקים משולבים) הוא התארגנות העובדים על בסיס גיאוגרפי במסגרת הקהילייה, בניגוד לצורת ההתארגנות הנוכחית של התעשיה. (- - -) הסיבה להפיכת הקהילייה, ולא התעשיה, למוקד להתארגנות העובדים היא, שכך אפשר להכליל גם את הדינמיות הפוטנציאלית של אותם מגזרים בתנועת העבודה, כגון נשים עובדות, שאינם כלולים באורח מסורתי במבנה תנועת האיגודים המקצועיים. אלה הם דווקא הכוחות המסוגלים להביא חיים חדשים לתנועת העבודה באמצעות מאבקיהם כנשים וכמעוטים מדוכאים.

למעשה, התארגנויות עובדים התואמות יותר את מבני התאגיד המודרני והמבוססות על הקהילה ולא על תעשייה מסויימת, מהוות את החוליות החיוניות בשרשרת המסוגלת לקבוע מחדש את מאזן הכוחות בין העובדים להנהלה. על־ידי הסטת הדגש מן המפעל אל החברה ניתן להגביר בצורה ניכרת את שלמות השביתה. התארגנויות עובדים המבוססות על הקהילייה מסוגלות להעניק לעובדים תחושת סולידריות בנושאים, שאין הם יכולים לזכות בה בגלל פיצולם לפי קווי תעשיה. חשוב מזה, התארגנויות עובדים כאלו מסוגלות לכלול נשים ואנשי מיעוטים אשר שאיפותיהם הפוליטיות כחלק מן התנועות הפמיניסטיות והתנועות לזכויות האזרח - שתי התנועות הפוליטיות המשמעותיות ביותר בארה"ב בעשרים השנים האחרונות - יוכלו להעניק חיים חדשים לתנועת העבודה. (- - -)

אם חפצה תנועת העבודה לנוע מעבר לתכניות לבטחון במקום העבודה ולהחזרת שרותי רווחה בסיסיים לחזון של חברה הפועלת על בסיס של תכנון דמוקרטי מודע וניהול ישיר של הייצור על ידי הייצרנים עצמם, אזי חייב חזון זה להביא בחשבון צורות התארגנות שיקדמו אותנו בכיוון הזה. מבחינה היסטורית, התנגדו האיגודים המקצועיים למאמציהם של ארגונים במעמד הפועלים להניע את החברה לכוון זה, מאז תקופת גרמשי באיטליה ועד לתקופתנו זו. (- - -) ■

הערות:

1. עם כל הדיבורים על רובוטיקה ומפעל העתיד, ישנן עדיין רק בין 6000 עד 8000 רובוטים הפועלים כיום בתעשיה האמריקנית. כלי מכונה, בקרה ספרתית (והגרסאות החדישות יותר שלהם) נחשבים לאוטומציה המפעלית הטכנולוגית המשמעותית ביותר מאז "הסרט הנע", אך הם מונים עדיין רק כ־5% מן המלאי הכולל של כלי מכונות במפעלי המתכת בארה"ב. מערכות ייצור גמישות המשלבות כלי מכונות בבקרה ספרתית עם רובוטיקה הותקנו בסה"כ ב־46 מתקני ייצור שונים.
2. הדו"ח "מצבם המשתנה של העובדים ואיגודיהם המקצועיים" (פברואר 1985) מאת ועדת א.פ.ל-סי.איי.או. אין בו למעשה כל ניתוח של האיסטרטגיה הנוכחית של ההנהלות או הצעות כיצד להיאבק בה.
3. בשיחות על ההסכמים ב"דנלי", ההנהלה, בגרסה כי עתיד החברה נראה קודר, הציעה לעובדים הקפאת שכר. כאשר גילתה ועדת המו"מ כי "דנלי" קיבלה זה עתה הזמנות גדולות מן החברות "הונדה" ו"קרייזלר" - עובדות שנודעו ממאמר על "דנלי" בכתב־עת - נתגלתה ההנהלה במערומיה ונדחקה לפינה. לאחר־מכן היא העלתה הצעה להעלאות שכר סטנדרטיות שאיגוד עובדי המתכת זכה בהן מאז שנות ה־60.
4. אנטוניו גרמשי (1891–1937) היה אולי הראשון, שהבין במלואן את המגמות הסותרות הללו של האיגודים המקצועיים. במחקרו על גל השביתות שפקד את איטליה שלאחר המלחמה בשנים 1918–1919, ציין גרמשי כי בתקופות של משבר חריף, כאשר רמת חייהם של העובדים הועמדה בסכנה חמורה, פחתה יותר ויותר יכולתה של החוקיות התעשייתית, שנוצרה במו"מ על הסכמים, להגן על האינטרסים של העובדים. בנסיבות אלו, ציין גרמשי, כדי להגן על מה שהשיגו האיגודים המקצועיים בתקופות נורמליות יותר, נאלצה תנועת העבודה להתבטא בצורות ארגוניות חדשות. בתקופה שמיד לאחר מלחמת העולם הראשונה היתה צורת ארגון חדשה זו מועצת המפעל, שגרמשי ראה אותה גם ככלי ארגוני לשינוי יחסי הייצור של החברה הקפיטליסטית. אליבא דגרמשי, בתקופות שבהן חדלה מערכת החוקיות התעשייתית להגן על האינטרסים של העובדים וכאשר העובדים מקיימים סוגים חדשים של ארגונים כדי לענות על צרכיהם, התנגשויות בין צורת הארגון החדשה לבין האיגודים המקצועיים הינן בלתי־נמנעות.

FOURTH WORLD REVIEW
For Small Nations, Small Communities & The Human Spirit

ברנקו הורוואט

עקרונות לניהול עצמי

"קהיילית סקוט באדר" הוא מפעל בבעלות שיתופית המייצר דבק פלסטי באזור נורתהמפטנשיר, אנגליה; את המפעל ייסדו דורה (לשעבר סקוט) וארנסט באדר ז"ל, ומדי שנה מתקיים שם יום עיון לזכרם. המרצה שנבחר לשנת 1968 היה פרופסור יוגוסלווי בעל שם בינלאומי בולט בשטח הכלכלה (שהינו גם מהנדס וסוציולוג), פרופסור ברנקו הורוואט. לצערנו, יש כאן מקום לחלק המסכם של הרצאתו המצויינת בלבד.

דמוקרטיה תעשייתית, ככל דמוקרטיה, היא תפישה פוליטית. חברה עיסקית המנוהלת על־ידי העובדים אינה רק ארגון כלכלי אלא גם ארגון פוליטי. למשתמע מכך שתי פנים. ראשית, הניהול העצמי המושלם והישיר ביותר אפשר רק ברמה של מפעל, כך שכל צעד לקראת ניהול עצמי מן הראוי שיתחיל בבדיקה של ניהול העובדים. שנית, למתרחש במפעל חשיבות יסודית באשר ליחסים החברתיים בחברה בכלל.

המטרה הארגונית־פוליטית של מפעל סוציאליסטי הנה להביא למירב הדמוקרטיה בקבלת ההחלטות, יחד עם יעילות הביצוע. תיאוריית הארגון המסורתית רואה שתי מטרות כפולות אלו כסותרות זו את זו מטבען - בדיוק כמו הסתירה בזיווג של שוק ותכנון. לעומת זאת, תיאוריה סוציאליסטית ארגונית תתייחס לשתי המטרות הללו כמשלימות זו את זו.

אפשר לומר, שמשמעות של מירוב הדמוקרטיה היא, כי דעתו של כל חבר בקהיליית העבודה נשקלת אך ורק על־פי ערכה האובייקטיבי להחלטה; וההחלטה שתתקבל צריכה להיות נקיה מהמניעים הסובייקטיביים והאינטרסים של חבר זה או אחר. יחד עם זאת, היא תהיה יעילה ככל האפשר. מירב דמוקרטיה תצביע על מקסימום יעילות.

אולם ככל שמסקנה זו עשויה להיראות שובת לב במבט ראשון, אין היא, למעשה, מסקנה כלל. היא כפילות לשון ריקה. הדמוקרטיה פשוט מוגדרת כאן כך שמשמעותה גם יעילות. אך אין בכך אפילו רמז דק כיצד להשיג הן דמוקרטיה והן יעילות וכיצד לגרום שהאחת מתיישבת עם השניה. לפיכך עלינו לחפש גישה משמעותית יותר.

במציאות, קיימות שתי בעיות מהותיות הטעונות פתרון. ראשית, מי הוא המעריך את המשקל האובייקטיבי של הצעה? שנית, מהו המשקל האובייקטיבי של שיפוט בעל ערך? התשובה היא שדמוקרטיה יש להעריך על־פי **הדרך** של קבלת ההחלטות ולא על־פי **איכותן** של ההחלטות. ואם כן, לא מדובר עוד בכפילות לשון, ואנו יכולים לקבוע את ששת עקרונות הארגון הבאים למפעל בניהול עצמי של העובדים.

מתוך Fourth World Review, כתב־עת "למדינות קטנות, חברות קטנות ולרוח אנוש", מס' 18, 1986. תרגום: רותי נקאש.

השניים הראשונים הם ערובה לדמוקרטיה, השלושה שלאחריהם - ליעילות, והאחרון מבטיח ששתי המטרות מתיישבות זו עם זו. ראשית, דמוקרטיה מירבית ומוחלטת מושגת כאשר קהיליית העבודה מורכבת מחבר אחד. כאשר מצטרפים אחרים, חופש קבלת ההחלטה מצמצם בהכרח, והבעיות הטכניות נעשות מורכבות יותר. זאת ועוד: צצות אפשרויות שונות להתחברויות וקואליציות, והתוצאה מהן - מניפולציה של דעת הקהל. ואפילו אם לאו, אפשר בהחלט שתתהווה התפלגות של אינטרסים הגורמת להיווצרות שתי קבוצות־משנה. אזי עלול הרוב לכפות את דרכו על המיעוט. בשל כל הסיבות הללו, יחידות עבודה בסיסיות צריכות להיות קטנות והומגניות דיין כדי לאפשר פעולות גומלין ישירות, תקשורת בלתי־רשמית ומגעים בין־אישיים בין החברים. בקבוצה חברתית בסיסית כזאת, (א) יהיו יחסים ישירים בהשתתפות ובקבלת ההחלטות, (ב) יהיה תהליך פשוט בקבלת ההחלטות, (ג) הודות להומגניות של הקבוצה, אין לצפות לכפיה מתמדת ובלתי־מוצדקת של רצון הרוב, ולבסוף (ד) בגלל שלוש הסיבות האלו, מוגבלות האפשרויות למניפולציה של הדעות.

מכאן העיקרון הארגוני הראשון: היחידה הארגונית הבסיסית אינה המפעל אלא קבוצת העבודה אשר לה המאפיינים שתיארתי. אקרא לה **יחידת עבודה**. יחידת העבודה אינה רק קבוצה של עובדים אלא גם תת־מערכת מוגדרת בתוך מערכת הייצור הידועה כמפעל. בתור היחידה הפונקציונלית הקטנה ביותר, נתייחס אליה כאל **יחידה כלכלית**. את יחידת העבודה אפשר לחלק עוד יותר לצוותי עבודה האחראים על תפקידי יצור או שרות מגוונים. יחידות עבודה מתאגדות **לקהיליית עבודה**, ויחידות כלכליות - למפעל.

העיקרון השני הוא כדלקמן: כל־אימת שהחלטות יחידת העבודה משפיעות באופן מהותי על האינטרסים של יחידות עבודה אחרות, זכות קבלת ההחלטות צריכה להיות מופקדת בידי הרמה הגבוהה יותר הבאה בתור. לכן מוצדק לכונן מועצת עובדים בתור רמה שניה לקבלת ההחלטות.

ניהול יעיל משמע (א) החלטות נכונות ו־(ב) ביצוע יעיל. העקרונות הארגוניים הבאים אמורים לענות על שתי דרישות אלו: העיקרון השלישי קובע שעל האנשים והגופים המקבלים את ההחלטות לשאת באחריות עליהן. במלים אחרות, אם יש, מצד אחד, זכויות, הרי מצד שני, צריך להיות גם עונש. רביעית, **ביצוע** ההחלטות, מינהל וניהול הינם עניין של יכולת מקצועית ולא של דמוקרטיה.

אנו באים עתה לעיקרון החמישי. מן העיקרון הרביעי השתמעה הפרדה בין שני שטחי פעולה שונים. תחום של אינטרסים והתחום המקצועי. הראשון מורכב מהחלטות על מדיניות ואילו השני מעבודה מקצועית ושיגרה מינהלית. ההחלטות על מדיניות זקוקות לאישור מהרשות הפוליטית, ואילו העבודה הביצועית והמינהלית - מהרשות המקצועית. הראשון מייצג שיפוט ערכי והשני ביצוע טכני. ככל שהדבר נוגע לאינטרסים, הכלל הוא שלכל אדם קול אחד, שווה לכולם. בתחום המקצועי הקול נשקל על־פי המיומנות המקצועית של בעליו.

שישית, הואיל ואי־אפשר להפריד לחלוטין בין החלטות פוליטיות להחלטות טכניות, ואין גם אפשרות ליצור יחידות עבודה הומוגניות לחלוטין, או להבטיח שכוח העבודה בכללותו יהיה קטן דיו, הרי תמיד קיימת אפשרות שבני־אדם או קבוצות ישתמשו לרעה בכוחם. לכן יש לשבץ אל תוך המערכת ערובות מיוחדות. אלו יכללו את מיסוד הפיקוח על סיכסוים ופתרונם, כמו גם את ההגנה הממוסדת על אינטרסים פרטיים מפני חוסר ההתחשבות של הקבוצה ועל אינטרסים של הקולקטיב מפני התנהגות נלוזה של אדם זה או אחר. עבירות של פעילים, של מתאמי העבודות ושל המחוקקים צריכים לעמוד למשפט.

מקולקטיב אחד לתנועה

בריטניה היתה המדינה התעשייתית הראשונה, ואולי לא היה זה בלתי־צפוי שהיתה גם בין הראשונות למצות את פוטנציאל הפיתוח של הקפיטליזם התעשייתי. במירוץ העולמי לפריון הייצור והעלאת רמת החיים, נשארה בריטניה מאחור זה זמן רב. מן המקום הראשון בעולם שתפסה בעבר, הידרדרה בריטניה אל המקום האחרון באירופה המערבית במושגים של הכנסה לנפש - להוציא את ספרד, פורטוגל ואירלנד - ותהליך זה נמשך. אמנם הכנסה לנפש גבוהה אינה כמובן, מטרה לשעצמה, אבל היא אמצעי הכרחי למטרות יסודיות לא מעטות.

לא ניתן להתגבר על המשבר שארנסט באדר ניבא אותו על־ידי החלפת מפלגות בשלטון, על־ידי

מכירת מפעלים ממלכתיים או על־ידי הלאמה מחודשת, על־ידי השקעות גדולות יותר, או על־ידי מדיניות כלכלית מתוחכמת יותר. במקרה הטוב ביותר, יהיו לשינויים כאלה השפעות שוליות בלבד. מה שדרוש הוא שינוי חברתי אמיתי – שינוי הדומה למה שנקרא "המהפיכה התעשייתית" מלפני מאתיים שנה, שהפכה את החברה הפיאודלית לחברה קפיטליסטית הרבה יותר ליברלית ופוריה. כאן נכנסים לתמונה הדמוקרטיה התעשיית וקהיליית סקוט־באדר.

מה שהתחיל כנסיון ב־1951 הרי 35 שנים מאוחר יותר, אפשר לראות אותו כמפעל מבוסס. אין פרוש הדבר שכל הבעיות נפתרו. זה לא יקרה לעולם. אך פרוש הדבר הוא ש"סקוט־באדר" הנו עכשיו עסק משוכלל וארגון חברתי. ואולי הגיעה העת לחשוב על הצעד הבא.

אם על בריטניה לרפא את החולי שבו היא שרויה, היא זקוקה לא רק לחדשנות חברתית, אלא גם לתנועה חברתית ופוליטית רחבה שתנסה את החידושים האלה בכל רחבי האומה. כדי להמשיך את הניתוח הזה באופן פורה, דרושה ידיעה רחבה הרבה יותר על התמונה הפוליטית הבריטית מזו שיש לי. בעצם, אפילו הכרת המצב לא תהיה מספקת. לשם כך דרוש להיות בריטי בעצמך. לכן אני בוחר במטלה קלה יותר. אני חוזר שוב לסקוט־באדר כדי לבחון מה בידי החברה הזאת לעשות.

קהיליות, כמותן כמו חברות עסקיות, או שהן צומחות או שהן מתנוונות. מצבים סטטים קיימים רק בתיאוריה כלכלית. חברה בוגרת ומצליחה כמו "סקוט־באדר" תצמח, אך השאלה היא באיזה סוג של צמיחה היא תבחר? חברה פרטית, קפיטליסטית, אין לה קשי במתן תשובה לשאלה זו. מטרתה היא לתפוס חלק גדול ככל האפשר של השוק, להפיק רווחים גדולים ככל האפשר, ולצבור הון וכוח ללא מצרים. הדבר פשוט בתכלית הפשטות.

אולם מה צריכה להיות המטרה ההולמת חברה בבעלות קהיליית חבריה? להקים עוד קהיליה כזאת, אני מניח, ואחר כך עוד אחת ועוד אחת, עד אשר תקום קהיליה של קהיליות. לא די בגידול מספרי בלבד. ניהול עצמי של עובדים מצליח יותר כשמספר העובדים הוא קטן, כפי שראינו לעיל בניתוח העקרונות הארגוניים. אך זהו בדיוק ההבדל המהותי בין חברה קפיטליסטית לבין קהיליה שיתופית. קהיליה אינה מעונינת בשליטה על אחרים. מטרתה היא שיתוף. אין היא מנסה לרכוש חברת־בת, אלא היא הופכת אותה לחברה אוטונומית בארגון השיתופי. משמעותו של ניהול מרכזי אינה ועדה של "בוסים", כי אם גוף מתאם. דרך זו אין פרושה קריאה להקרבת קרבן, לאלטרואיזם אוטופי או לקנאות דתית, כפי שרבים נוטים להאמין בטעות. מה שדרוש הוא התנהגות רציונלית ודבקות בערכים אנושיים יסודיים מסויימים.

שכר העובדים ב"סקוט־באדר" אינו נמוך מהשכר בחברות פרטיות. אם כבר משווים, הרי הוא גבוה יותר, והוא יעלה עוד אם הקהיליה השיתופית תתפשט – לבד מבטחון תעסוקתי, שהוא דבר מובן מאליו.

כדי להצליח, על ההתפשטות לעמוד בתנאים מסויימים. היחסים בין המפעלים החברים ב"תנועה" צריכים להיות מושתתים על אותו היסוד של שיתופיות הקיים בין הפרטים בתוך כל חברה. ביצד לעשות זאת? זהו נושא מרתק לניסויים חדשים, בדומה לניסוי של 1951. אין מירשם לכך. אין ספרים לבוגרי אוניברסיטה היכולים ללמדנו. זהו דבר שיש לגלותו – דווקא משום כך המשימה מרתקת כל־כך.

בצעד הבא צריך להקים לקהיליות השיתופיות מה שירוטלב ואנק כינה ארגון תומך, בנק שיש לו גם לשכת יועצים לניהול. לפחות חלק מהון הבנק יכול לבוא מרכישה ציבורית של מניות ללא זכות הצבעה. אפשר להעניק לבעלי המניות חברות כבוד בקהיליה ועם מעט דמיון אפשר לשתפם בפעילויות שונות שלה.

המרכיב המכריע השלישי הנו בית־ספר. ניהול דורש יכולת הן טכנית והן חברתית. לא רק מנהלים מכל הסוגים צריכים להיות בעלי השכלה, גם חברי המועצה והוועדות זקוקים לחינוך נאות – וזקוק לכך כל חבר בקולקטיב. תהיה זו אשליה לצפות, שבתי־הספר הקיימים, המשולבים באופן מוחלט בחברה הפרטית הקפיטליסטית, יספקו את החינוך הנחוץ לחברי הקהיליה השיתופית.

בנק של הקהיליה, סוכנות יעוץ שלה, מכללה וכתריסר או יותר קהיליות־בנות חדשות – יתכן שאלה יכולים להיות השלב השני של "סקוט־באדר". החברה יכולה לבצע זאת, משום ברשותה נכס אמיתי ללא ערוך – נסיון קולקטיבי בן 35 שנה. ידע טכני אפשר לקנות, מומחיות פרטית אפשר לשכור, אך אי־אפשר לקנות או לשכור נסיון קולקטיבי – וזהו בדיוק ההון ההתחלתי שבידי "סקוט־באדר" ושהם יכולים להשתמש בו למטרה זו. אולי לא יהיה זה הכרחי להתחיל מאפס. אפשר

לאמץ חלק מהמוסדות הקיימים למטרה זו, ואפשר לצרף חברות קיימות בבעלות שיתופית ליטול חלק בנסיון המשותף.

גם השלב השני אינו סוף התהליך. מפעלים בניהול עצמי של הפועלים קיימים גם בארצות אחרות, ואם אין הם קיימים אפשר להקים אותם.

באשר למדינות העולם השלישי, אין הן זקוקות לצדקה כפי שמקובל להאמין. הן זקוקות לשיתוף. ניתן להמיר פירמות קפיטליסטיות רב־לאומיות בקהיליות שיתופיות רב־לאומיות. "סקוט־באדר" המקומית היתה המשימה שבוצעה על־ידי המייסד והדור הנוכחי. "סקוט־באדר" הלאומית ו"סקוט־באדר" הבינלאומית יכולות להיות פרוייקטים שיכבשו את דמיונם ואת מרצם של הדורות הבאים.

ברגע שמערכת הקהיליות השיתופיות תתפשט ותכלול אלפי עובדים במקום מאות כיום, והמכירות יתחילו להימדד במאות מיליוני לירות שטרלינג, תתחיל המערכת להשפיע הן מבחינה כלכלית והן מבחינה חברתית. דעת הקהל כבר לא תוכל להתעלם ממנה. גם המבנה הנוכחי של הערכים החברתיים המבוסס על הבדלי סטאטוס, אינטרסים חלקיים ועימותים מעמדיים לא יישאר נקי מהשפעה. כאשר יתרחש הדבר תהיה זו התרומה בעלת הערך הרב ביותר שאפשר לתרום לעתידה של דמוקרטיה תעשייתית, ולא רק בבריטניה. ■

Annals of Public and Co-operative Economy

אכים פון לוש

מפעלי עזרה עצמית של העובדים בגרמניה

מפעלי העזרה העצמית של העובדים (להלן: מפעלי עע"ע – המת') – שמכנים אותם גם, לא לגמרי במדוייק, מפעלים אלטרנטיביים – נוצרו בשנות ה־70, מבוססים על התנועה הקואופרטיבית, תנועת העבודה והתנועה לשיפור איכות החיים. המפעלים הראשונים מסוג זה הופיעו בארה"ב, וכמעט כל הארצות התעשייתיות החשובות הלכו בעקבותיה: צרפת, הולנד, שוודיה, יפן, שווייץ, בריטניה, וגרמניה המערבית – אם כי הקצב היה שונה בכל ארץ וארץ.

מפעלי עע"ע בגרמניה מייצגים גרסה חדשה של רעיון הקואופרטיב היצרני. ברבים מהם החברים מקיימים משק־בית משותף, ובמקרה זה אלה הם קולקטיבים או קומונות. ביחסיהם עם החוץ, הם פועלים כמו מפעלים פרטיים ולאו דווקא בתור "כלכלני־צללים" של מגזר משקי בלתי־פורמלי. הם רוכשים את החומרים ואת שרותי העבודה הכרוכים בכך מיחידות משקיות זרות באמצעות השוק, והם מוכרים את המוצרים והשרותים שהם מייצרים באמצעות השוק לכל דורש.

מפעלי עע"ע נבדלים משותפויות המבוססות על שיתוף העובדים בבעלות בכך, שהם אינם

מתוך Annals of Public and Cooperative Economy, מוצא לאור על־ידי CIRIEC, המרכז הבינלאומי למחקר ומידע על כלכלה ציבורית וקואופרטיבית, אוניברסיטת ליאג', בלגיה, כרך 57, מס. 3, ספטמבר 1986.

הכותב הוא מנהל בבנק האיגודים המקצועיים בגרמניה המערבית. תרגום מהמקור הגרמני: רות הדס

המאמר מתפרסם כאן בצורה מקוצרת, בעיקר בחלקיו האחרונים הדנים בתנאים המשפטיים המיוחדים של גרמניה.

מרשים להון השפעה על קבלת ההחלטות (נטרול ההון). יש להם גם אוריינטציה אידיאולוגית חזקה יותר משותפויות רגילות. גם במפעלים שהעובדים נטלו בהם את הניהול לידיהם כדי למנוע את סגירתם, הרי בניגוד למפעלי עע"ע, המועסקים הם עובדים "נורמליים" לגמרי המבקשים רק לשמור על מקום עבודתם. חסרה להם אידיאולוגיה מלכדת ומדרבנת. משום כך יחסר להם, בדרך כלל, גם האידיאליזם הדרוש כדי לקיים מפעל עע"ע ולקבל על עצמם את הקרבנות הכרוכים בכך. צוותי מפעלים מסוג זה, שמאמצים לעצמם עקרונות מן האידיאולוגיה של עע"ע, עושים זאת לרוב רק כדי לעורר תשומת־לב רבה יותר בציבור ולסלול דרך לקבלת סיוע ציבורי.

למפעלי עע"ע אין מבנים ארגוניים מיוחדים שאפשר לראות בהם סימני היכר מגדירים. סימני ההיכר שלהם – ביזור, כושר תגובה, מיעוט היררכיה, מסלולי תקשורת קצרים – ובכלל, מעבר מסגנון ניהול סמכותי־פטריארכלי לסגנון הרואה במרכז את השגת מטרות המפעל. אבל זה היום כיוון כללי ולאו־דווקא סימן היכר מיוחד למפעלי עע"ע או למפעלים הבנויים על שותפות. מפעלי עע"ע גם לא השתמשו בשיטות אלו מוקדם יותר ממפעלים "קפיטליסטיים", שהרי בארה"ב מנסים דרך זו וממשיכים להתווכח עליה זה למעלה מ־20 שנה.

יש שכורכים את הגדרת הניהול העצמי של מפעלי עע"ע במטרה לייצר רק מה שמסייע לאדם ולטבע – כלומר, מוצרים ושרותים רצויים מנקודת ראות אקולוגית. ואכן, זה נכון במפעלי עע"ע רבים, שכן חבריהם מעורבים בפעילות למען שימור הסביבה.

לעתים קרובות מצרפים לחוקת המפעל יעד רעיוני. והרי גם היוזמים והמייסדים של קואופרטיבים פעלו כמעט תמיד גם מתוך מניעים דתיים או אידיאולוגיים. ואשר לקומונות, הרי חיי הצוותא הקרובים אפשריים רק על יסוד השקפת עולם זהה. אין אנו מכירים קומונה שאינה מונחית על־ידי השקפה דתית או אידיאולוגית – לא בין הקומונות הסוציאליסטיות והדתיות הרבות בארה"ב ולא בישראל.

אם כן, אין חידוש בכך, שגם לעע"ע יעדים אידיאולוגיים. אך אין הכרח שאלה יהיו רק יעדים אקולוגיים, כפי שהיה עד כה ברובם.

עע"ע פעילים בעיקר בתחומי מלאכה ושרות עתירי עבודה. מבחינה כמותית אין להם משקל רב במשק הלאומי. על־פי האומדן קיימות 4,000 יחידות המעסיקות 24,000 עובדים. יש שמדברים

על 14,000 מפעלים ו־100,000 מועסקים, אך מספרים אלה כוללים גם את ה"פרוייקטים" בתחום הרווחה והתרבות.

התהוות

בגרמניה קמו מפעלי עע"ע מסיבות רבות. נקודת המוצא ההיסטורית היתה במקרים רבים תנועת הסטודנטים של שנות ה־60, שגם פועלים צעירים הסתפחו אליה. תנועת הסטודנטים סיימה את חייה ב"שלילה גדולה": לא העלתה אלטרנטיבות פוליטיות, לא הולידה תוכנית משלה לשימור אנרגיה ואף לא הצעות מעשיות לפתרון בעיות הסביבה ומקום העבודה. היא הצליחה לגבש רק עמדות של "נגד". במפעלי עע"ע יש לראות נסיון לפרוץ מן המבוי הסתום ולעבד פתרונות בני־ביצוע. ההתחלה נעשתה בנקיטת צעדים נגד דיכוי פעילויות פוליטיות. כאשר בתי־דפוס סרבו לקבל הזמנות בעלות מסר שמאלי, צריך היה להקים בתי־דפוס עצמאיים; הוצאות ספרים שמאליות פרסמו את הספרים שנדחו על־ידי המו"לים הגדולים מטעמים פוליטיים או כלכליים, וחנויות ספרים שמאליות נוסדו כדי להפיץ את אותם הספרים.

בהמשך באו יוזמות בצורה של עע"ע בתחום האקולוגיה והחסכון באנרגיה. הוקמו מפעלי

יצור וסחר למוצרי מזון וטקסטיל טבעיים. מפעלי עע"ע רבים אימצו לעצמם טכניקות שמשמרות את הסביבה וחוסכות אנרגיה.

גם פעילויות חברתיות ותרבותיות התפתחו והפכו במקרים מסויימים למפעלי עע"ע. כך, למשל, העזרה העצמית הסוציאליסטית בעיר קלן; יש מי שרואה בה את הפרוייקט הוותיק ביותר בגרמניה בתחום העזרה העצמית של עובדים. סטודנטים ועובדים סוציאליים נטלו על עצמם, בהסכמת שרותי המבחן לנוער, את הטיפול בצעירים שהסתבכו בבעיות אישיות. כדי להעסיק את הצעירים וגם כדי להרוויח כסף לפעולות נוספות, הם הקימו מפעלי עע"ע.

ברם, רוב מפעלי עע"ע נולדו, כמו הקואופרטיבים הוותיקים, כ"ילדי מצוקה", כאשר סטודנטים ומובטלים אחרים חיפשו דרך להשלמת הכנסה, כצעדים לעזרה עצמית של מובטלים. הם סרקו מצבורי גרוטאות, אספו חפצים שהיו עוד שמישים, תקנו ומכרו אותם. מכאן התפתחו חנויות לחפצים משומשים ומפעלים לשיפוץ רהיטים.

מטרות

המטרות של מפעלי עע"ע מתחלקות לשתי קבוצות – פסיכולוגיות ופוליטיות.

רעיון הניהול העצמי, שמפעלים אלה נוהגים על־פיו, נובע מטעמים פסיכולוגיים: ניהול עצמי במקום הירארכיה. כל ההחלטות צריכות להתקבל תוך תהליך דיון קבוע, בדרך הדמוקרטיה הישירה. התנאי לכך הוא קנין משותף במקום פרטי ושכר לפי הצרכים ולא לפי התרומה. אראז אפשר להגשים סוג "אלטרנטיבי" של עבודה: מימוש עצמי במקום ניכור, ללא לחץ על ההספק, בלי משגיחים, עבודה לא־מונוטונית, ללא הפרדה בין עבודה של חשיבה לעבודת כפיים, רוטציה בתפקידי עבודה במקום התמקצעות יתרה. במפעלים כאלה ניתן לבטל את בידודו של הפרט על־ידי מגעים חברתיים רבים: אין הפרדה בין עבודה לפנאי, בין המפעל למשק־הבית; חיים יחדיו בקומונה במקום לחוד במשפחה זעירה.

קבוצת המטרות השניה היא פוליטית. מפעלי עע"ע רבים חותרים למטרות פוליטיות, גם מטרות שנועדו לשנות את פני החברה: "המשטר הוא שגוי, ולכן יש לשנותו מן היסוד." חברים רבים במפעלי עע"ע אינם מרוצים מן העיסוק של הסוציאל־דמוקרטים במדיניות רווחה ושל האיגודים המקצועיים בשיתוף עובדים, משום שהתוצאה אינה יותר מהרחבת חופש הפעולה של קבוצות שוליים חברתיות. יש לשנות את כל נסיבות העבודה והחיים בחברות התעשייתיות, קפיטליסטיות וסוציאליסטיות כאחת. הרציונליזם הנאיבי והתועלתנות חסרת ההתחשבות בשני סוגי המערכת מנוגדים למטרותיהן ההומניות. שותפים רבים במפעלי עע"ע היו רוצים להחליף מטרות אלו בקהיליה על־מעמדית, שבה כל בני־האדם שווים ואין עוד הפרדה בין העבודה להון.

ביטול הבעלות הפרטית על אמצעי הייצור הוא גם אמצעי לניהול עצמי וגם יעד פוליטי, כדי שפרטים לא יוכלו לקבל החלטות ביחס להון ולרווחי ההון. רק צוות העובדים כולו יקבל החלטות כאלו. המפעל יהיה במובן מסויים שייך לעצמו – וצוות העובדים בכל מועד נתון ינהל אותו כחבר נאמנים.

עקרונות

מפעלי עע"ע מנהלים את עסקיהם על־פי העקרונות הבאים:

1. המפעלים פועלים בניהול עצמי. אין בהם מנהלים והירככיות. כל עובד־שותף מקבל את המידע בכל התחומים ומשתתף בכל ההחלטות. בכל העניינים החשובים חיוני להגיע להחלטות פה אחד. אין קביעת רוב על־ידי הצבעה.
2. ההון ישמש רק אמצעי למטרה. אין בעלות פרטית על אמצעי יצור. נכסי המפעל שייכים לכל הנוגעים בדבר. מי שפורש אינו מקבל, ברוב המפעלים, תגמולי פרישה.
3. רצוי, שכל אדם יוכל לבצע כל עבודה. אמנם אין להימנע מהתמחות, אך אין היא צריכה לגרום ניכור או ליצור עמדות כוח.
4. הכל מקבלים שכר שווה, הווה אומר, אין שכר על־פי התרומה אלא בהתאם לצרכים.
5. אין מעוניינים בהתחרות – לא בין החברים ולא בין מפעלי עע"ע שונים.
6. יש לייצר רק מוצרים מועילים ולתת רק שרותים בעלי ערך חברתי.
7. יש לצמצם את הצריכה לנחוץ ביותר ולדברים בעלי משמעות.
8. יש לבטל את ההפרדה בין העבודה לחיים. צוות העובדים גר בצוותא ככל האפשר, כדי שהמפעל גם יעניק בטחון אנושי.

הבעיות של מפעלי עע"ע

ניהול עצמי של יצרנים

הטיעון העקרוני נגד מפעלי עע"ע הוא, שניהול עצמי של יצרנים אינו מתאים לכלכלת שוק מטעמים כלכליים, לא ברמת המפעל ולא ברמת המשק הלאומי. ראשית, משום שמושג הערך שלהם מוטעה. מפעלי עע"ע מתבססים על ההנ־חה, שהעבודה מעניקה את הערך למוצר. אבל, טוענים, זו טעות. יעדו הסופי של המוצר היא הצריכה; הצרכן, בהתאם לכושר הקניה שלו, קובע את הביקוש - מה, כמה, מתי ובאילו איכויות ייצרו. מצב המחסור בשוק לעומת הביקוש לצריכה קובע את ערך המוצרים, הווה אומר את מחירם - ולא העבודה. מפעל חייב להתחשב בנקודת־מוצא זו: חייבים לתכנן ולנהל מפעלים לפי הביקוש ולא לפי העבודה. הביקוש קובע את המחזור ואת הרווח של המפעל, ולפיכך את הכנסת הייצרנים. רק מי שמייצר את מה שלקוחות מבקשים מגיע למחזור גדול במידה מספקת ויכול לדרוש מחירים גבוהים די הצורך.

והרי עובדה היא, שבעיות מפעליות רבות נפתרות בקלות יתרה, כמעט "בכוחות עצמן", אם משתלבים באורח "נכון" בשוק. אראז אפשר לממן השקעות תפעוליות, הון חוזר והצבר־הון מן הרווחים. המצב דומה גם ביחס למימון חיצוני. העובדים השותפים יוכלו לזכות בהכנסה שווה לזו במקומות אחרים. ולסיכום: אם פותרים את הבעיות הפיננסיות, כל שאר הבעיות קשות פחות לפתרון.

דברים אלה נכונים גם ברמת המשק הלאומי. אם הייצור אינו נועד לצריכה, הצרכן הוא הסובל; ראשית, בגלל סיבות של מדיניות חלוקה - מייצרים יותר מדי, בעלות גבוהה מדי, ואת המוצרים הלא־נכונים. החקלאות של הקהיליה האירופית הינה דוגמה טיפוסית לענף יצור שנוהל באורח מוטעה: המדיניות האגררית של הקהיליה מתנהלת לפי רצון הייצרנים; חסר לה המנגנון המתקן של השוק והביקוש מצד הצרכנים. אילו הוקם משק עובדים בניהול עצמי בקנה מידה רחב, והמדינה היתה מקדמת אותו ותומכת בו באורח דומה, היו מופיעות בעיות דומות לאלו שמטרידות היום את החקלאות.

בעיות אישיות

בעיות רבות במפעלי עע"ע נובעות מסכסוכים אישיים, משום שכאן מתאגדים בני־אדם שהשוני באישיותם יוצר גם שוני של אינטרסים. מצד אחד מצטרפים אנשים מסיבות פסיכולוגיות יסודיות; בדרך־כלל, הם יודעים רק מה שאינם רוצים - לא דיכוי, לא מנהל! אך מצד שני מצטרפים אנשים למפעל עע"ע בעיקר מטעמים פוליטיים. הם חותרים לעתים קרובות להגשמת מטרות וחלומות יומרניים. הם יודעים בדיוק מה הם רוצים. "שני טיפוסים אלה נפגשים בקולקטיב, והעניין אינו עובד", (כתב אחד המשקיפים).

בעיות של חלוקת עבודה

על אחת המטרות החשובות של העובדים במפעלי עע"ע נאלצו לוותר די מהר: השאיפה שכל אדם יצטרך לעבוד רק כמה שהוא בעצמו רוצה. למשל, ממפעל עע"ע "קרבסמילה" ליד פרנקפורט מדוו־חים, שחלומם של שותפים רבים, כי כל אחד יקבע בעצמו את כמות והספק העבודה שלו, נסתיים בהיפוכו הגמור. החברים במפעל נאלצו, כמו כל מי שמתחיל במלאכה חדשה, לעבוד עבודה קשה ביותר. בסביבה כינו אותם "שוויצ־רים", מפעל של "סטכאנוביטים". רבים לא החזיקו מעמד. אבל היום, המפעל גאה באיכות המוצרים שלו ובמוניטין שרכש כאמין ביחס למועדי אספ־קה. עובדה זו, כשלעצמה, כבר מעידה, שאי־אפשר לעבוד רק לפי החשק.

גם את מטרת הרוטציה בעבודה, שנועדה למנוע חד־גוניות, נאלצו להגביל במהרה. אי־אפשר לתבוע, שכל אדם ידע לעבוד בכרסמת, לחרוט במחרטה, לקדוח, לבשל, לעשות חשבונות ולנהל מו"מ. להושיב גברים במשרד ולהעמידם ליד הכיריים בעוד שהנשים עובדות ליד המחרטה ונוהגות במשאיות של המפעל דבר זה אינו מבטיח הצלחה מידית. לכן, צמצמו במהרה את הרוטציה בעבודה לרוטציה בתפקידים, כדוגמת הקיבוצים בישראל. עכשיו מתחלפים העובדים באורח סדיר רק ברמת הניהול. ויש להמתין ולראות אם יהיו למפעלי עע"ע תמיד די חברים בעלי כושר ניהול כדי שהתחלופה המתמדת לא תזיק למפעל. (- - -)

בעיות ניהול

בניהול קוקלטיבי דרוש, לעתים קרובות, זמן ממושך כדי להגיע להחלטה. יש נקודות־ראות רבות וכל אדם חייב לגבש לעצמו דעה בנושא הנדון. לעתים קרובות, גם נדחות ההחלטות, שאינן חד־משמעיות, או שהן מתקבלות ללא

הכרת התמונה הכוללת. התוצאה היא, שהעיקרון כי כל הנוגעים בדבר חייבים להיות תמימי־דעים, ננטש, לעתים קרובות, כעבור זמן קצר. ההחלטות מתקבלות גם הלאה על־ידי כל החברים, אך כבר אין מתווכחים כל־כך הרבה עד שמגיעים להחלטה.

מתגבשת גם תופעה של מנהלים "חלופיים", לא פעם ליד אלה שנבחרו. והרי תמיד חייבים חברים אחדים ליטול על עצמם את המו"מ עם הלקוחות, הספקים, הבנקים ומשרדי הממשלה, וגם להגיע לסיכומים עם גורמים אלה. מכאן, שהם אחראיים בפני אותם לקוחות, ספקים, בנקים ומשרדים, שהמפעל יקיים את ההתחייבויות שהם קיבלו על־פי לוח־הזמנים שנקבע. כך הם הופכים, מרצונם או שלא מרצונם, למנהלי עסקים – וכלל אין לקנא בהם. הואיל והם ממלאים תפקיד העומד בניגוד לאידיאולוגיה של המפעל, הם נופלים בנקל בין כל הכסאות והופכים להיות שעיר לעזאזל. (– – –)

בעיות של גודל המפעל

הואיל והחיים המשותפים מחייבים שיתוף־פעולה נרחב, יש כמובן סדר־גודל אופטימלי לקבוצות ניהול עצמי וגם מבנה אופטימלי לסולם הגילים של כל החברים. אם חורגים מגבולות אלו, או אין שמים לב אליהם, גוברים המתחים עד כי לא ניתן עוד לקיים ניהול עצמי פורה, וכתוצאה מכך חלים פילוגים. מנקודת־ראות זו, מפעלי עע"ע יוכלו להתמודד עם מתחריהם במגזר הפרטי רק כאשר סדר הגודל האופטימלי לשם ניהול עצמי יהיה חופף את הגודל האופטימלי של המפעל מבחינת תפקודו.

הואיל ומספר העובדים־החברים מוגבל על־ידי האופטימום של ניהול עצמי, יוכלו מפעלי עע"ע לפעול רק בתחומי משק אופטימליים למפעלים קטנים. תפישת היסוד של דמוקרטיה ישירה עומדת בניגוד לצעדים הכרחיים במפעלים בינוניים וגדולים: יצירת גופי ניהול ובקרה עצמיים וכן מוסדות מיוחדים לגיבוש ההחלטות המשותפות. משום כך יופיעו במפעלי עע"ע מתרחבים מגמות פיצול, או לפחות מגמה להפוך חברות־בנות למפעלים עצמאיים. (– – –)

בעיות חברתיות

מפעלי עע"ע רבים אינם מגיעים להכנסה מספקת

האם כל אחד יכול לעשות כל עבודה?

בזמן עבודה רגיל. המוצא הוא עבודה נוספת. לעתים קרובות עובדים שעות רבות מאד, עד כדי ניצול עצמי. אין גם כל הגנה בפני מצב כזה. הואיל והעובדים הם גם הבעלים, אין להם ועד עובדים.

התוצאה היא, שהיעדים של חוסר הפרדה בין העבודה לבין החיים והסתפקות במועט מושגים מאליהם. כאשר עובדים 12 שעות ויותר, אין באמת הפרדה בין העבודה לחיים. העבודה אינה מותירה פנאי לשום דבר אחר. והואיל וההכנסה המועטת אינה מאפשרת רמת חיים גבוהה, מבטיח אורח העבודה האלטרנטיבי בהכרח גם אורח חיים אלטרנטיבי.

במפעלי עע"ע מופיעים לא פעם אותם נהגים בלתי־תקינים כמו במפעלים קטנים פרטיים, במיר־חד כאשר המצב הכספי קשה. מעסיקים עובדים המקבלים גם תמיכה ממקום אחר, סטודנטים בעלי מלגות או מובטלים שגובים דמי אבטלה. אך בעיקר: אין משלמים את דמי הביטוח הסוצי־אלי ואת ביטוח הבריאות של החברים־השותפים. (– – –)

בעיות הון

הרצון לא להרשות קנין פרטי במפעלי עע"ע מוליד בעיות רבות. ראשית, יש חששות תפקודיים. אם מנטרלים את ההון העצמי, מצמצמים גם את התמריץ להגדיל אותו – כך שתופעת התת־מימון היא כאילו מתוכנתת מראש במפעלים אלה.

ויש בעיות משפטיות. אין מסגרת משפטית מתאימה למפעלים מסוג זה. לסוג הקרן שנועדה ל"הון מנוטרל", מפעלי עע"ע תמיד קטנים מדי. קואופרטיבים, לעומת זאת, מוקמים רק לעתים רחוקות על בסיס של הון מנוטרל. המסגרת המשפטית של הקואופרטיב דורשת, שהמצטרף ירכוש חלק בהון והפורש יחזיר את חלקו לקואופ־רטיב. מפעלי עע"ע יאלצו, איפוא, לבחור במסג־רות משפטיות קיימות, בעיקר כחברות בע"מ, ולנסות לאחר מכן לנטרל את זכות השימוש בהון באמצעות הסכמים חחיים. זה מקשה, כמובן, על יסודם ועל תפעולם של מפעלי עע"ע. (– – –)

אולם בעייתם הדחופה ביותר של מפעלי עע"ע היא מחסור בהון. בלי הון אין תשתית ואין ציוד, אין משאבים לתפעול ולכן אין מקומות עבודה. מבחינה זו מפעלי עע"ע שותפים לקשיים של כל חסרי־האמצעים הרוצים להיות עצמאיים. ההשקעה הדרושה היום ליצירת מקום עבודה אחד מגיעה, בהתאם לענף, להכנסה של עובד שכיר במשך שנתיים או שלוש שנים; בתחומים עתירי־הון במיוחד, היא עשויה להגיע לפי שתיים, פי שלוש ואף יותר מסכום זה.

את ההון הזה חייבים החברים במפעל עע"ע לגייס בהדרגה. הם חייבים, איפוא, כמו חסרי אמצעים אחרים, להתקיים לאורך שנים מהכנסה קטנה בהרבה מזו המתקבלת במקום אחר תמורת אותו מאמץ – הווה אומר, הם צריכים "לרעוב כדי לגדול". ובמהלך תקופת החסכון, איש אינו ידע אם המאמץ ישתלם. מהסטטיסטיקה של פשיטות־רגל הוא לומד, שרוב המפעלים המנסים דרך זו אינם מגיעים ליעדם.

כדי לסייע בגיוס ההון נוצרו ותוכננו מוסדות שונים – מאגודה לאיסוף תרומות עד לבנק עצמאי.

ב־1978 נוסדה בברלין אגודה, "רשת ברלין", כנסיון ראשון לסיוע בגיוס הון. תפקידה העיקרי היה גיוס הון לפעילויות של עזרה עצמית, כולל מפעלי עע"ע. לאחר דיונים ממושכים התגבשה קונצפציה לפעולת האגודה: לגבות דמי חבר מרבים בכל האפשר ולממן בדרך זו פרוייקטים שונים על־ידי מענקים, אשראי או ערבויות. הפרוייקטים המועדפים היו פעילויות של עזרה עצמית, כולל מפעלי עע"ע, שפיתחו צורות עבודה וייצור אלטרנטיביות, שהיו מוכנים לשתף פעולה עם בעלי השקפות דומות, שהבטיחו המשכיות אישית ושהיה להם סיכוי, שביום מן הימים יוכלו לקיים את עצמם. (– – –)

לצד ה"רשתות" הופיעו "קרנות־אֶקו", שתמכו גם הם בפרוייקטים אלטרנטיביים (כולל מפעלי עע"ע) בסובסידיות, באשראי ובערבויות. חוג מקבלי התמיכה של קרנות־אקו דומה לזה של הרשתות. הקרנות ניזונו ממשאבים של הירוקים, שנצברו מהחזר הוצאות של מערכות בחירות ומקימוצים שעשו נציגי הירוקים בפרלמנט הפד־רלי ובפרלמנטים של המדינות בהוצאותיהם האי־שיות. בדרך זו תלויות הקרנות, כמובן, בהצלחות של הירוקים בבחירות, ובשנים שאין בחירות, לא יגיע גם הרבה כסף. בכל אופן, המשאבים של 11 קרנות־אקו – אחת לכל מדינה בפדרציה של גרמניה המערבית – היו גדולים בהרבה מאלה של הרשתות.

לצד האמצעים מן הרשתות וקרנות־אקו יכולים מפעלי עע"ע לנסות לקבל אשראי מאנשים פרטיים. מועמדים אפשריים הם העובדים־חברים במפעלים עצמם, ספקים ולקוחות, מפעלים ידידו־תיים ומי שמכונים "אינטרסנטים": אלה חוגים שכבר עומדים לרשותם מוסדות שונים לתיווך

אשראי, כגון הקואופרטיב לתיווך אשראי של "המפעלים העירוניים" בברלין. זה שנתיים שהקואופרטיב מסייע במימון מפעלים בניהול עצמי באמצעות כספי חסכונות פרטיים, ללא תיווך בנקאי. תיווך האשראי בברלין כבר קצר הצלחות. תוך עשרה חודשים, הם העבירו למפעלי עע"ע אמצעים רבים יותר משהרשתות וקרנות־אקו יכלו לגייס באותו פרק זמן.

בנובמבר 1985 הצטרפה למוסדות תיווך האשראי "אגודת הערבות/חברה רשומה" המשמשת בנק למתן ערבויות למפעלים בניהול עצמי. האגודה היא מוסד אשראי יחודי, במסגרת חוק האשראי, והיא מוסד בנקאי ראשון במגזר האלטרנטיבי. המוסד מסייע לפרוייקטים של ניהול עצמי בלבד.

הבנק הייחודי החדש אמור לנטרל את המכשולים הפיננסיים שמפעלים בניהול עצמי נתקלים בהם במיוחד – בעיקר מחסור בבטחונות – ולשפר את מצבם ההתחלתי ב"התחרות על ההון". הוא יקדם את מגזר הניהול העצמי על־ידי כך שיקבל על עצמו סיכונים ויבטיח, במידת הצורך, ערבויות לפרטים ולמוסדות המשתתפים במימון מפעלים בניהול עצמי. בדרך זו עולה אמינותם של מפעלים אלה כמקבלי אשראי. (– – –)

אך בנק יחודי – יהיה זה בנק של קבוצת יזמים (בנק של קונצרן), או של ענף (למשל בנק־תבואות), או של קבוצת אנשים (בנק פועלים) – כפי שאמור להיות בנק־אקו, סותר את מושג הבנקאות. אם יש לענף או לקבוצת האנשים עודפי כסף, מתקשה הבנק להשקיע אותם בריבית טובה, והם זורמים לרוב כפקדונות בריבית נמוכה לבנקים אחרים. במצב הפוך, אין הבנק מסוגל במשך תקופה ארוכה לתת אשראי מן המשאבים העצמיים שלו, והוא תלוי במימון חוזר יקר של בנקים אחרים. יוצא מכלל זה מי שיכול להסתמך על בעלים עשירים. אכן, זה מצבם של הבנקים הייחודיים הפרטיים והציבוריים, שמאחוריהם עומד בנק גדול או משרד אוצר. ביחס לבנק־אקו המתוכנן, לא נראה גיבוי מסוג זה באופק.

כאן מתוספת גם דילמה פוליטית. בנק ליוזמות של עזרה עצמית מנוגד ליעדים ולאורחות החיים של ארגוני עע"ע. (– – –)

הקמתו של בנק עע"ע מכניסה גם מנגנון חדש נוסף בין נותני האשראי למפעלים. בנק־אקו יגייס חוסכים ונותני אשראי המוכנים להעמיד חסכונות ונכסים שווי־כסף לרשות מפעלי עע"ע בתנאים רגילים או אפילו מועדפים. משאבים אלה יוצאו, איפוא, ממעגל גיוס האשראי הישיר של מפעלי עע"ע. כתוצאה יאלצו כל המפעלים הזקוקים לאשראי לקבלו באמצעות הבנק.

בדרך זו יהפוך הבנק למרכז העע"ע. מעתה יחליט בנק־אקו מי ייחשב למפעל עע"ע ומי ראוי לסיוע. תיווך האשראי באמצעות בנק־אקו יגביר, על כן, את מידת התלות של העזרה העצמית של העובדים. (– – –) ■

Challenge

רוי ב. הלפגוט

אירגון העבודה במהפכה התעשייתית השלישית

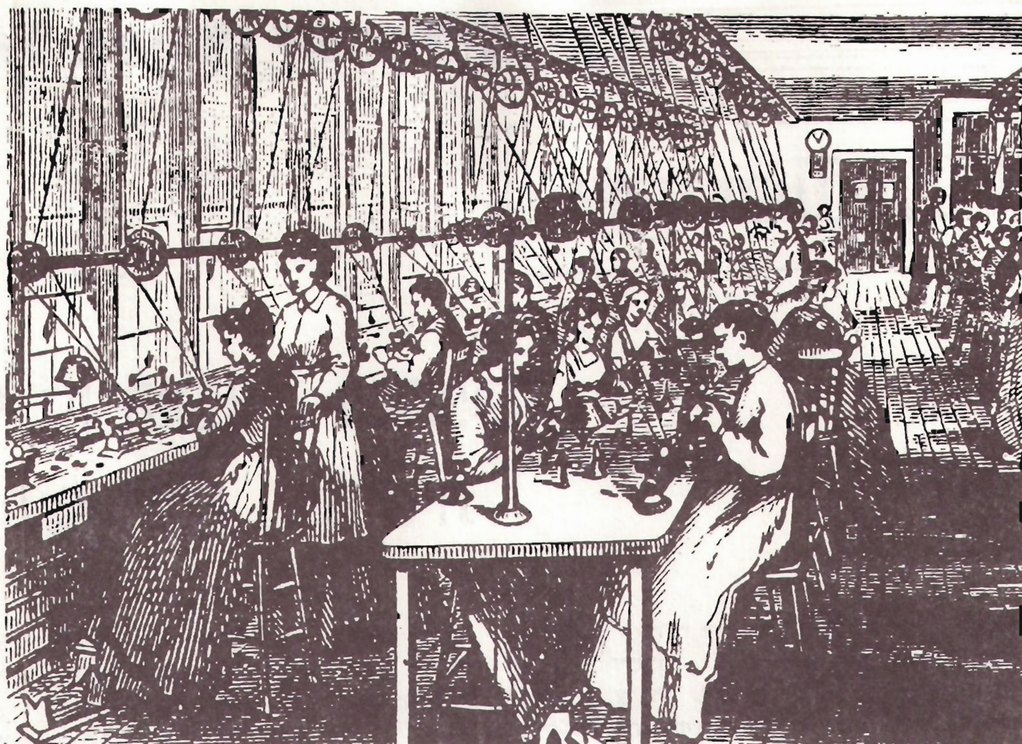
בייצור התעשייתי האמריקני מתנהלים שני תהלי־כי שינוי מהפכניים – בטכנולוגיה ובארגון העבו־דה. התמורה הטכנולוגית היא ראשיתה של אוטומציה מתוכנתת; הווה אומר; מכונות ותהלי־כים שניתן לתכנת אותם מחדש כדי שיבצעו פעולות שונות. הטכנולוגיה החדשה כוללת רובו־טים שאפשר לתכנתם שיתמרנו וישנעו חומרים וחלקים על־ידי מגוון של תנועות; מכשור ממוכן בעל בקרה ספרתית שמעצב או חותך מתכות לפי הוראות מתוכנתות, וטיפול אוטומטי בחומרים, אכסון ושליפה מן האכסון. פיקוח ממוחשב מרכזי מפעיל מערכות־יצור גמישות, שמחברות תחנות עבודה כגון מכונות בעלות בקרה ספרתית אל רובוטים המעבירים את החומרים מתחנה לתחנה. כאשר האוטומציה המתוכנתת משלבת עיצוב, יצור וניהול במערכת אחת, היא הופכת לייצור תעשייתי משולב במחשב.

לשימוש בטכנולוגיה ממוחשבת יתרונות רבים. הכוח המניע הם איכות משופרת ואמינות המוצר; רמת הדיוק בעבודתו של יצור אנושי משתנה במהלך יום העבודה; מכונה מתוכנתת תחזור על אותה פעולה בדיוק ללא פגם ובלי להתעייף. והמניע העיקרי היה כמובן הפריון המוגבר והפחתת עלויות הייצור המתלווה אליו. לעומת זאת, החיסכון בעלויות־עבודה ישירות רחוק מלשמש צידוק עיקרי, שכן לגבי פעולות רבות אין להן עוד חשיבות רבה. גם הזמן הפך גורם מרכזי – היום נחוץ רק חלק קטן מן הזמן שהיה דרוש בעבר לתהליך של הפיכת תרשים לאב־טיפוס. מקום העבודה נעשה בטוח ובריא יותר, כאשר רובוטים מבצעים עבודות מסוכנות כגון הלחמה, צביעת ריסוס, העמסת מכונות והרמת חומרים כבדים. ויתכן שיתרונה ארוך־הטווח החשוב ביותר של הטכנולוגיה הממוחשבת הוא בגמישות ההכרחית האפשרית לה כדי להיענות מהר לשינויים בשוק.

הטכנולוגיה החדשה נכנסת לשימוש בהדרגה; ובשל מגוון סיבות טכניות, כלכליות וניהוליות, כך זה כנראה יימשך. אנו עדים להופעתם של איי אוטומציה. חברות אחדות מנסות לחבר איים אלה לכלל מערכות ייצור גמישות, אך ההתקדמות בכיוון זה מתעכבת בגלל אי־יכולתם של החלקים השונים לקיים תקשורת ביניהם. במחקר שערכתי הועסקו עדיין 650–1150 עובדים בכל אחד מן המתקנים שהיו קרובים ביותר לייצור תעשייתי משולב באמצעות מחשוב. בית־החרושת ללא עובדים – שמתנהל על־ידי קומץ טכנאים כמעט ללא עובדי ייצור – הוא עדיין חזון למועד.

ברור שבמרוצת הזמן יקטן מספר עובדי הייצור יחסית (בכמה תעשיות אף במספרים אבסולוטיים) – מגמה זו נראית לעין כבר כמה עשורים – אך לפחות לעשרים השנים הקרובות יועסקו עדיין

מתוך Challenge, כתב־עת לעניני כלכלה, ארה"ב, כרך 29, מס' 5, דצמבר 1986. הכותב הוא פרופסור לכלכלה במכון הטכנולוגי של ניו־ג'רסי. תרגום רות הדס.

עברו הזמנים של המהפכה התעשייתית המיכנית

רבים בייצור. ואם כן, מפעלים זקוקים לטכנולוג־יות חדשות כדי להעלות את הפריון והאיכות, אבל הם גילו שגם בני־אדם חשובים לא פחות. לכן הם משנים את דרכי ארגון העבודה. השינויים כוללים לא רק הרחבה של תחום עבודתו של האדם והכשרת עובדים למגוון רחב יותר של תפקידים, אלא גם מעורבות המועסקים בקבלת החלטות הנוגעות למקום עבודתם. נבחן חלק מאותם שינויים, אך נראה תחילה מה מחליפים ומדוע הסיפוק בעבודה הצטמצם עד כה והעובדים הורחקו מקבלת ההחלטות.

מהמפכה התעשייתית הראשונה לשנייה

מה שהיה אופייני למהפכה התעשייתית הראשונה היתה הופעה של מכונות ממונעות במסגרת של בית־חרושת. אף כי היתה חלוקת עבודה מסויימת, היא נשארה מוגבלת, משום שגם השוק לרוב המוצרים היה מוגבל. מיומנות העובדים היתה כללית למדי והם יכלו להפעיל מגוון רחב של המכשירים הממוכנים החדשים.

בתעשיות רבות, במיוחד בעיבוד מתכת, גם המכונות שרתו מטרות כלליות, כלומר אפשר היה להשתמש בהן לייצור מוצרים שונים. הייצרנים יכלו, איפוא, להיענות לשינויים בביקוש על־ידי מעבר ממוצר אחד למשנהו, בלי השקעות גדולות בהחלפת המכשור. לכן גם לא היה צורך בריכוזי ענק של הון, ובית־החרושת והפירמה נשארו קטנים יחסית.

המהפכה התעשייתית הראשונה נמשכה כמאה שנה, אך אז באה במקומה השניה, שאופיינית לה הייצור ההמוני. מבחינה טכנולוגית, השינוי הת־בטא בהחלפת המיכון למטרות כלליות במכונות למטרה ספציפית. בתנאים של כלכלת הגודל,

החיסכון הנובע מן ההיקף איפשר לייצרן להוריד את עלות יחידת הייצור ולכן את המחיר; כך הוא היה מסוגל לחדור לשווקים גדולים יותר ולהצדיק את ההשקעות הכבדות במיכון לייצור ספציפי. דוגמת הדוגמאות לשיטה זו היא המכונית של הנרי פורד "מודל טי".

לייצור ההמוני היו השלכות משמעותיות על ארגון העבודה. בעקבות קביעתו של אדם סמית, כי חלוקת העבודה מוגבלת על־ידי היקף השוק, הרי ככל שהתרחב הייצור ההמוני, פיצלו ההנהלות את תפקידי העבודה פיצול מירבי כדי להגביר את היעילות – ויצרו ביקוש להמוני עובדים בלתי – או חצי – מיומנים. ושוב היה זה פס הייצור בתעשיית המכוניות – ההרכבה על גבי סרט־נע – שהפך לסמל של ארגון העבודה החדש.

אמנם תולים את הקולר (או מעניקים שבחים – בהתאם להשקפה) על חלוקת העבודה המירבית והפרדת התכנון מן העשיה בפרדריק ו. טיילור וב"ניהול המדעי" – אך למעשה נבעה גישה זו לארגון העבודה באורח הגיוני מן הייצור ההמוני. בפשטות, מכונות למטרות ספציפיות הולידו תפקידי עבודה למטרות ספציפיות.

זאת ועוד: באמצעות מחקרי זמן ותנועה הורה "הניהול המדעי" כיצד לבצע כל חלקיק של עבודה פשוטה ביותר וכמה זמן דרוש לכך. למעשה, ישם טיילור על עובד הייצור את העקרונות שמתכנני מכונות למדו ליישם על עבודת מכשור ממוכן: זהה את העבודה שיש לבצעה, חלק אותה לפעולותיה הנפרדות, תכנן את האופן הנכון לביצוע כל פעולה ופעולה, ולבסוף – צרף את הפעולות על־פי הסדר שיאפשר את ביצוען המהיר והחסכוני ביותר.

ישנן שתי השקפות מנוגדות ביחס להשפעה של ארגון עבודה זה. לדעת פיטר דרוקר, ההישג הגדול היה בהעלאת הפריון של עובד הכפיים. לדעת דרוקר, השפע בארצות המפותחות של ימינו בא בזכות הטיילוריזם; על־ידי העלאת הפריון של עבודת הכפיים הוא הפך את "הפועל" של אתמול – פרולטאר הנידון להכנסה שעל־סף יכולת הקיום – לעובד המיומן־למחצה של ימינו החי ברמה של הכנסה בינונית.

דעה הפוכה היא הניאו־מארכיסיסטית, שחלוצה היה הארי ברוורמן המנוח; השקפה זו רואה בטיילוריזם תכנית קפיטליסטית לניכוס תהליך העבודה על־ידי רציונליזציה ותכנון. ההנהלות נטלו מן הפועל את המיומנות כדי לצמצם את שליטתו בעבודה שלו; תהליך פיצול תפקידי העבודה, ההשפלה וההורדה בדרגה גרמו לדלדול תוכן העבודה ולניכור העובד.

ככל שיש לכאורה ניגוד מוחלט בין שתי ההשקפות הללו, יש בשתיהן יסודות נכונים. דרוקר צודק, שבלי ייצור המוני, רמת החיים היתה נשארת נמוכה בהרבה מכפי שהיא היום. אחרי ככלות הכל, עד להופעת ה"מודל טי" היו המכוניות כה יקרות, שרק עשירים יכלו להשתמש בהן; והוא הדין ביחס לרדיו, טלוויזיה, מקררים, מכונות כביסה ומוצרים דומים. אלא שתוך כדי התהליך הפכו עבודות ייצור רבות לחזרה אין־סופית על פעולה יחידה – וכך למטילות שיעמום. היתה זאת מעין "עיסקת חליפין": רמת חיים גבוהה יותר תמורת עבודה בלתי־מיומנת; העבודה חדלה להעניק סיפוק אלא כאמצעי לקבלת שכר, שבעזרתו ניתן ליהנות מן החיים מחוץ לסביבת העבודה.

לקראת המהפכה התעשייתית השלישית

יש שטוענים, כי הייצור ההמוני מיצה את עצמו, אך ההספדים מוקדמים מדי. ייצור המוני ואוטומציה מתוכננת אינם בהכרח מנוגדים – על כך מצביע נסיונן של שתי חברות המייצרות מכשור אלקטרוני מסובך בכמויות גדולות. הראשונה, שעובדיה חברים באיגוד מקצועי, נתקלה בקשיי עלויות גדולים כאשר מתחריה העבירו את הייצור לאזור אחר או אל מחוץ ליבשת. מתוך אי־רצון להעביר את המפעל החליטה החברה להוריד את העלויות על־ידי אוטומציה של תהליך הייצור. אלא שאותה אוטומציה היתה מורכבת גם מיסודות של חומרה וגם מתכנות.

החברה השניה הקימה מרכז תעשיה גמיש לייצור אחד המרכיבים של מוצר בסיסי. כאן מופיעות כל צורות האוטומציה המתוכנתת: בקרה של מחשב, רובוטים, בקרת חיישנים, סורקי־צופן באמצעות קרן לייזר ובדיקה ממוחשבת. המערכת מספקת מיליון יחידות לשנה – כמות שבהחלט תיחשב כייצור המוני. הגמישות הושגה על־ידי היכולת לשנות צופנים ולהחליף מערכות ומרכיבים תוך שעות במקום תוך ימים. גם את הטכנולוגיה ניתן לשנות; על־יסוד תכנון מתאים אפשר להחליף מכונה אחת באחרת תוך שבועות אחדים – לעומת חודשים הדרושים להחלפת מיכון קונוונציונלי. אם כן נראה, שהטכנולוגיה ממוחשבת מבשרת מהפכה תעשייתית שלישית אפילו בייצור המוני.

אכן, הטכנולוגיות החדשות מוכנסות דווקא משום שהייצור ההמוני נקלע לקשיים כלכליים רציניים. השווקים שוב אינם מתרחבים במהירות התואמת את עליית כושר הייצור בקנה־מידה עולמי, והתוצאה היא התחרות חריפה מבית. וכמובן, ההתחרות מחו"ל מטילה איום חמור על תעשיות רבות.

גם אופיו של הביקוש השתנה; הצרכן מבקש מוצרים חדשים ושונים זה מזה, כפי שמסתבר מאורך החיים המקוצר של המוצרים. למעשה, בעוד שהצידוק להשקעות כבדות בטכנולוגיות למטרות ספציפיות היה בחיסכון שבהיקף – שאיפשר אספקת מוצרים לשווקים המוניים – הרי אותם השווקים התכווצו בינתיים. ביקושים משתנים במהירות אינם מותירים את הזמן הדרוש להחזר ההשקעות. ולכן הייצרנים בתעשיות שונות פונים לטכנולוגיות של מחשב, המאפשרות תכנות חוזר של מכונות ותהליכים לביצוע משימה חדשה, תוך פרק זמן קצר – ובדרך זו היענות מהירה יותר לשווקים משתנים.

ארגון העבודה

לתמורה הטכנולוגית מתלווים שינויים בארגון העבודה. השיטה המסורתית, המארגנת את תפקידי העבודה בהירככיה של סיווגים, ותכופות גם תת־סיווגים ברורים, ולכל דרגה יש רמת שכר נפרדת – השיטה הזאת חדלה לענות על הצרכים. הואיל והדגש הוא על גמישות בייצור, הרי יש צורך בגמישות רבה יותר בניצול כוח העבודה. את חלוקת התפקידים הקשוחה צריך להחליף בריבוי מיומנויות ובשיטות תגמולים שיפצו את העובד על הרחבת הידע שלו. עובדים יומיים צריכים לשלוט במידה רבה יותר בעבודתם ויש להעניק להם יותר סמכות.

החשיבות של מעורבות העובדים והרחבת התחום של כל סוגי העבודה עולה והולכת, שכן במפעלים בעלי אוטומציה מתקדמת עולה מידת הצורך בשילוב ובתאום בדרגות הנמוכות, וקבלת ההחלטות נדחפת כלפי מטה. מידע שקודם לכן הגיע למנהלים בלבד עשוי לעמוד לרשות העובדים באולם הייצור ויאפשר להם לפעול בכוחות עצמם. הצורך בשיקול דעת עצמי יגבר בעבודות רבות והעובד יהיה חייב לאבחן בעצמו בעיות כדי למנוע תקלות במערכת, שעלותן בייצור אוטומטי גבוהה מאד.

עד כה הרחיבו רק חברות מעטות את תפקידי העבודה כך שהמפעיל ישלוט בתהליכים. בדיון עם מנהלים מוצגות שתי סיבות לכך – אחת טכנית ואחת אידיאולוגית. ההסבר הטכני הוא שמערכי נתונים רבים אינם מספקים עדיין את המידע הדרוש למפעילים באולם הייצור. לאמיתו של דבר, פותחו מערכי הנתונים לעתים קרובות במקביל למבנה הארגוני ההיררכי – וכך מתחבר ההיבט הטכני להסבר האידיאולוגי: המשך מסורת הסמכויות הבלעדיות של המנהלים. אולם נמצאו גם הנהלות הנוטות במידה רבה יותר לשיתוף העובדים, ובדרך זו לגיבוש כוח עבודה מיומן ורב־צדדי יותר.

טכנולוגיה חדשה משנה את אופי העבודה ואת הרכב כוח העבודה בייצור. כמות העבודה הבלתי־ישירה עולה ביחס לעבודה הישירה; ובקרב העובדים הישירים עולה חלקה של התחזוקה לעומת הייצור. יתר על כן, בקרב עובדי ייצור נעלמים בעיקר תפקידי העבודה הפחות מיומנים, למשל טיפול בחומרים.

אין הטכנולוגיה החדשה מעלה את המיומנות בכל סוגי העבודה. התכנות של מכונות בעלות בקרה ספרתית, שנעשה בידי מהנדסים או מתכנתים מיוחדים, משאיר מפעילי מכונות אלו כבלתי־מיומנים. בדומה לכך, הפכו גם חלק מן הבוחנים לבלתי־מיומנים, שכן תפקידם מצטמצם לקריאת הודעות המחשב, במקום שקודם לכן היה צורך בכושר השיפוט העצמי של הבוחן. לעובדים אחרים, לעומת זאת, בעיקר מפעילים, הוסיפו מיומנויות על־ידי הרחבת תחום עבודתם, כולל פתרון בעיות והפעלת מערכות מתואמות. עבודות מתישות, חוזרות על עצמן ומסוכנות, הולכות ונעלמות, ואילו הצורך באחריות, בידע ובנכונות להפעיל סמכות עולה. העובדים צריכים "לעשות" פחות אך לחשוב יותר – כושר הניתוח מתחיל למלא תפקיד. במקום שלפני־כן העובד הפעיל מכונה, הוא מאזין עכשיו ומשגיח, והוא אחראי לציוד יקר מאד.

אין ברצוננו לנקוט עמדה נחרצת של דטרמיניזם טכנולוגי. שכן בקידומן של גישות חדשות לארגון העבודה מעורבים גורמים נוספים. גם בעיות ההתחרות החמורות העומדות בפני התעשיה האמריקנית מעמידות את שיטות הניהול הסמכותי המסורתי בספק. הטכנולוגיה החדשה, המחייבת שיתוף פעולה מוגבר בין כל השותפים בכוח העבודה, מסייעת, כמובן, לערעור האוטוריטריות.

ברם, השליטה האוטוריטרית בכוח העבודה החלה להיסדק כבר לפני־כן. כוח העבודה המשכיל יותר, שחונך לאמונה בעקרונות דמוקרטיים

גילה פחות ופחות נכונות לעסוק בעבודות "שחורות" תחת פיקוח אוטוריטרי. כך השיג הטיילוריזם את היפוכו הגמור של היעד המרכזי שלו: הגברת פריונו של עובד הכפיים. שיטה המפקידה את כל קבלת ההחלטות בידי ממונים הרסה את המוטיווציה של העובד ויחד עם זאת שללה מן המעסיק את היתרונות שיכולים לצמוח מתרומת העובדים לשיפור תהליכי הייצור.

חידושים בארגון העבודה נובעים מן ההבנה, שארגון תעשייתי הנו מערכת חברתית־טכנית, שעיקרה פעילות־גומלין ותלות הדדית בין בני־אדם וטכנולוגיה. התיאוריה הסוציו־טכנית הולידה את הרעיון של קבוצות עבודה אוטונומיים, שחבריהם מקבלים על עצמם חלק ניכר מקבלת ההחלטות הנוגעות לתכנון ולביצוע העבודה. חברת "וולוו", ברצונה לשפר את איכות חיי העבודה (יעד עיקרי בשוודיה), התחילה בניסויי רוטציה בעבודה באמצע שנות השישים ובסופו של דבר הוחלף קו הייצור (ה"ליין"), שאפיין את תעשיית המכוניות, בצוותי עבודה בניהול עצמי. בערך באותה עת התחילו גם כמה חברות אמריקניות לנסות חידושים דומים במפעלים חדשים. נראה שהגישה החדשה היתה גורם חשוב במניעת חדירתו של האיגוד המקצועי למפעלים אלה. לדברי ורמה וקוכאן: "עובדים מעונינים היום במקום עבודה המצטיין בשיתוף, בפריון גבוה וביחסים בלתי־פורמליים" יותר מאשר במקום עבודה שיש בו "סכסוכים ותקנות עבודה לגליסטיות ובלתי־אישיות."

אולם הנסיון של "ג'נרל מוטורס" מוכיח שארגון עבודה סוציו־טכני אינו בהכרח אמצעי להרחקת האיגוד המקצועי: הגם שהחברה השתמשה בשיטות כאלו במפעליה הבלתי־מאורגנים, היא המשיכה באותה דרך לאחר שהמפעלים הצטרפו לאיגוד עובדי המכוניות. ואכן, שני הצדדים הסכימו ביניהם להשתמש בשיטה הסוציו־טכנית כחלק מפרוייקט "סאטורן" החדש.

מנסיונם של מפעלים

הנסיגה הכלכלית החריפה בשנים 82–1981 הניעה מפעלים רבים לבחינה מחודשת של ארגון העבודה. הם מנצלים טכנולוגיות חדשות לניסויים בהרחבת תפקידי העבודה ובמעורבות המועסקים – וכך זוכים העובדים בחרות רבה יותר בהשפעה על פעילותם. מטרת ההנהלות אינה רק להפוך את העבודה למעניינת יותר, אלא גם להגביר את היעילות בדרך זו.

במפעל מסויים ליציקת חומר פלסטי, שעבר לאוטומציה, חולקו כל שלושים העובדים לצוותי עבודה אוטונומיים. כל הבדלי התואר, החובות והשכר בוטלו ולכולם נקבעה דרגה אחת, גבוהה מן הקודמת. כל אחד הוכשר להפעלת המערכת ולהבטחת תפקודה התקין על־ידי יכולתו לבצע תיקונים קטנים. צוותי העבודה קבעו בעצמם את לוח הזמנים של מי שאחראי למה באיזה יום – מניקוי הרצפה ועד לבקרת התהליך. השיטה לא זו בלבד שקיצרה את משך התהליך אלא ביטלה במידה רבה בעיות שנבעו מהיעדרויות, משום שכל אחד מהנמצאים היה מסוגל לבצע את המשימות החשובות ביותר.

במבצע הרכבה מסויים הונהג קו לא־סינכרוני, והמועסקים זכו במידה מסויימת של שליטה בעבודתם. הסיבה לשינוי היה רצונו של המפעל לשפר את האיכות: ההנהלה לא רצתה שהמרכיבים ימהרו כדי לעמוד בקצב פס ההרכבה, כי זה גרם לביצוע רשלני ולריבוי יחידות פסולות. עתה שולט כל מרכיב בשלוש אפשרויות: לעצור את פס ההרכבה בתחנה שלו; לשלוח את העבודה הגמורה לתחנה הבאה; לשלוח פריט לתיקון במקרה של פגם רציני.

שורה של מפעלים מדגישים את כל המימד החדש של מעורבות המועסקים. מנהלי קווי ייצור ומהנדסים מעירים את תשומת הלב לכך, שעובדי הייצור הם בעלי השכלה ובעלי פוטנציאל צמיחה אדיר. לפיכך נערכות פגישות סדירות עם המועסקים כדי לדווח על ההתקדמות והקשיים הנובעים מטכנולוגיה חדשה.

המתנסים במעורבות עובדים שבעי־רצון מאד מן התוצאות. תוך כדי מעורבות העובדים בתכנון וביישום תהליכים חדשים, הם מקבלים חידושים ביתר קלות ופתוחים לשינויים הנדרשים מהם. ניכרת עליה בהצעות יעול מצד המועסקים; במתקן אחד הגישו 68% מן העובדים היומיים הצעות, שכל אחת מהן חסכה לחברה 300 דולר ולמעלה מזה (לפני שהופעלה התכנית למעורבות מועסקים, הגישו רק 6% הצעות יעול).

מעורבות העובדים מולידה גם תמורות באופיו ובתפקידו של מנהלי עבודה: מנהלים חדלים להיות כלבי שמירה הכופים משמעת, והם הופכים למתכננים, מנחים ונושאי תקשורת. רמת המעורבות של העובדים באולם הייצור תלויה ביסודה במנהל היחידה. אם הוא מתלהב מן התהליך, ירצו העובדים תחתיו להשתתף; אבל אם הוא עוסק בו רק כדי לצאת ידי חובה, יגיבו גם

העובדים בהתאם. עם זאת, ישנם גם עובדים שאין להם כל ענין בקבלת החלטות וכל מה שהם רוצים הוא לגמור את מספר השעות הנדרש ולקבל את שכרם.

העתיד הוא עכשיו

אחדות מן הגישות המהפכניות ביותר לארגון העבודה נמצאו במפעל לחומרים סינתטיים, מפעל כבלים ובית־חרושת לפלדה. בכל שלושת התהלי־כים חלו תמורות דרמטיות בעבודת פועלי הייצור.

במפעל לחומרים סינתטיים, המורכב מרשת מערכות מופעלות ומבוקרות על־ידי מחשב, קיי־מות רק שתי דרגות בעבודת הייצור: טכנאי ועוזר־ייצור. טכנאי המערכת, שתפקידו הוא הק־רוב ביותר למפעיל התהליך בסוג מיושן יותר של מפעל, מנהל את זרם הייצור, מפעיל מחשבים וציוד שולי, מנתח בעיות ומתקן את אלו בעלות הטווח הקצר, רושם נתונים, נותן סיוע במקום שנחוץ ומכשיר עובדים אחרים. אין עובדי תחזוקה או ראשי צוות נפרדים, כי הטכנאים ממלאים את רוב התפקידים הללו.

שלושת המפעלים מבססים את ארגון העבודה על רעיון הצוות. עובדי מפעל הכבלים מחולקים לצוותים של כעשרה עובדים. הצוות מתכנס בתחילתה ובסופה של כל משמרת; הוא אחראי לענינים הנוגעים ישירות לעבודה כגון קביעת לוח זמנים בייצור, השגחה שוטפת וחלוקת משי־מות, וכן לענינים אישיים כגון קביעת שעות עבודה, קבלת עובדים ופיטוריהם, משמעת והער־כת עבודת השותפים לצוות. במשמרת השניה והשלישית אין בכלל משגיחים, ואילו המשגיחים במשמרת הראשונה – המכונים "מנהלי שטח" – תפקידם להקל על מילוי צרכי הצוות. ברור שכאן העוצמה עברה לידי כוח העבודה עצמו.

חברת הפלדה הכניסה לשימוש תהליך יציקה רציף חדיש ביותר, המתנהל על־ידי מערכת מחשוב רבת־רמות. בגלל בעיה של תקלות ועלותן הגבוהה, רצתה ההנהלה שמפעילי הציוד יוכלו גם לנתח בעיות פוטנציאליות ולבצע את עבודות התחזוקה הדרושות. לכן היא בחרה בגישה סוציו־טכנית, עם צוותי עבודה, רוטציה בתפקידים ושכר מבוסס על מיומנות, ולמרות היסוסים בהתחלה, ניהל האיגוד המקצועי את המו"מ הקיבוצי להתאמות הדרושות לשם כך.

העובדים הוכשרו במיומנויות חדשות, כולל מכניקה, טיפול במכשור הידראולי, סיכה, מחש־בים, התקנת צנרת ויכולת של קריאת תרשימים ותכניות. התהליך החדש נמצא בשלבי יישום ראשוניים ובקרב העובדים רווחים גם חששות – אך הם הטעימו שהם מעונינים במידת האחריות היותר גדולה: מפעילים יכולים לעצור פעולות כשהן פגומות; ויש עבודת צוות בין אנשי היחידה המנהלים מו"מ לבין המשגיחים – ואין זאת התייחסות של "הם" נגד "אנחנו". כפי שהצהיר אחד האנשים שם, כאשר "אתה חייב לחשוב בעצמך" זה גם מפחיד וגם מציב אתגר.

היבט שני של הגישה החדשה לארגון העבודה נוגע לפיצוי. בניגוד לשאר התעשיות הקלות האמריקנית, אין עובדים יומיים במפעלי החומרים הסינתטיים והכבלים. לכל אחד משכורת חודשית. וכן (וגם זה נוהג לא־מקובל בשאר התעשיה) אין משלמים לעובד עבור העבודה המסויימת שהוא מבצע בכל זמן נתון; במפעל הכבלים, המשכורת מבוססת על מספר המיומנויות שהעובד רכש, ולפיכך על מספר התפקידים שהוא מסוגל למלא.

ההכשרה כלולה גם היא בתחום פעולתם של צוותי העבודה במפעל הכבלים. במפעל לחומרים סינתטיים מטפלים טכנאי המערכת במרבית צרכי ההכשרה של עוזרי הייצור, ובשתי הקטגוריות יש רוטציה בין העובדים.

לשיטת הצוותים האוטונומיים יש השפעה עצומה על המבנה הארגוני. הצוותים ממלאים את רוב התפקידים של מנהלי העבודה ובעלי תפקידים דומים במפעלים מסורתיים, ורבדים שלמים של ניהול התבטלו. בתהליך יציקת הפלדה התברר, שמספר העובדים הדרוש לאיוש כל התחנות הוא נמוך משציפו, כתוצאה מצמצום הצורך בעובדי תחזוקה מסורתית.

תגובתם של מנהלים ועובדים לארגון עבודה כזה חיובית ביותר. מנהל שטח במפעל הכבלים, בעל נסיון רב־שנים במפעלים אחרים, הצהיר: "תמיד ידעתי שחייבת להימצא דרך עדיפה לתפ־עול מפעל – עכשיו מצאתי אותה." אחד מעובדי הייצור אישר זאת: "אני מרוצה ממערכת זו, כי שום 'בוס' לא נושף בעורפי, ושם איגוד מקצועי לא מגביל את מה שאני יכול לעשות."

המאפיינים העיקריים של ארגון העבודה החדש הם: 1) אוטונומיה של העובדים בביצוע משימות; 2) גמישות בחלוקת תפקידים – כל פועל מסוגל לבצע וגם מבצע משימות שונות; ושכר מבוסס על ידע; 3) עבודת צוות, תוך פעילות־גומלין ומחוייבות תוך־קבוצתית. גישה זו לארגון העבודה לא תתפשט תוך זמן קצר בכל הייצור, אך היא מצביעה על הכיוון שהתעשיה האמריקנית נעה בו. ■

SOCIALIST AFFAIRS

ייצור נשק — נכס או נטל

האם תעשיית הנשק חיונית מעבר לצרכים בטחוניים, למען משק המדינה? מה יעשה מפעל לייצור נשק במקרה של שינוי מדיניות, אבדן לקוחות, צמצומים וכדו'? האם אפשר להסבו לצרכים אזרחיים?

גרג ביסחק

השפעה כלכלית שלילית

הנשיא רייגן טען לאחרונה כי "יזמת ההגנה האסטרטגית" שלו יש בה "כדי לפתוח תחומים חדשים שלמים של טכנולוגיה" "וליצור תעסוקה בטכנולוגיה גבוהה" - וכך לשמור על כושר התחרות של התעשיה האמריקנית בשוקי העולם.

דרך אחת לבחון טענה כזאת ואת תוצאותיהן הכלכליות של הוצאות צבאיות היא לבדוק מה היתה מידת הפריון בתעשיה הבטחונית כד כה. לעתים קרובות נטען, שהמגזר האזרחי נהנה מתוצאות־לוואי חשובות של התעשיה הבטחונית, משמע, מוצרי טכנולוגיה גבוהה ותהליכים תעשיי־תיים המחזקים צמיחה כלכלית. כך, למשל, נוהגים להצביע רבות על יצור מכונות בעזרת מחשבים שבא כתוצאה ממאמצים להגביר את כושר הייצור בתעשיה האווירית; או על דרך פיתוחם של תהליכים תעשייתיים חדשים למען יצור המוני של שבבים סיליקוניים, בעלי איכות גבוהה, הדרושים במכשירים צבאיים.

ואולם כיצד השפיעו חידושים אלה בייצור תעשייתי על גידול הפריון בתעשיות־המפתח לייצור בטחוני? ואיך הושפע הפריון על־ידי נוהגים ארגוניים טיפוסיים לתעשיה הבטחונית, כגון גידול כוח־האדם הניהולי לעומת עובדי הייצור? ידוע כי לתעשיות צבאיות, כמו לתעשיות עתירות־מדע, הוצאות גבוהות למחקר ופיתוח, וכי מספר המדענים והמהנדסים המועסקים בתע־שיות הללו הוא מעל לממוצע. האם עובדה זו תורגמה לייצור יעיל יותר? כיצד השפיעו ההוצ־אות ללא־תקדים לחימוש מחדש של ממשל רייגן על ניצול יעיל יותר של כושר הייצור בתעשיות־מפתח צבאיות?

מתוך Socialist Affairs, רבעון האינטרנציונל הסוציאליסטי, גליון 4, 1986. מתוך מדור מוקדש כולו לנושא זה, אנו מביאים כאן שלושה מאמרים (האחרון - מקוצר). תרגום: אשר מניב.

גרג ביסחק הוא חוקר בביה"ס להנדסה תעשיי־תית באוניברסיטה קולומביה, ארה"ב.

ברנרד הרבור הנו חבר במועצת ההסבה של לונדון.

פיל אסקווית עובד במחלקה לתעסוקה ופיתוח כלכלי במועצת העיר שפילד, אנגליה. בעבר היה חבר בוועד העובדים ב"לוקאס", שהציע את תכנית ההסבה.

פריון מצטמצם...

המגמות בפריון התעשיה הצבאית בארה"ב - על פי שינוי אחוזי התוצר (נמדד בדולר של 1982) ביחס לתעסוקה - אין בהן ראיות רציניות כדי לאשר את טענת הפנטגון שהמשק האזרחי נהנה מתוצאות הייצור הבטחוני. בחינת מגמות הפריון מאז 1982 בכמה תעשיות־מפתח - מטוסים וטילים, בניה ותיקון של אניות (מספנות), נשק קל וכבד, כימיקלים תעשייתיים, ציוד תקשורת, מכשור מיכני ומדעי - מראה שהיתה השפעה בלתי־אחידה מאד למדיניות החימוש. בשנים 1986–1982 היה הגידול בפריון בתעשיית המטוסים והטילים צנוע למדי, בשיעור של 1.7% לשנה, ואילו לציוד תקשורת היתה ירידה של 1.6% - לשנה, וירידה שנתית של 3.5% - במספנות; תעשיות אלו תלויות במידה רבה בהזמנות מהצבא כדי להבטיח מכירות והמשך הצמיחה. לעומת זאת, נרשמו הישגים באותן התעשיות שבמישרין תלויות פחות בצבא, כגון כימיקלים תעשייתיים (עליה שנתית בפריון של 7.2%) ומכשור מדעי ומיכני (גידול שנתי של 10%).

...במחיר

הגם שהתעשיה צבאית שיפרה במידה צנועה יעילותה בייצור כלי ההשמדה, אין להתעלם מהעובדה ש"הישג" זה בא במסגרת מדיניות החימוש הגדול ביותר של ימי שלום בתולדות העולם. מחיר מדיניות זו, 1500 מיליארד דולר, מסתיר שורה ארוכה של ליקויים בתעשיה הבט־חונית. על אלה אפשר ללמוד ממה שקרה לפריון בתעשיה הצבאית לפני מדיניות החימוש בממש־לים של קארטר ורייגן. מגמות הפריון בתעשיה הצבאית מ־1959 עד 1980 שיקפו את הירידה הכללית בצמיחת הייצור בארה"ב, מ־3.2% בשנים 1959–64 ל־2% בשנים 1975–80. וכפי שהוכיח סיימור מלמן, האטת הפריון בכל המשק הייצרני הנה תוצאה של בזבוז משאבים כלכליים על־ידי העברת משאבים מדעיים וטכנולוגיים למחקר ופיתוח צבאיים, וכן של אימוץ ופיתוח הנוהג המפוקפק של מירוב (מקסימליזציה) העלות וסוב־סידיה ממשלתית.

זאת ועוד: הגידול המתמשך בכוח־אדם מינהלי ובעוצמתו ביחס לעובדי יצור גרם להרחבת השליטה של שכבת המנהלים, במחיר של יעילות יצרנית. תעשיית הנשק נותנת לנו את אחת הדוגמאות הטובות ביותר בתעשיה המודרנית למגמה של עליה בתקורה מינהלית. בכך יש לכלול לא רק את ההנהלה העליונה והבינונית, את הפקידות וצוותי המכירות, אלא גם את המדענים והמהנדסים המפתחים מוצרים חדשים ותהליכים תעשייתיים.

הסבה

יתרה מזאת, מפעלים הקשורים לתעשיה הצבאית יש בהם יחס גבוה מאד של מדענים ומהנדסים בהשוואה לתעשיות אזרחיות רבות - יותר משליש מכלל המדענים והמהנדסים התעשייתיים מועסקים בתעשיות הקשורות בדרך כלשהי למערכת הבטחון. לפי נתונים של "מוסד המדע הלאומי" לשנת 1980, ההוצאה הכוללת למדען או מהנדס בתעשיה בטחונית היתה גבוהה ב־8–10% מזו שבמגזר האזרחי. למרות השימוש הנרחב הזה בכשרונם של מדענים וחוקרים, נרשמו לזכות התעשיה הבטחונית רק 13% מערך המכירות בכלל הייצור התעשייתי של ארה"ב ב־1983.

מגמות אלה משקפות את העובדה, שההנהלות בתעשיית הנשק נוטות לבזבז משאבים בעלי־ערך. למרות קיומם של מנגנונים מינהליים גדולים, לא הושגו נורמות ייצור גבוהות ויעילות יותר, כפי שהוכח בחוסר אחידות בתעשיות הנשק בניצול כושר הייצור. אפילו לנוכח הדרישות של מדיניות החימוש הענקי, התקשו התעשיות הקשורות לפעילות בטחונית לקיים את שיעורי הניצול של כושר הייצור בסביבות ה־70%. על־פי סקר של משרד המסחר האמריקני של כושר הייצור במפעלים ב־1984, רק תעשיית ציוד התקשורת, המספקת לכוחות הבטחון מכ"ם, סונאר ומערכות ניווט, הצליחה להגיע לכושר של 76%; רוב התעשיות האחרות רחפו בסביבות של 60–65%, ואילו בייצור נשק קל ותותחים ובמספנות היתה אפילו ירידה בניצול כושר הייצור.

במובן מסויים, אולי מזלנו הוא שהפנטגון ותעשיית הנשק אינם יעילים יותר בייצור אמצעי ההרס. אלא שהדבר כרוך גם בהעברת משאבים יקרים מהמשימה של יצור העושר החברתי. עלינו לעצור את הבזבוז של משאבים תעשייתיים, טבעיים ואנושיים על השקעות צבאיות בלתי־יצרניות ועלינו להתחיל במשימה של שיקום חברתי, כלכלי וסביבתי. ■

ברנרד הרבור

אסטרטגיה להסבה

עובדים בתעשיות הנשק פיתחו במשך השנים שורה של תכניות הסבה מייצור נשק לייצור אזרחי. המפורסמת ביניהן היא התכנית שפותחה על־ידי ועדי העובדים של "לוקאס איירוספייס" בבריטניה. יש לקחים רבים מדוגמאות אלו.

הגם שחסידי ההסבה אוהבים להצביע על דוגמאות אלו בתור ראיה לערכו של רעיון ההסבה, לא הצליחו לרשום לעצמם "הצלחה" של ממש. "לוקאס", למשל, הצליח במובן זה שזיהה מוצרים חלופיים שאפשר לייצרם במפעל הקיים ובמיומנויות הייצרניות של כוח העבודה במפעל. אלא שפועלי "לוקאס" היו חסרי־אונים באשר לביצוע התכנית - ההנהלה אמרה "לאו", הממשלה לא התערבה, ו"לוקאס" המשיך לייצר נשק ולפטר פועלים.

יש גם מי שמטילים ספק ברעיון ההסבה מבחינה תיאורטית. היו שטענו כי אין אפשרות הסבה ולכן מוטב שחסידיה יתמקדו בנושאים כלכליים כלליים יותר במקום לדפוק את ראשם בחומת ההתנגדות להסבה. אולם, לדעתי, הכשלון לכאורה של ההסבה הנו תוצאה לא של "חוסר אפשרות", אלא היעדר אסטרטגיה כלכלית ותעשייתית סוציאליסטית כוללת.

לקחי העבר

ראשית כל, יש לקבוע שהסבה של ייצור נשק איננה חלום אוטופי. היתה הסבה נרחבת מאד של תעשיית נשק לייצור אזרחי בארה"ב, באירופה ובאסיה אחרי מלחמת העולם השניה. היתה גם מידה מסויימת של הסבה בארה"ב אחרי מלחמות קוריאה ווייטנאם.

יש להבחין בין שני סוגי בעיות בהסבה מייצור צבאי לייצור אזרחי, מועיל מבחינה חברתית: בעיות טכניות ובעיות פוליטיות. הבעיות הטכניות קשורות למהות הייצור החלופי; אלו מוצרים חלופיים אפשר לייצר במפעל הקיים ובכישורים

הקיימים של עובדיו? האם יש שווקים למוצרים אלה? האם יהיה צורך להכשיר עובדים לעבודה החדשה? אלו הן השאלות שעמדו בראש סדר־היום של הדיון על הסבה, במיוחד באיגודים המקצועיים ובתעשיות הבטחוניות. אם כי אין אלו שאלות פשוטות, עסקו בהן בצורה נרחבת למדי בעבר, ב"לוקאס" ובמפעלים אחרים. יש גם צוותי מחקר בארצות רבות המוסיפים להוכיח שאפשר להתגבר על מחסומים טכנולוגיים להסבה. יתר על כן, הרי אלו הן מסוג הבעיות שמהנדסים מתמודדים איתן מדי יום ביומו בתעשיה.

לעומת זאת, יש להפנות תשומת־לב רבה יותר למחסומים הפוליטיים והמוסדיים הללו הקיימים בשלוש רמות: במפעל, בממשלה ובתנועת העבודה עצמה.

הבעיה ברמת המפעל כרוכה באופיו של תכנון תעשייתי קפיטליסטי. בפשטות: הואיל ותפקיד של תכנון אסטרטגי נמצא בדרך כלל בידי המפעל (החברה) בלבד (למשל, ההחלטה איזה מוצר לייצר והיכן), הרי העובדים נשארים חסרי־אונים. דוגמה לכך הוא מקרה "לוקאס": 150 המוצרים הלא־צבאיים שהוצעו על־ידי העובדים היוו דוגמ־אות מעשיות למוצרים חלופיים; אלא שלעובדים לא היה הכוח לבצע את התכנית, משום שהחלטות כאלו הן בידי ההנהלה בלבד.

הפירמה הקפיטליסטית מוכנה לייצר כל דבר שיש לו שוק מספיק ושאפשר להפיק ממנו רווח סביר על ההשקעה. אכן, במונחים כלכליים קלאסיים, כל מה שיש לו שוק כזה הנו מועיל מבחינה חברתית. ויש מעט שווקים גדולים כל־כך כמו שוק הנשק.

לעומת זאת, הפרוש הסוציאליסטי לתועלת חברתית אינו מוגדר על־ידי רווח, אלא על־ידי התרומה החברתית לעובדים ולקהיליה – למשל, מוצר המשפר את איכות החיים, כגון ציוד רפואי, או תהליך ייצור המוסיף סיפוק בעבודה ושאין בו נזק אקולוגי.

מה שמחריף את הבעיה הוא אופיו השמרני במיוחד של ייצור נשק. מפעלים אלה רגילים ליחסים נוחים למדי עם לקוחותיהם ובדרך כלל אין הם נתונים לסיכונים של "השוק החפשי". רוב החברות לייצור נשק יסרבו לוותר על יחסים אלה; ואף אילו היו עושים זאת, יסבלו מחוסר יכולת בשיווק ובתחומים רבים אחרים החיוניים כדי להישרד.

זו הנקודה שבה הממשלות צריכות להיות מעורבות – או, ביתר דיוק, שבה נמנעו מלהיות מעורבות. לממשלות עוצמה פוטנציאלית כבירה

בתעשיה – בצורות רבות: על־ידי בעלותן הישירה, על־ידי כוחן התחיקתי וחשוב במיוחד, על־ידי תפקידן כלקוחות. אין יצרן נשק שהיה יכול להישרד בלי השוק המסופק על־ידי הממשלה. והנה, למרות עוצמה זו, נמנעו הממשלות מלתמוך ביוזמות הסבה. ושוב אפשר להסתמך על דוגמת "לוקאס" בבריטניה. ממשלת הלייבור דאז, שאפ־שר היה לצפות ממנה לאהדה, נמנעה מללחוץ על החברה לאמץ ולו רק אחת מהצעות התכנית, נמנעה מלספק שוק למוצרי התכנית ונמנעה מלהציע סיוע חומרי או פיננסי לחברה.

למען האמת, הדגם האירופי למעורבות ממלכ־תית בתעשיה יש בו ליקויים רבים. אבל כדי שיוזמות הסבה יכולות להצליח, יצטרכו הממשלות הסוציאליסטיות להיות מוכנות להגיש את סיוען. לשם כך דרושה הערכה מחדש של כל שיטות המעורבות בתעשיה. כמה רשויות מקומיות בברי־טניה, כגון מועצת לונדון רבתי (שחוסלה בינתיים) וכן עיריית שפילד, צעדו כמה צעדים מעודדים בכיוון זה.

במקרים רבים, גם גישת האיגודים המקצועיים להסבה היתה מאכזבת. בדרך כלל, יש אך מעט תשומת־לב או תמיכה מוחשית בהסבה, אלא אם כן מדובר בתגובה הגנתית לפיטורין מאיימים או לסגירת מפעלים. אולי אפשר להבין זאת לנוכח

ועדות לחיפוש חלופות. אם כי מודל זה התקבל על דעת רבים, יש לו גם מתנגדים הטוענים שהוא ביסודו מודל ביורוקרטי שיקטין את כוח העובדים.

בטחון, הוצאות בטחוניות ותעסוקה

נושא ההסבה הוא מיוחד במינו, שכן כלולות בו שאלות של תעסוקה, דמוקרטיה תעשייתית, מהר־תה של תועלת חברתית, יחד עם שאלות של שלום ובטחון. (---) לכן נאלצו חסידיה להתמודד לא אחת עם שאלות קשות. אם טענו, שהוצאות בטחון גבוהות באות על חשבון תעסוקה, ענו להם כי יתכן שזה נכון, אבל ההוצאות הן חיוניות לבטחון הלאומי. ואם דרשו פרוק החימוש, הרי העובדים נוטים באופן טבעי להגן על מקום עבודתם, לא רק כדי שלא תאבד להם פרנסה אלא גם משום שאופי עבודתם עלול לרדת באיכותו.

המוצא מדילמה זו הוא התקדמות בשלבים. **ראשית כל עלינו להגדיר את צרכינו הבטחוניים. פרוש הדבר להעריך מה הן הסכנות לבטחון, להחליט כיצד להתמודד איתן בצורה הטובה ביותר, ולבסוף, להחליט מהו הציוד הצבאי הנחוץ לשם כך. אז־אז נוכל לשקול את המשמעויות התעשייתיות ולתכנן אסטרטגיה תעשייתית כדי להתמודד עם צרכים חברתיים.**

עובדי תעשיית הנשק מצאו את עצמם לעתים קרובות תחת איום של פיטורין בגלל ביטולם או צמצומם של פרוייקטים צבאיים, בעקבות החלפת ממשלות או שינויים במדיניותן. אפילו כאשר לכאורה הכל מתנהל כשורה והוצאות צבאיות נמצאות בעליה, אפילו אז אין התעסוקה הבטחו־נית בטוחה. בבריטניה, למשל, הוצאות בטחון בשנים 1985–1963 עלו בכ־59% במונחים ריא־ליים; אולם באותה התקופה ירד מספר מקומות העבודה במימון תקציב הבטחון מ־1.7 מיליון לקצת מעל מיליון אחד. אין ספק, איפוא, שעובדי התעשיות הבטחוניות צריכים להיות מעונינים בתכנית הסבה בתור אסטרטגיה נגד אבדן מקום עבודתם.

אולם הסבה פותחת גם אפשרויות למאבק באבטלה בתעשיה לא־צבאית. יש ראיות רבות המוכיחות שרמות גבוהות של הוצאות בטחון וייצור צבאי מזיקות גם לתעסוקה וגם למשק. לומר זאת בצורה פשוטה: תקציב ממשלתי יוכל ליצור תעסוקה רבה יותר אם הוא מוצא בכל מגזר אחר, ולא על בטחון. וחשוב יותר, הוצאות גבוהות על מחקר ופיתוח צבאיים והשקעות

הצרכים הרבים שהאיגודים צריכים להקדיש להם זמן ומשאבים. אבל לקח מכריע מנסיון העבר הוא, שתכנון מפורט מראש הנו תנאי מוקדם להצלחת ההסבה.

במידה מסויימת כרוכה הבעיה בהיסטוריה ובתרבות של תנועת האיגוד המקצועי. האיגודים המקצועיים הגבילו את עצמן באופן מסורתי להגנה ולשיפור של השכר ותנאי העבודה של חבריהם. דבר זה כולל מאבק בפיטורין, אולם רק לעתים רחוקות, הם תבעו גם תפקיד מרכזי בפיתוח אסטרטגיה תעשייתית. אלא שזה בדיוק מה שצריכה להיות המטרה – חלק בקבלת החלטות על הייצור, יחד עם הצרכנים והקהיליה הרחבה יותר. במובן מסויים, זוהי התחלה חדשה, משמעותית לאיגודים המקצועיים. והיא חיונית, אם רוצים שהסבה תצליח.

בעבר היה זה חשוב במיוחד להוכיח קודם־כל את האפשרות הטכנית והמעשית של הסבה. לאחר־מכן החלו להפנות את תשומת־הלב למבנים הארגוניים הנחוצים כדי לאפשר הסבה. היו כמה נוסחאות של הצעות – למשל, בהצעת חוק ל"התאמה הגנתית וכלכלית" בארה"ב – שעל־פיהן תאורגן ההסבה ברמה הלאומית על־ידי "מועצת הסבה תעשייתית לאומית", ברמה האזורית על־ידי משרדי הסבה אזוריים, ואילו במפעל עצמו על־ידי

אחרות בתעשיה צבאית מעבירות משאבים אלה מהתעשיה האזרחית. שיפור המוצרים הנדרש ביחסי השוק המיוחדים של התעשיה הצבאית – לעתים ללא התחשבות במחיר – הנו בלתי־רלוונטי לחלוטין לתעשיה האזרחית. כתוצאה מכך, יש בו אך תרומה מועטה למשק כולו.

ארצות כגון יפן וגרמניה המערבית, שהיו להן רמות נמוכות של מחקר ופיתוח צבאיים ביחס לתוצר הלאומי הגלמי, נהנו מצמיחה כלכלית מהירה הרבה יותר מארצות כגון בריטניה וארה"ב, שהיו להן רמות גבוהות. למעשה, הפחתת ההוצ־אות הצבאיות, במיוחד על מחקר, הנה תנאי מוקדם להבראה תעשייתית – והאיגודים המקצו־עיים והמפלגות הסוציאליסטיות היו צריכים להכיר בכך.

הסבה ומדיניות תעשייתית

ישנם שלושה שלבים נפרדים בתהליך ההסבה: ראשית, יש לקבוע מדיניות הגנה ובטחון. אין נוסחה קבועה למדיניות בטחון סוציאליסטית, שכן לארצות שונות צרכים שונים. אלא שחשוב כי צרכי הבטחון יכתיבו את מדיניות הבטחון – ולא שיקולים כלכליים. לעת־עתה, לפחות באירו־פה ובארה"ב, אנו עדים תכופות לנוהג הפוך: מדיניות הבטחון מוכתבת במידה רבה על־ידי צרכי התעשיה הצבאית.

נכון ששיקולים כלכליים יעצבו במידה מסוי־מת את האופציות האפשריות. אבל לשינויים במדיניות הבטחון תהיה השפעה מרכזית על התעשיה והמשק כולו. התחייבותה של מפלגת הליבור בבריטניה, למשל, לפרוק חימוש חד־צדדי ולהגבלות על מכירות נשק, יהיו לה השפעות תעשייתיות משמעותיות.

לפיכך, השלב השני הוא טיפול בתוצאות המידיות של מדיניות הבטחון על התעשיה ועל רמת התעסוקה. פרוש הדבר, תכנון ייצור חלופי למען אותם המפעלים, בתי־חרושת, עובדים וקהי־ליות שייפגעו במישרין על־ידי שינוי פתאומי במדיניות הממשלה.

לממשלות חייב להיות תפקיד מרכזי בתהליך זה. עליהן להתחייב על סיוע כספי וארגוני למפעלים ולעובדים העוברים מייצור צבאי לאזר־חי. דבר זה חשוב בשלב התכנון ובתקופת ההסבה עצמה. הן תצטרכנה גם לערוב לשווקים למוצרים מועילים מבחינה חברתית – בדיוק כפי שהן ערבות עתה לשווקים לנשק. ועליהן להיות מוכנות לכפות את רצונן על אותן החברות שלא ישתפו פעולה.

חיוני גם, שהעובדים יקבלו על עצמם תפקיד מרכזי במציאת מוצרים חלופיים ובפיתוחם. כוחה של תכנית "לוקאס" היה שפותחה על־ידי העובדים עצמם, שיותר מכל האחרים הכירו את האפשרויות של המפעל והכישורים של העובדים. אין חידוש בכך, אבל יש להדגיש שוב ושוב שעתה הוא הזמן להתחיל בתכנון, אם האיגודים המקצועיים והמפ־לגות הסוציאליסטיות רוצים להיות מוכנים להג־שים מדיניות הסבה מוצלחת.

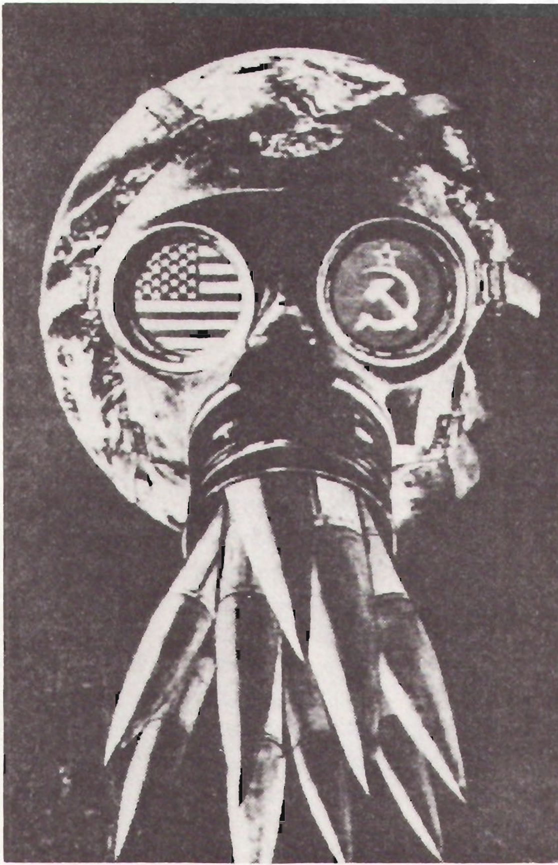
השלב השלישי ואחרון של מדיניות ההסבה יהיה מפנה רבתי בתעשיה – מייצור צבאי לייצור אזרחי של מוצרים מועילים לחברה. לשם כך דרושים צמצום משמעותי בהוצאות בטחון ואסט־רטגיה תעשייתית לטווח ארוך. בארצות מתועשות רבות, פשוט, אין בכלל מדיניות ממשלתית לתע־שיה. משאירים זאת לקפריזות של "השוק החפשי".

אסטרטגיה להבראה תעשייתית צריכה לכלול הוצאות גדולות למחקר ופיתוח אזרחיים והשקעה ממשלתית בתעשיה, במדע ובחינוך. היא צריכה לעסוק גם במדיניות תעשייתית אזורית, כולל תכניות השקעה ודרכי הסבה לעובדים בתעשיית הנשק, כמו גם בתעשיות שוקעות או נחלשות כגון טקסטיל, פלדה והנדסה כבדה. ולבסוף, עליה לעבד גם תכניות לדמוקרטיה תעשייתית ומקומית, כדי להבטיח שקול העובדים – יחד עם קול הצרכנים ותושבי המקום – יישמע לגבי מהות המוצרים ודרך ייצורם.

אסטרטגיה תעשייתית זו יש בה משום פרידה כלשהי מגישות העבר, שהתמקדו יותר בהשפעות של שינויים במדיניות הממשלה על כל אחד ממפעלי הנשק בנפרד.

ישנם שני תחומים שיש להפנות אליהם תשו־מת־לב מידית בהכנת אסטרטגיה כזאת: ראשית, פיתוח תכניות חלופיות בבתי־חרושת עצמם, לקר־את דגש תעשייתי חדש, וכן תכנון המנגנונים הלאומיים כדי לאפשר הסבה. עד כה עסקו מעט בשאלה השניה (במפלגת הלייבור, למשל), אך יש מחסור מצער של דוגמאות לעיסוק בשאלה הראשונה.

שנית, חיוני שאיגודים מקצועיים, מפלגות סוציאליסטיות ותנועת השלום ינסו לגייס תמיכה להסבה מייצור נשק, הן בתוך המגזר הבטחוני והן מחוצה לו. עלינו להדגיש שזה חלק חיוני של פיתוח כלכלי עולמי, גם לעובדי בטחון וגם לעובדים במגזר הלא־צבאי; והוא חלק בתהליך פרוק החימוש. ■

פיל אסקווית

תוכנית להצלת מפעל

(...) התוצאה היחידה של צמצומים בהוצאות הבטחון בעבר היתה גידול באבטלה והרס צוותי תכנון וייצור מיומנים ביותר. זה גם מה שקרה ב־1974 לעובדים בחברת "לוקאס איירוספייס", שעוד לפני כן סבלו מתוצאות משבר האנרגיה, טכנולוגיה חדשה ונסיונות שונים "לייעל" את העבודה, משמע לפטר עובדים.

ב־1969 הוקמה ועדה משותפת של ועדי העובדים בכל 17 מפעלי "לוקאס" בבריטניה, שעובדיו היו מפוצלים ביותר מ־13 איגודים מקצועיים. הוועדה המשותפת כללה נציגים של פועלים בעבודה גופנית ועובדי משרד והנהלות – כך שהיתה לה גישה למיומנויות רבות ומגוונות, כולל מתכננים, טכנולוגים, מנהלים בינוניים וכמה בכירים, בקיצור האנשים האחראים לפעילות היום־יומית של המפעל. היה זה שילוב יחיד במינו של כושר הניתוח של הטכנולוג עם ההבנה המעמדית של אולם הייצור. מבנה זה הוכיח את עצמו כמכריע בחיבורה של התכנית החלופית המפורסמת להסבה מייצור צבאי לייצור אזרחי, מועיל לחברה. (---)

במשך הזמן התברר לוועדה שלא די בתגובה הגנתית על החלטות ההנהלה. מה שהיה דרוש, לנוכח הידיעות על צמצומים נוספים, היתה אסטרטגיה חדשנית וחיובית. (- - -) עיבוד התכנית החלופית התחיל בראשית 1975 ונמשך כשנה.

בהתחלה נשלח מכתב גלוי ליותר ממאה ארגונים בתנועות האקולוגיות ובתנועות לטכנולוגיה חלופית, בבקשה להציע הצעות למוצרים חלופיים. התוצאות היו דלות. ואז עשתה הוועדה מה שהיתה צריכה לעשות מלכתחילה: שלחה שאלון מפורט לוועדי העובדים בכל מפעלי "לוקאס" וביקשה רעיונות על מוצרים אפשריים ורשימה של מיומנויות העובדים ושל מתקנים קיימים. מהתשובות עלו רעיונות למגוון רחב של מוצרים וכן מידע מפורט על המפעל ועל כוח־העבודה הקיים. מכאן עובד מסמך עב־כרס,

המכונה "אסטרטגיה אפשרית בתור אלטרנטיבה לשפל ולפיטורין".

היעדים העיקריים של התכנית היו:

* להגן על התעסוקה על־ידי הצעות של מוצרים חלופיים;
* ולדאוג לכך, שאלה יכללו מוצרים מועילים לקהיליה הרחבה יותר.

יעדים נוספים היו:

* שימור משאבים שאינם ניתנים לחידוש;
* קידום הבריאות והרווחה ושימוש בחומרים בלתי־מזהמים;
* חיזוק ההשפעה של העובדים על התעסוקה, פיתוח כישוריהם והידע שלהם;
* שיתוף פעולה הולך וגדל בין אנשים בעבודה "גופנית" ו"אינטלקטואלים", עידוד למאמצים משותפים ויצירת מאגר משותף של מיומנויות שונות.
* גידול השליטה הדמוקרטית על הייצור על־ידי העובדים, המשתמשים והצרכנים;
* צמצום בהפרדה המלאכותית בין "יצרן" ל"צרכן" ועידוד לתכנון משותף לשימוש בטכנולוגיות.

המוצרים המוצעים הוצגו במסגרת הצורך לבנות דמוקרטיה במקום העבודה ובקהיליה המקומית. כפי שאמרה התכנית: "אולי התכונה המשמעותית ביותר של התכנית היא הנסיון של פעילי האיגוד המקצועי לחרוג מ'האקונומיזם' (ה'משקיסם') הצר שהיה כה אופייני לפעילות האיגודים המקצועיים בעבר, תוך הרחבת דרישותינו לדיון על המוצרים שאנו עוסקים בהם, או שעשויים לעבוד בהם, ועל צורת העבודה בהם."

הוועדה הבינה שהתכנית קראה תגר על כוחה של הנהלת "לוקאס" ועל ההנחות הכלכליות והאידיאולוגיות של החברה כולה. לכן הובן, שאפשר לצפות להתקדמות מוגבלת בלבד כל עוד החברה כולה מבוססת על ההנחה שרווחים קודמים לבני־אדם. התכנית שימשה גם דרך לעורר עובדים בתעשיות אחרות ליכולתם להציב אתגר לבזבוז וניצול לרעה של משאבים וליחס בלתי־אנושי לבני־אדם. היא ביקשה להטעים, שעבודת האדם עצמה הנה משאב – ולא חלק מהעלות בחשבון המפעל. (---)

הוועדה הגישה את תכניתה למנהלי "לוקאס" ולציבור כולו בינואר 1976. היא נשלחה גם לכל האיגודים המקצועיים ולמשרדי הממשלה הרלוונטיים. התגובה הציבורית הפתיעה את הוועדה. נציגי ועדי העובדים הוצפו בבקשות להרצות בפגישות וכינוסים בתוך בריטניה ובחו"ל; בקשות לראיונות ברדיו ובטלוויזיה זרמו גם הם בשפע. בשנים שלאחר מכן ביקרו נציגי ועדי העובדים בכמעט כל ארצות אירופה ובארה"ב כדי לדון בנושאים שהועלו על־ידי התכנית. (---)

אולם הנהלת "לוקאס" דחתה את התכנית באפריל 1976 – סירבה אפילו לדון בה.

אף על פי כן, שבחים הגיעו גם ממקורות מפתיעים. פרסומי ניהול צדדו בהצעות הוועדה וגינו את הנהלת "לוקאס". כך, למשל, בכתב־עת "ניהול תעשייתי": "ברור שהתכנית ראויה לשיקול על־ידי הנהלה. שכן היא מוכיחה, שאם ההנהלה אינה ממלאת את תפקידה לשביעות הרצון של העובדים, יש לעובדים אלה הידע הדרוש כדי לעשות זאת במקומה." "המהנדס" הטעים, שהתכנית מבשרת מהפכה תעשייתית חדשה. וה"פייננשל טיימס" כתב, שהתכנית היא "אחת האלטרנטיבות הרדיקליות ביותר שעובדים הציגו אי־פעם למפעל."

במשך הזמן באו יוזמות דומות בארצות שונות. מספנה בשוודיה, שנועדה לסגירה, הוסבה למספר מפעלים קטנים יותר העוסקים בפעולות קשורות לספנות אזרחית, וכמעט כל 2300 מקומות העבודה ניצלו. איגוד עובדי המתכת בגרמניה מעבד זה שנים אחדות, בסיוע כלכלנים ומהנדסים אוהדים, תכניות הסבה. עובדי המתכת באיטליה כללו תכנון של הסבה בין דרישותיהם במו"מ עם יצרני הנשק העיקריים. איגודים מקצועיים ב־"קרייזלר", "ויקרס־פרסונס", "קלארק־צ'מפיונס", ו"בריטיש אירוספייס" נמצאו באמצע שנות ה־70 במאבקים על תכניות חלופיות. עובדים ב"מק־דונל דאגלס" בקליפורניה ניסו לגוון את המוצרים במקום לעסוק רק בייצור צבאי. כן היו מאבקים גדולים במספנות "בלום את פוס" בגרמניה ובצ'רלסטון, דרום קרולינה, על הצעות למוצרים חלופיים.

התוצאות של המאבקים האלה היו מעורבות. לעתים קרובות התחילו מאוחר מכדי לאפשר את התכנון הדרוש ותכופות מצאו את עצמם במאבק נגד ממשלות ובעלי מפעל מונוליטיים. אולם ההצלחה האמיתית של המאבקים הוא בגיוס האנשים שהדבר נוגע להם; בלתי־נמנע שהללו יגיעו למסקנה שהסבה הנה בעיקרה שאלה פוליטית ולא טכנית. (---) ■

MONTHLY REVIEW

ברטל אולמן

משמעות הדיאלקטיקה

בפוץ ידע מוטעה רב כל־כך על הדיאלקטיקה, שכדאי, אולי, להתחיל בהגדרה של מה שאין בה. הדיאלקטיקה איננה שילוש מסולע של תיזה־אנטיתיזה־סינתיזה, המשמש הסבר לכל וכל; היא גם אינה מספקת נוסחה המאפשרת לנו לשבח או לחזות מראש משהו, ואין היא הכוח המניע את ההיסטוריה. הדיאלקטיקה כשלעצמה אינה מסבירה דבר, אינה מוכיחה דבר, אינה מנבאה דבר, ואין היא גורמת שדבר כלשהו יתרחש. הדיאלקטיקה הנה דרך חשיבה הממקדת את כל טווח התמורות ופעילויות־הגומלין המתרחשות בעולם. יש בה שיטה לארגן תמונה של המציאות שמשקיפים עליה בדרך זו, למטרות לימוד ומחקר, ולהציג לזולת, שלרוב אינם חושבים מחשבה דיאלקטית, את מימצאי המחקר.

הבעיה העיקרית שהדיאלקטיקה עוסקת בה מודגמת בבהירות בסיפור של מארכס על האגדה הרומאית על קאקוס.[1] קאקוס, חציו אדם וחציו שד, חי במערה והגיח ממנה בלילות כדי לגנוב שורים. הוא היטעה את רודפיו על־ידי כך שאילץ את השוורים לצעוד אחורנית לתוך מערתו, כך שהעקבות נראו כאילו הם יצאו מן המערה. האנשים שיצאו בבוקר לחפש את ראשי הבקר מצאו את העקבות והסיקו מהן שהשוורים יצאו מן המערה, הלכו עד למרכז השדה ומשם נעלמו.

אילו האנשים הללו היו לומדים מתודולוגיה באוניברסיטה אמריקנית, יתכן שהיו מונים את העקבות והיו מודדים את עומקו של כל צעד, אך הם היו מגיעים לאותה מסקנה. התמקדות בלעדית במראה־עיניים, קפדנית ככל שתהיה, תוך התרכזות מוחלטת בראיות כפי שהן מכות בחושינו במישרין, עשויה להטעות לחלוטין. עד כמה הטעות בדוגמה זו היא טיפוסית? לפי מארכס, זו הדרך שבה מבינים רוב בני־האדם את העולם. הם מתבססים על מה שהם רואים, שומעים או נתקלים בו בסביבתם הבלתי־אמצעית, ולעתים קרובות מגיעים למסקנות שהן בדיוק ההיפך מן האמת. רוב העיוותים הקשורים לאידיאולוגיה הבורגנית הם מסוג זה.

כדי לרדת לסופו של ענין העקבות, היה על בעלי השוורים לברר מה אירע בלילה שלפני־כן ומהו המצב בתוך המערה. בדומה לכך, כדי להבין תופעה בחיי היום־יום שלנו, עלינו לדעת משהו על דרך היווצרותה והתפתחותה, וכיצד היא מתיישבת עם ההקשר הרחב יותר או המערכת, שאליהם היא משתייכת. אלא שאין גם די בזיהוי זה. אין דבר קל מגלישה חוזרת אל התמקדות צרה במראות עין; והרי רק מעטים יכחישו, שהכל בעולמנו משתנה תוך פעולת־גומלין בקצב מסויים ובדרך זו או אחרת, וכי ההיסטוריה וקשרים בין מערכות הם חלק מהעולם האמיתי. הקושי הוא בשאלה כיצד לחשוב עליהם במידה מספקת, כיצד לא לעוותם וכיצד להעניק להם את תשומת־הלב ואת המשקל הראויים. הדיאלקטיקה היא

מתוך Monthly Review, כתב־עת סוציאליסטי בלתי־תלוי, ארה״ב, כרך 38, מס׳ 6 נובמבר 1986.
הכותב הוא מרצה למדעי המדינה באוניברסיטה של ניו־יורק. מאמר זה הוא מהמבוא לספר העומד להופיע על ״האקדמיה של השמאל – מחקר מארכסיסטי בקמפוסים אמריקניים״. תרגום: רות הדס.

נסיון להתגבר על הקושי על־ידי הרחבת התמונה שיש לנו מכל דבר שהוא – שתכלול את תהליך היווצרותו ואת ההקשר הרחב יותר של פעילויות־גומלין שבו הוא קיים. רק כך יערב אותנו הלימוד של כל נושא מיד בלימוד ההיסטוריה שלו והמערכת שהוא חלק ממנה.

הדיאלקטיקה מעצבת את חשיבתנו על המציאות מחדש. היא מחליפה את תפישת השכל הישר של "דברים" כמשהו שיש לו היסטוריה ויש לו קשרים חיצוניים עם דברים אחרים, במושגים של "תהליך" הטומן בקרבו את ההיסטוריה שלו וצורות עתיד אפשריות, ו"יחס", שכולל, כחלק מהווייתו, את הקשרים שלו עם יחסים אחרים. לא נוסף כאן שום דבר שלא היה קיים קודם־לכן. השאלה היא רק כיצד והיכן תוחמים תחומים ויוצרים יחידות של חשיבה על העולם. ההנחה היא, כי בעוד שהתכונות שאנו תופשים על־ידי חמשת חושינו אכן קיימות כחלק מן הטבע, האבחנות המושגיות האומרות לנו היכן מסתיים דבר אחד ומתחיל שני, במרחב ולאורך זמן, הם מבנים חברתיים ורוחניים. תהיה השפעת אופיו של העולם על האופן שבו אנו תוחמים תחומים אלה גדולה ככל שתהיה, הרי בסופו של דבר, אנחנו תוחמים אותם; ובני תרבויות שונות ומסורות פילוסופיות שונות יתחמו אותם באורח שונה.

למשל, ב"הפשטת" ההון כתהליך, קרל מארכס כולל הצבר קמאי, הצבר, ואת ריכוז ההון – שהם שלבי התפתחותו ההיסטורית – כחלק מהווייתו של ההון. הפשטת ההון כיחס מסווג את קשריו הממשיים עם העבודה, הסחורה, הערך, קפיטליסטים ופועלים – או כל אשר תורם לצורתו ולתפקודו בכל שלב נתון – בסעיף אחד עם ההיבטים המרכיבים אותו. כל היחידות המשמשות את מארכס כדי לחשוב על הקפיטליזם וללמוד אותו מופשטות הן כתהליכים והן כיחסים. יתר על כן המונחים "תהליך" ו"יחס" מבטאים, בהבדל מסויים של הדגשה, את המשמעות שבדרך כלל דבקה בשניהם. לכן, תוך ביקורת על התוצאות הרעיוניות של מה שכינינו הגישה של השכל הישר, אומר מארכס: "הכלכלנים אינם מבינים את ההון כיחס. אין הם יכולים לעשות כן בלי לראות אותו בר־זמנית כצורה חולפת מבחינה היסטורית, הווה אומר צורה יחסית ולא מוחלטת של יצור."[2] אין זאת התייחסות לתוכנו של ההון, אלא לסוג התופעה שהוא מהווה, לצורתו וכיצד יש להשקיף עליה. להבין את ההון, כפי שמארכס עושה, כיחס מורכב ומתפתח, אמור להיות שווה להבנתו כאירוע היסטורי, כמשהו שהתגבש כתוצאה מתנאים היסטוריים יחודיים, ואשר ייעלם כאשר התנאים ייעלמו. שלא כמו מתנגדיו מחסידי השכל הישר, מארכס אינו מחפש אף פעם את הסיבה, מדוע משהו מתחיל להשתנות, אלא את הצורות המגוונות שהשינוי לובש, ומדוע הוא עשוי להיראות כאילו נפסק. אף פעם אין הוא שואל גם כיצד יחס נוצר, אלא אילו צורות שונות הוא לובש ומדוע היבטים מסויימים של יחס שכבר קיים עשויים להיראות כאילו הם בלתי־תלויים.

המחקר מתחיל בשיטה כולה

לצד היותה דרך להשקיף על העולם, השיטה הדיאלקטית של מארכס כוללת את האופן בו הוא חקר אותו, את צורת ארגון ממצאיו ואת דרך הצגתם בפני הקהל שהוא בחר בו. אך כיצד חוקרים עולם שהופשט לסידרת תהליכים תלויים זה בזה? היכן מתחילים ומה מחפשים? מחקר לא־דיאלקטי מתחיל בחלק קטן כלשהו ומנסה לשחזר את השלמות על־ידי קביעת הקשרים של אותו חלק אל השלמות; מחקר דיאלקטי, לעומת זאת, מתחיל בשלמות, במערכת, או ככל שמבינים אותה, ומכאן מגיע לבחינת החלק כדי לבחון כיצד הוא מתאים למערכת ואיך הוא מתפקד. כך מגיעים, בסופו של דבר, להבנה כוללת יותר של השלמות שממנה התחילו. הקפיטליזם משמש למארכס נקודת זינוק לבחינת כל מה שמתרחש במסגרתו. כפתיחה, הקפיטליזם כבר נמצא עקרונית בתוך התהליכים הקשורים ביניהם בפעילות גומלין, שמארכס יוצא לחקור כסך־הכל של התנאים והתוצאות ההכרחיים שלהם.

בניגוד לכך, ניתוח המתחיל בחלק או בחלקים בלתי־תלויים לכאורה, מתבסס על הפרדה בלתי־ריאלית ומעוותת בהתאם את המשמעות – ושום נסיון מאוחר יותר לייחס את החלקים זה לזה לא יתגבר על העיוות. משהו יחסר, משהו יהיה במקום הלא־נכון, ובהיעדר קנה־מידה לשיפוט, אי־אפשר לזהות את אלה. במקום לתקן את העיוות הזה מטפלים "לימודים אינטר־דיסציפלינריים" בסך־הכל הפגמים האלה, שבאים מהתחומים השונים. מערכת שטיפלו בחלקיה המתפקדים כאילו הם בלתי־תלויים זה בזה, לעולם לא ניתן לכוננה מחדש בשלמותה.

חקירה דיאלקטית חותרת להמחשה של המתרחש בקפיטליזם; היא מבקשת לאתר את האמצ־

עים והצורות שהוא פועל והתפתח בהם, ולהשליך מאלה על כיוונו לעתיד. ככלל, בוחנים את פעולות הגומלין, שבעיה כלשהי במצבה הנוכחי מורכבת מהן, לפני שלומדים את התקדמותן לאורך זמן. במילים אחרות, סדר החקירה הוא המערכת לפני ההיסטוריה – כך שההיסטוריה אינה נתפשת אף פעם כהתפתחותם של אחד או שני מרכיבים מבודדים, תוך מסקנה מפורשת או נרמזת שהתמורה נובעת מסיבות שמיקומן בתחום מסויים זה (היסטוריות נפרדות של הדת, או התרבות או אפילו הכלכלה הן בלתי־דיאלקטיות לחלוטין).

על יסוד הגישה המתקדמת מן השלם אל החלק, מן המערכת פנימה, מכוון המחקר הדיאלקטי בעיקרו לאיתור ארבעה סוגי יחס: זהות/שוני, אחדות ומאבק של הפכים, כמות/איכות וסתירה.

זהות ושוני

על־פי מה שמארכס מכנה "השכל הישר", דברים הם שווים (זהים) או שונים, אך לא שווים ושונים כאחד.[3] אנו מוצאים אותו הדבר בלוגיקה. לפי מודל זה, ההשוואה נגמרת, בדרך כלל, אחרי שנקבע באיזו דרך (או דרכים) שתי ישויות הן זהות או שונות; לגבי מארכס זה רק צעד ראשון: אחרי שהוא מציג כיצד הן שונות או זהות, הוא ממשיך ללא יוצא־מן־הכלל, ומראה שהן גם זה וגם זה.

שלא כמו הכלכלנים הפוליטים, המסתפקים בתיאור ההבדלים הגלויים לעין בין רווח, רנטה וריבית, מארכס ממשיך כדי לחשוף את היותם זהים כצורות של ערך עודף (כלומר, עושר שהעובדים יצרו והוא אינו מוחזר להם בצורת שכר). אם רואים אותם בתור יחסים, הרי אותו ההיבט, הנוגע למקורם, משותף לכולם. העניין שמארכס מגלה בסרטוט התכונות המיוחדות של הייצור ומעמד הפועלים, בלי להזניח את המשותף ביניהם לבין תהליכים כלכליים ומעמדות אחרים, יוכל לשמש דוגמה טובה לאופן הטיפול שלו בזהות ובשוני מצד הזהות. היחסים שמחליפים דברים בתפישת המציאות הדיאלקטית של מארכס רחבים ומורכבים די הצורך כדי שתהיינה להם תכונות, שבהשוואה לתכונות של יחסים אחרים בנויים באורח דומה, ייראו כזהות – ואילו אחרות שייראו שונות. על־ידי חקירת תכונות אלו, בייחוד על ידי תשומת־לב נוספת לשאלה איזה חלק בזיווג מוזנח יותר באותה העת, מגיע מארכס לתיאור מפורט של תופעות ספציפיות בלי לחטוא בחד־צדדיות – ובלי להקריב את הזהות או את השוני לטובת היפוכם.

אחדות ומאבק של הפכים

בעוד שהיחס זהות/שוני מטפל בתכונות השונות שנבחנות בעזרתו כגורם נתון, הרי היחס המכונה אחדות ומאבק של הפכים מתבסס על ההכרה, שהאופן שדברים מופיעים ומתפקדים בו נובע במידה רבה מן התנאים הסובבים אותם. אותם גורמים מתנים פועלים גם על אובייקטים וגם על בני־האדם שמבחינים בהם. למשל: מכונה משמשת לניצול פועלים רק משום שבעליה הוא קפיטליסט. בידיו של צרכן או של מפעיל עצמאי – משמע, כאשר היא מותנית על־ידי גורמים אחרים ופועלת על־פי צווים אחרים – אותה מכונה לא תתפקד בדרך זו. ובנוגע לבני האדם, כאשר קפיטליסט מסתכל על מכונה הוא רואה סחורה שרכש בשוק, אולי אף את המחיר שישלם תמורתה, ומשהו שעתיד להכניס לו רווחים. לעומת זאת, הפועל שיסתכל על אותה המכונה יראה מכשיר שיקבע את כל תנועותיו בתהליך הייצור.

יסוד הפרספקטיבה – ההכרה שדברים נראים שונים בעיני צופים שונים – ממלא תפקיד חשוב בחשיבה הדיאלקטית. אין זאת אומרת שהאמיתות המתגלות על־ידי ראיית המציאות מנקודות תצפית שונות, כולן בעלות ערך שווה. הפועלים הלוקחים חלק בעבודה המשנה את הטבע יש להם עמדת תצפית עדיפה לשם הבנת אופיה ההתפתחותי של המערכת. זו נקודת התצפית שמארכס, בגלל התעניינותו בצמיחת הקפיטליזם, מאמץ לעצמו ברוב המקרים.

המושג של אחדות ומאבק ההפכים מסייע למארכס להבין, ששום דבר – שום אירוע, מוסד, אדם וכו' – אינו רק כפי שהוא נראה במקום ובזמן מסויימים, כלומר בסדרת תנאים מסויימים. אם ישקיפו עליו באופן אחר, או מנקודת הראות של אנשים אחרים, או אם התנאים הסובבים עברו שינוי דרסטי – עשוי אותו הדבר להוליך לא בלבד למסקנה ולתוצאה שונה, אלא למסקנה או לתוצאה שהיא ההיפך המדוייק של הראשונה. מכאן האחדות והמאבק של הפכים. שביתה שנכשלה עשויה לחולל מהפכה; פועלים הרואים בקפיטליזם שיטה אידיאלית כאשר מקומות העבודה שלהם מובטחים, עשויים לפקפק בכך כאשר יהיו מובטלים.

כמות ואיכות

מה שאנו מכנים כמות/איכות הוא היחס בין שני רגעים נבדלים בזמן בתוך אותו התהליך. בכל תהליך יש רגעים של לפני ואחרי, הכוללים גם צירוף (ופירוק) ומה שאלה מובילים אליו. בהתחלה, כל תנועה בתוך תהליך לובשת צורה של שינוי כמותי. אחד או אחדים מהיבטיו – שהרי כל תהליך הוא גם יחס מורכב מהיבטים – מתרבה או פוחת בגודל או במספר. בנקודה מסויימת, שונה בכל תהליך נחקר, חל שינוי צורה איכותי המתגלה על־ידי שינוי בהופעה ו/או בתפקוד. דבר מסויים הפך להיות דבר אחר, בעוד שבמונחים של היחסים העיקריים המרכיבים אותו, הוא נשאר מה שהיה. אותו שינוי איכותי מצריין תכופות, אם כי לא תמיד, על ידי הכנסת מושג חדש כדי לתאר את חזותו החדשה של התהליך.

מארכס אומר, למשל, שכסף הופך להון רק לאחר שהוא מגיע לכמות מסויימת – כלומר, הוא יכול לתפקד בקונה של כוח עבודה ויכול לנכס לעצמו ערך עודף.[4] דוגמה אחרת: שיתוף פעולה בין אנשים רבים הופך לעוצמה פרודוקטיבית חדשה, שונה לא רק בכמות אלא גם באיכות מסך כל העוצמות האינדיווידואליות המרכיבות אותה.[5] על־ידי החיפוש אחרי התמורה ההופכת כמות לאיכות, מארכס ממקד יחדיו את ההיבטים של לפני ואחרי בתהליך התפתחותי, בעוד שרוב הגישות הלא־דיאלקטיות מטפלות בהם בנפרד, או אפילו באורח סיבתי. זו דרך כדי לאחד במחשבה את עברו ואת עתידו המשוער של כל תהליך מתמשך, תוך התעלמות זמנית מיחסיו אל המערכת הרחבה יותר. זו גם דרך לחידוד הרגישות העצמית להכרח שבתמורה, כמותית ואיכותית, עוד טרם גילינו בעזרת המחקר מהי אותה תמורה. הגם שהמושג כמות/איכות איננו נוסחה לחיזוי העתיד, הוא מעודד מחקר של תבניות ומגמות שיכולות לסייע בהשלכה על העתיד המשוער.

סתירה

בין ארבעת היחסים שמארכס חקר תוך כדי המאמץ להבין את המציאות הקפיטליסטית בצורה דיאלקטית, הסתירה היא ללא ספק החשוב ביותר. לדברי מארכס "בקפיטליזם הכל נראה סותר והוא אכן סותר בפועל."[6] הוא גם סבור ש"התכרנות הסותרות של יסודותיו, שנקבעות באורח חברתי" הן "המאפיינים השולטים באופן הייצור הקפיטליסטי."[7]

הסתירה נתפשת כאן כהתפתחות של יסודות שונים באותו היחס, שאינם מתיישבים זה עם זה, אך הם גם תלויים זה בזה. מה שנרשם כהבדלים מתבסס, כפי שראינו, על תנאים מסויימים המשתנים בלי הרף. מכאן שההבדלים משתנים, ומאחר שכל הבדל משמש חלק מהופעתם ו/או תפקודם של אחרים כאשר הם נתפשים כיחסים, הרי האופן שהאחד משתנה בו משפיע על כולם. כתוצאה מכך, שבילי התפתחותם המצטלבים, וכך תומכים זה בזה, גם חוסמים ומערערים זה את זה, מפריעים זה לזה ובבוא הזמן משנים זה את זה. הסתירה היא האמצעי האופטימלי כדי למקד יחדיו תמורה ופעילות־גומלין כאלה ביחס להווה ולעתיד. העתיד משתלב באותו מוקד כתוצאה אפשרית וסבירה מפעילות־הגומלין של המגמות הסותרות בהווה, כפוטנציאל האמיתי הטמון בהן. הסתירה, יותר מכל מושג אחר, מאפשרת למארכס לדייק בחשיבתו על התנועות האורגניות וההיסטוריות של אופן הייצור הקפיטליסטי, כיצד הן משפיעות זו על זו ומתפתחות יחדיו ממקורותיהן בפיאודליזם אל אשר מצוי מעבר לאופק.

הסתירה, על־פי נוסח השכל הישר, נוגעת רק למחשבה על דברים ולא לדברים עצמם ("אם אני טוען x, אין אני יכול לטעון באותה עת לא־x"). השקפה זו מתבססת, כפי שראינו, על תפישה של מציאות מחולקת לחלקים נבדלים ובלתי־תלויים – גוף נע כאשר גוף אחר נתקל בו. בעוד שהוגים לא־דיאלקטיים בכל תחומי המחקר עסוקים בחיפוש מתמיד אחרי "המאיץ החיצוני" – משהו או מישהו שבא מחוץ לתחום הבעיה הנבחנת והוא הגורם לכל שינוי שחל בה – הרי הוגים דיאלקטיים מייחסים את האחריות העיקרית לשינויים לסתירות הפנימיות של המערכת או המערכות שבקרבן הם מתרחשים. במילים אחרות, גורל הקפיטליזם נחתם על־ידי בעיותיו הוא – בעיות שהן עדות פנימית לטבעו ולאורח פעולתו; לעתים קרובות הן חלק מהישגי הקפיטליזם עצמם, והן מחריפות ככל שהישגים אלה גדלים ומתפשטים. הצלחתו הבלתי־רגילה של הקפיטליזם בהרחבת יצור הסחורות, למשל, עומדת בניגוד ליכולתם הפוחתת של העובדים לצרוך את אותן הסחורות. במשטר של יחסי חלוקה קפיטליסטיים, העובדים מסוגלים לקנות רק אחוז קטן והולך מכל שהם בעצמם מייצרים. כתוצאה באים משברים מחזוריים של עודף יצור לעומת תת־צריכה. לגבי מארכס, הסתירה היא מטבעם של הדברים בהיותם תהלי־

כים במערכת אורגנית ומתפתחת. היא נובעת מבפנים, מעצם אופיים של תהליכים אלה (היא "טבועה בתוכנם"), והיא משמשת ביטוי למצבה של המערכת.[8]

בתנועה מכמות לאיכות, מארכס ניגש לשינוי על־ידי התמקדות בתהליך יחיד, תוך שהוא מטפל במרכיבים אחרים של אותו יחס כהיבטים תלויים באותו תהליך. אולם בתנועת הסתירה, פעילות־הגומלין של שניים או יותר תהליכים (ויכולים להיות יותר משניים) ממוקדים יחדיו ומקבלים מעמד שווה, אף כי המחקר עשוי לחשוף את הדומיננטיות של אחד מהם.

הסתירות מתקיימות בקפיטליזם, תוך פיצולן לכל מיני אופנים, לשורה של חלקים חופפים, לאורך צירים שונים. לא רק ההון והעבודה השכירה עומדים בסתירה, אלא גם היחסים החופפים של קפיטליסטים ופועלים ושל עושר ועוני סותרים אלה את אלה. כאשר מתבוננים בהון ובעבודה, כל אחד בפני עצמו, רואים שגם אלה עוצרים בקרבם סתירות בין ההיבטים המרכי־בים אותם, שאף הם נתפשים כתהליכים הנמצאים ביחסי תמיכה הדדיים. לכן לא צריך להיות מופתע, כאשר הסתירות העיקריות שמארכס מצא בחברה הקפיטליסטית זוכות לא פעם לניסו־חים שונים קמעה.

תוך ביקורת של הכלכלנים הפוליטיים, מארכס אומר לעתים קרובות שהם מנסים "לגרש את הדיבוק מן הסתירות" על־ידי הכרה רק בצד אחד שבהן ומתעלמים מיחסיהן הפנימיים.[9] הואיל והללו משקיפים על כוחות הייצור ויחסי החלוקה הקפיטליסטיים בנפרד, אין הם מבחינים בסתירה כלל. האידיאולוגיה הבורגנית מקדישה מאמץ רב להכחשת הסתירות, להסתרתן או לסילופן בדרכים אחרות. אולם רק חלק קטן מהתנהגות זו נובע מכוונה רעה ומפוליטיקה של אינטרסים. הוגים לא־דיאלקטיים, שנקודת המוצא שלהם היא הש־קפת השכל הישר, יכולים להבין סתירות רק כשוני, פראדוקס, ניגוד, לחץ, מתח, עקירה, חוסר איזון או (אם הן מלוות במאבק גלוי) סכסוך. ללא המושג הדיאלקטי של סתירה הם רואים רק לעתים רחוקות, ואף פעם אינם מבינים די הצורך, את הכוחות הפועלים מאחורי תופעות אלו. וכמובן, אין הם מסוגלים להבין את התפתחו־תן, או להעריך את כוחן של אותן מגמות לפני שהן צפו ועלו על פני השטח של האירועים. בשביל מארכס, לעומת זאת, לימוד הסתירות בקפיטליזם משמש גם לגילוי הסיבות העיקריות לקונפליקט עתידי.

בעוד שסתירה מסויימת נוגעת במישרין רק למספר תהליכים ביחסי הגומלין היחודיים שלהם, הסתעפותה של סתירה יכולה להשתרע על המע־רכת כולה. התוצאה היא שיישובה של סתירה מרכזית – כלומר הרגע שבו שיווי המשקל השברירי בין הכוחות נכנע ללחצים בכיוון לשינוי המבנה – מציב סימן שאלה בפני עצם קיום החברה בצורתה הנוכחית. בעיני מארכס סתירות מרכזיות כאלו הן בבחינת "מוקשים רבים שנועדו לפוצץ" את הקפיטליזם.[10] למרות הדיווחים באמ־צעי התקשורת הבורגניים, לא מארכס מטמין את המוקשים האלה. הקפיטליזם עושה זאת בעצמו. מארכס רק מוצא אותם – ומייעץ לנו לתכנן ולפעול בהתאם.

כשלי חשיבה

שום דיון בדיאלקטיקה, קצר ככל שיהיה, לא יהיה שלם בלי אזהרה בפני השגיאות והעיוותים הנפוצים הקשורים לדרך חשיבה זו. למשל, בעוד שהוגים לא־דיאלקטיים אינם מבחינים, לעתים קרובות, ביער מרוב עצים, הרי הוגים דיאלקטיים נוטים לטעות בכיוון ההפוך – כלומר לזלזל בפרטים, או להתעלם מהם לטובת הכללות על השלמות. ברם, את המערכת הקפיטליסטית אפשר להבין רק על־ידי חקירת חלקיה הספציפיים והקשרים ההדדיים שביניהם. הוגים דיאלקטיים נוטים גם לנוע מהר מדי לשורה התחתונה – כדי לדחוף את הנבט של התפתחות כלשהי אל צורתו הסופית. טעות זו נובעת, בדרך כלל, מתשומת־לב בלתי־מספקת לשלבי ביניים מורכבים במרחב ובזמן.

ישנה גם מגמה להפריז באומדן קצב התמורה ולהמעיט באומדן המחסומים העומדים בפניה. סדקים קטנים יחסית במציאות הקפיטליסטית נתפשים כבקיעים אימתניים, המבשרים את ראשי־תה של רעידת אדמה. אם חשיבה לא־דיאלקטית גורמת תכופות להפתעה מכל תמורה גדולה משום שלא ציפו לה והיא אינה כלולה בתמונת העולם שלהם, הרי חשיבה דיאלקטית, לעומת זאת, עשויה לגרום לאנשים להיות מופתעים שאותה תמורה מתמהמהת זמן רב. לעתים קרובות, אנו מקדישים ליציבות היחסית פחות תשומת־לב משמגיע לה. חולשות אלו הן חלק בל־ינותק מעצם כוחה של השיטה הדיאלקטית. הן משמשות פיתוי ללכת בדרך הקלה, למצוא פתרון מהיר, ויש להקפיד ולהישמר בפניהן.

אמפירי, ביקורתי ומהפכני

אין בדברים שאמרנו ולא כלום כדי לסתור את אופיה האמפירי של שיטת המחקר המארכסיסטית. מארכס לא הסיק על אופן פעולתו של הקפיטליזם ממשמעותן של מילים או ממה שהיה נחוץ לתיאוריות שלו. כמו כל מדען־חברה טוב הוא פתח במחקר כדי לגלות את המצב לאשורו, והוא השתמש בכל טווח החומרים והמשאבים שעמדו לרשות המחקר בימיו. מארכס גם לא היה ההוגה הדיאלקטי הראשון או היחיד. ידוע היטב שהוא אימץ את מרבית הדיאלקטיקה של הגל – אשר מצידו השלים ופיתח לידי שיטה אורח חשיבה וגישה לחקר המציאות שמצא אצל היוונים העתיקים. המיוחד לשיטה הדיאלקטית של מארכס הוא פיתוחה השיטתי ואופן השימוש שהוא עושה בה לחקר החברה הקפיטליסטית – כולל חקר מקורותיה של אותה חברה ועתידה המשוער.

מארכס טוען, שהדיאלקטיקה היא "בתמציתה ביקורתית ומהפכנית".[11] היא מהפכנית, מפני שהיא מאפשרת לנו להשקיף על ההווה כעל שלב שחברתנו עוברת דרכו, ומשום שהיא מאלצת אותנו לבדוק מניין חברה זו באה ולאן היא הולכת, כחלק מלימוד אופיה וטבעה. היא מאפשרת לנו גם להבין, שבתור פעילים בתהליך זה ובתור קורבנותיו כאחד – תהליך שהכל כרוכים בו יחדיו – יש בכוחנו להשפיע עליו. אם נזכור תמיד את האמת הפשוטה, שהכל משתנה, יתייצב העתיד בפנינו כאפשרות בחירה, שבה אין אנו יכולים לבחור רק במה שכבר נמצא בידינו. מאמצים לשמור על הסטטוס־קוו בתחום חיים כלשהו אינם משיגים את מבוקשם אף פעם. פרי שנשמר במקרר זמן רב מדי, נרקב; כך גם רגשות ואנשים; כך גם חברות שלמות (כאן המונח ההולם הוא "התפוררות"). הדיאלקטיקה מאלצת אותנו לשאול איזה סוג תמורות כבר מתרחשות ואיזה סוג תמורות אפשר. לבסוף, הדיאלקטיקה מהפכנית, כפי שברכט ציין, משום שהיא מסייעת לנו להציג שאלות אלו בדרך המאפשרת פעולה אפקטיבית.[12]

הדיאלקטיקה גם ביקורתית, היא עוזרת לנו להתייחס בביקורת לתפקיד שמילאנו עד עתה. במונחים מארכסיסטיים, איש אינו דוגל במלחמת מעמדות ואינו בוחר להשתתף בה. אלו הן אי־הבנות בורגניות נפוצות. מלחמת המעמדות, המייצגת את סך כל הסתירות בין העובדים (בהגדרה רחבה) לקפיטליסטים, פשוט קיימת, וכולנו מעורבים בה ממילא בדרך זו או אחרת. אבל משנודע לנו על קיומה ומה מקומנו בתוכה, אנו יכולים להחליט לא לנהוג עוד כפי שנהגנו עד כה (החלטה ראשונה שיש לקבל) ולשקול מה נוכל לעשות כדי להיטיב לשרת את האינטרסים של עצמנו. מה שאפשר לבחור הוא לאיזה צד להצטרף במאבק זה וכיצד לנהלו. תפישה דיאלקטית של תפקידינו המותנים מבחינה חברתית, ושל המגבלות והאפשרויות ההכרחיות במידה שווה שמהן מורכב ההווה, נותנת לנו הזדמנות לבחור בחירה מודעת ואינטליגנטית. בדרך זו פותחת הבנת ההכרח את השער בפני ראשית החרות האמיתית. ■

הערות

1. Marx, Karl, *Theories of Surplus Value,* vol. III, ed. S.W. Ryazanskaya and R. Dixon (Moscow, 1971), pp. 536-7.
ראה גם: Ira Collobin, *Dialectical Materialism: Its Laws, Categories, and Practices;* Carol Gould, *Marx's Social Ontology;* Henri Lefebvre, *Sociology of Marx;* Georg Lukacs, *History and Class Consciousness;* Karel Kosik, *Dialectics of the Concerte;* Scott Meikle, *Existentialism in the Thought of Karl Marx;* John Mepham and David Rubens (eds.), *Issues in Marxist Philosophy,* vol. I; Mao Tse-tung, *On Contradiction;* Derek Sayer, *Marx's Method;* Jean-Paul Sartre, *Question of Method;* Jindrich Zeleny, *The Logic of Marx.*
2. שם, ע' 274.
3. Marx, Carl, "Die Moralisierende Kritik", in Marx and Engels, *Werke*, vol. IV (Berlin, 1961), p. 339.
4. Engels, Frederick, *Anti-Duhring* (London, n.d.), p. 140.
5. שם, ע' 142.
6. Marx, Karl, *Theories of Surplus Value,* vol. I, ed. S. W. Ryazanskaya (Moscow, 1963), p. 218.
7. Marx, *Theories of Surplus Value,* vol. III, p. 491.
8. שם, ע' 137.
9. Marx, Karl, *Theories of Surplus Value,* vol. II, ed. S.W. Ryazanskaya (Moscow, 1968), P. 519.
10. Marx, Karl, *Grundrisse* (New York, 1973) p. 159.
11. Marx, Carl, *Capital,* vol. I, trans. Samuel Moore and Edward Aveling (moscow, 1958), p.20.
12. מצוטט ב־ *Literature, Science, Ideologie,* no. 1, (Paris, May-June, 1972), p. 1.

BEIJING REVIEW

מה גרם למהפכת התרבות

ראיון עם פרופ' ג'ין צ'ונמינג

זו הפעם השניה שאנו מפרסמים מאמר מתוך שבועון סיני רשמי (להפצה במערב) – ושוב אנו מוצאים לנחוץ להזכיר לקורא שיש להתייחס אל הדברים מתוך התחשבות במגבלות החלות על הפובליציסטיקה בעולם הקומוניסטי־טוטליטרי. עם זאת, הקורא הישראלי ימצא בוודאי ענין רב בדרכי החשיבה, הניתוח וההסברה של אירועי "המהפכה התרבותית", שיש בהן כדי להצביע על האקלים הרוחני והפוליטי של סין היום. יש משמעות גם בעובדה שהמרואיין הוא מנהל "משרד המחקר של חשיבת מאו־טסה־דון" במסגרת "המכון לחקר המארכסיזם" מטעם בית־הספר של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בסין.

ג'ין: על יסוד קריאתי בעיתונות מקומית וזרה על מקורות "המהפכה התרבותית", חילקתי את ההשקפות לחמש קטגוריות.

את הראשונה אני מכנה "התוצאה הבלתי־נמנעת של מלחמת המעמדות" בין הפרולטריון לבורגנות, והמאבק בין שתי דרכים, הסוציאליסטית והקפיטליסטית. זה היה אמצעי חשוב במלחמה ברוויזיוניזם ובמניעתו. ביוזמתו של מאו־טסה־דון נוסחה השקפה זו בבירור במסמכי הוועידה הארצית התשיעית, העשירית והאחת־עשרה של המפלגה הקומוניסטית הסינית. רבים קיבלו אותה כאמת שאין להרהר אחריה. למרות שמרביתם הבינו בינתיים שהיא היתה מוטעית, לא קל לבטל את השפעתה לאחר שהיתה דעה שלטת במשך זמן כה ממושך.

את הקטגוריה השניה אני מכנה "המאבק על העוצמה". השקפה זו מקובלת למדי בחו"ל ובטיוואן והונג־קונג. הדוגלים בה אומרים ש"המהפכה התרבותית" היתה התפרצות של ניגודים בין סיעות שונות במפלגה הקומוניסטית, תוצר של מאבקי עוצמה. הם אומרים שהיו סיעות: סיעת מאו, סיעת ליו, סיעת צ'ו־אן־לאי, האידיאליסטים, הפרגמטיסטים, הרדיקלים והמתונים – כולם בתוך המפלגה הקומוניסטית הסינית. האם אתה חושב שזה נכון?

כתב: **אני חושב שהיתה קרתנות וכיתתיות, אך לא סיעות כמו במפלגות פוליטיות במערב. האם אתה מסכים?**

ג'ין. כן.

כתב: **אם כי קשה לומר, שלא היה כל סימן למאבקי עוצמה.**

ג'ין: מאבק העוצמה, כפי שדנים בו במערב, מתרכז במאבק בין אישים ובין סיעות. בסין, כידוע לך,

מתוך Beijing Review, בהוצאת "פרסומי סין", פקין, מס' 39, ספטמבר 1986. המראיין הוא כתב העיתון. תרגום: רות הדס.

היתה העוצמה המכרעת תמיד בידי מאו־טסה־דון. אין ראיות שליו־שאו־קי התחרה אי־פעם על העוצמה, ועוד פחות צ'ו־אן־לאי. לין־ביאו וג'יאנג קינג שאפו לעוצמה, כמובן, אך לא זה הביא את "המהפכה התרבותית". במובן מסויים התמודדותם על העוצמה היתה רק תוצר של "המהפכה התרבותית".

את האסכולה השלישית אני מכנה "מונרכיזם פיאודלי". בשנה שעברה פרסם ירחון בהונג־קונג מאמר בשם "המהפכה התרבותית, תוצר המונארכיזם של מאו־טסה־דון". נאמר שם שמאו־טסה־דון היה מייסד של מונרכיה, חד וחלק, כלל לא מארכסיסט ועוד פחות מהפכן פרולטרי. כל תולדותיו לא היו אלא ההיסטוריה של מייסד מונרכיה. הראיה החזקה ביותר המובאת במאמר היא אחד משיריו של מאו, בשם "שלג", שנכתב ב־1936. באותו שיר מתאר מאו קיסרים מפורסמים כגון קין־שי־הואנג, האן־וו־די, טאנג־טאי־צונג, סונג־טאי־צו וג'ינגיס־חאן כ"מי שהיו וחלפו". "בבקשך אנשים גדולים באמת, חפש בעידן זה בלבד." על־פי המאמר, חשיבתו המונרכיסטית של מאו נחשפת בשיר זה באורח ברור ביותר. זו, כמובן, טעות.

שעה שמאו כתב "בבקשך אנשים גדולים באמת, חפש בעידן זה בלבד", כוונתו היתה בפשטות שיכולתם של בני העם הסיני, לאחר שנעשו אדונים לגורלם, מסתכמת ביותר מכוחם של כל הקיסרים המצליחים ביותר בהיסטוריה הסינית. אין זאת אומרת, שמאו עצמו רצה להיות קיסר או מלך. חבל שהכתב השתמש באי־הבנתו שלו את השיר כהוכחה לחשיבה המונרכיסטית של מאו.

כתב: כיצד קושר המחבר בין חשיבתו המונרכיסטית של מאו לבין "המהפכה התרבותית"?

ג'ין. לפי המחבר, חיסלו מייסדי השושלות בסין תמיד את אלה שהרימו את התרומה הגדולה ביותר לייסוד שושלתם, כדי לבצר את שליטתם בארץ. מאו־טסה־דון פתח ב"מהפכה התרבותית" כדי לחסל את מי שייסדו את סין החדשה ולייסד שושלת משלו.

ברור שהשקפה זו אינה מתיישבת עם העובדות. אף כי מאו הושפע במידה מסויימת מאידיאולוגיה פיאודלית, כפי שאפשר להיווכח מהתנהגותו הפטריארכלית בשנות חייו המאוחרות ומבחירת יורשו, אין כל ראיות לרצונו לכונן שושלת משלו. אמנם רבים מן הקאדרים הוותיקים הואשמו בהאשמות־שוא ובוקרו במהלך "המהפכה התרבותית" משום שמאו טעה בהערכת המצב וחשב שקיימת קבוצה גדולה של בעלי אידיאולוגיה קפיטליסטית, מונהגת על־ידי מטה בורגני בתוככי המפלגה. אבל אין כל אמת בטענה, שמאו רצה לחסל את מי ששירתו את המהפכה באורח כה מופלא, כדי לכונן שושלת משלו.

גיוס העם למאבקים פוליטיים

את הקטגוריה הרביעית אפשר לכנות "הקשר של בעלי תפקידים בוגדניים". השקפה זו תולה את הקולר בלין־ביאו, ג'יאנג־קינג, קאנג־שנג ודומים להם. יש להודות שבלי התכבים שלהם "המהפכה התרבותית" לא היתה מתפתחת לדרגה כה קיצונית, אך אין להגזים בהערכת תפקידם. לין־ביאו, ג'יאנג־קינג וקאנג־שנג אכן מילאו תפקיד מחריד ב"מהפכה התרבותית", אך בעצם, הם רק ניצלו את היוקרה של מאו־טסה־דון. הם הוסיפו שמן למדורה, אך לא הם שהבעירו את האש מלכתחילה.

כתב: איזה הסבר תואם לדעתך את המציאות?

ג'ין. החמישי – זה שאומר כי המפלגה שגתה בסטיות "שמאלניות" רציניות. שאלו אותי כיצד אני יכול לתלות את הקולר במפלגה, שהרי הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסינית קיבל החלטה ב־1981 ("החלטה על שאלות מסויימות בהיסטוריה של מפלגתנו מאז יסוד הרפובליקה העממית של סין"), שקבעה כי מאו־טסה־דון היה האחראי העיקרי ל"מהפכה התרבותית". איני רואה כאן חוסר עקיבות. המפלגה שאני מדבר עליה היא, כמובן, המפלגה הקומוניסטית הסינית בהנהגתו של מאו־טסה־דון. מאו אכן טעה טעויות חמורות, אך הוא לבדו לא יכול היה להניע את "המהפכה התרבותית". המהומה, שאחזה בכל האומה, התרחשה משום שהמפלגה שגתה בסטיות "שמאלניות" חמורות.

מקורם של משגים אלה בגישה מוטעית לשאלת מלחמת המעמדות במשטר סוציאליסטי. אמנם נכון, שמלחמת המעמדות ממשיכה להתקיים במידה מסויימת גם לאחר סילוק המעמדות המנצלים. אך היה זה משגה "לראות במלחמת המעמדות את חוליית המפתח", שעה שהמאבק בין המעמדות לא יצג עוד את הניגוד העיקרי בחברה הסינית.

כתב: מתי התחילה אותה "חשיבה שמאלנית"?

ג'ין: בערך ב־1957.

כתב. אני זוכר, שהסיסמה "ראו במלחמת המעמדות את חוליית המפתח" הופצה לראשונה ב־1963.

ג'ין כן, היא פורסמה רשמית ב־1963, אך תהליך החשיבה שהוליד אותה התחיל מוקדם הרבה יותר. זה היה תהליך מתפתח. אולי אתה זוכר את המאבק נגד הימין ב־1957, שחרג הרבה מעבר לטווח שהתכוונו אליו תחילה. מאו־טסה־דון נאם בישיבת המליאה השלישית של הוועד המרכזי השמיני (באוקטובר של אותה שנה). בנאומו הוא סתר את התיזה שהתקבלה בוועידה השמינית של המפלגה (ספטמבר 1956), שהניגוד העיקרי בסין איננו עוד בין מעמד הפועלים והבורגנות אלא בין הצורך שיש לעם בהתפתחות כלכלית ותרבותית מהירה לבין המצב למעשה, שאינו עונה על הצרכים. במקום זאת הוא טען, ש"הניגוד בין הפרולטריון לבורגנות ובין הדרך הסוציאליסטית לדרך הקפיטליסטית הוא ללא ספק הניגוד העיקרי בחברה הסינית הנוכחית".

תיזה זו אושרה על־ידי הוועד המרכזי וגם על־ידי המושב השני של ועידת המפלגה השמינית, שנה לאחר מכן. זיהוי הניגוד העיקרי, שהוא הכרחי למען ניתוח בסיסי של המצב בארץ כלשהי, יש לו השלכות כבדות משקל. זיהוי לא־נכון יביא בהכרח סידרה של משגים רציניים. המשגים ה"שמאלניים" הכבדים של "המהפכה התרבותית" נבעו מאותו זיהוי בלתי־נכון.

החשיבה ה"שמאלנית" הזאת התפתחה הלאה בהדרגה, התקדמה יותר ויותר לקראת קיצוניות והשתלטה באורח גובר. הפגישה בלושן ב־1959, שבה בוקר פנג־דהואי וזוהה כמטרה למלחמת המעמדות, קויימה כהמשך למאבק לחיים ולמוות בין שני המעמדות האנטגוניסטיים הראשיים: הפרולטריון והבורגנות. תיאוריה זו תאמה את הצעתו של מאו, שהקו המנחה הכללי של המפלגה בתקופה היסטורית זו של הסוציאליזם יהיה, כי במהלך כל התקופה עדיין קיימות הבורגנות והסכנה המתמדת של חזרה לקפיטליזם. כך פורסמו והופצו סיסמאות כגון "ראו במלחמת המעמדות את חוליית המפתח" ו"טפלו במלחמת המעמדות ואזי אפשר יהיה לפתור את כל שאר הבעיות".

בתחילת 1965 הוכרז על מטרה נוספת: אנשים בעמדות של עוצמה שהולכים בדרך הקפיטליזם. רעיון זה עמד מאחורי "התיאוריה של מהפכה מתמשכת תחת הדיקטטורה של הפרולטריון". מאו שגה משגה חמור כאשר מימש סיסמה זו על־ידי הפעלת "המהפכה התרבותית".

כתב האם לדעתך אסון כזה נגרם על־ידי משגים תיאורטיים בלבד?

ג'ין: תיאוריה זו לא היתה מלל ריק. היא נוצרה כדי להניע פעולה. כבר ב־1963 נולדו מערכות

עתוני־קיר –
התוכן היום
שונה מאד

פוליטיות רבות בהנחיית תיאוריה "שמאלנית" זו. ראשונה היתה מערכת "ארבע הנקודות לבדק בית"[1] באזורים כפריים. בעקבותיה באה מערכת "חמשת האנטי"[2] בבתי חרושת עירוניים. לאחר מכן התפשטה סדרת המערכות הפוליטיות לתחום האידיאולוגי, וסרטים, רומנים ומחזות רבים, וכן סופרים, פילוסופים, כלכלנים והיסטוריונים זכו לביקורת חמורה ובלתי־מוצדקת לחלוטין.

כך נפתח מעגל קסמים: מערכות פוליטיות מונחות על־ידי התיאוריה ה"שמאלנית" הוליכו באורח בלתי־נמנע להתפשטות מלחמת המעמדות וליצירה מכוונת של מאבקים מעמדיים נוספים, שהביאו להוקעת אנשים הגונים ומוכשרים כאויבי המעמד. מאבקים "מפוברקים" אלה הולידו את הראיות לאישור התיאוריה וקידמו את פיתוחה. ככל שהמעגל הואץ נעשתה התיאוריה שמאלנית יותר, והמאבק המעמדי נראה חמור יותר – עד לשיאו, באמונה המוטעית שסכנה של השתלטות הרוויזיוניזם עומדת בשער.

נאמר לנו בלי הרף, ש"למעלה משליש של העוצמה הפוליטית באזורים הכפריים אינה בידינו"; כי המנהיגות במספר עצום של מפעלי תעשיה ומכרות אינה בידי מארכסיסטים ופועלים; שאינטלקטואלים בורגניים שולטים בבתי־הספר; שמרבית ארגוני הסופרים והאמנים נמצאים על סף הרוויזיוניזם; שקבוצה גדולה של רוויזיוניסטים הסתננה למפלגה, לממשלה ולצבא; שבתוך הוועד המרכזי התגבש מטה כללי בורגני הנוקט קו רוויזיוניסטי ומחזיק סוכנים בכל מקום ובכל ארגון. היה זה בסביבה פרנואידית זו, שמאו־טסה־דון קיבל החלטות מוטעות והיה נחוש בדעתו להפעיל את "המהפכה התרבותית".

כתב **היש עוד סיבות אחרות?**

ג'ין: כמובן. מן הרגע ש"המשגים של הסטיה "השמאלנית" הפכו למגמה שלטת, היה זה בלתי־נמנע שיתבטאו בכל תחומי החיים. הואיל ולא כל אחד היה "שמאלן", ואנשים וזו "שמאלה" במידות שונות, הפכו מחלוקות רעיוניות לענין מרכזי. לאחר שניפחו את חילוקי הדעות הללו והעלו אותם לדרגת

עקרונות גבר המתח ביחסים הבין־אישיים במפלגה עד כדי כך, שלא ניתן עוד מקום לשום חילוקי דעות. יתר על כן, התפתחות פולחן האישיות חתר תחת ההנהגה הקולקטיבית של הוועד המרכזי, וכך נטלו מן המפלגה את המיכניזם העיקרי לתיקון השגיאות של מנהיגה. הנוהג הממושך בקרב המפלגה לבקר משגים "ימניים" במקום "שמאליים" יצר אווירה שבה היה זה טוב יותר להיות "שמאלי" מלהיות "ימני". צמיחת הסטיה השמאלנית יצרה תנאים אידיאליים לשגשוגם של לין־ביאו, ג'יאנג־קינג, קאנג־שנג וקריירסטים וקושרים אחרים. כל הגורמים האלה השפיעו בהחלט על פרוץ "המהפכה התרבותית", אך בכל־זאת, הם היו תופעות שנגזרו מן המשגים הרציניים של הסטיה השמאלנית בחשיבה המנחה.

כתב: האם לדעתך השפיעו גם גורמים בינלאומיים על פתיחת "המהפכה התרבותית"?

ג'ין. כמובן. אולם העובדות הוכיחו, כי הטענה שבברה"מ, הארץ הסוציאליסטית הראשונה שנוסדה על־ידי לנין, משקמים את הקפיטליזם, היתה מופרכת. למעשה, ההתנצחות בין המפלגות הקומוניסטיות של סין וברה"מ באותה תקופה תרמה רבות להתגברות הסטיה ה"שמאלנית" בתוך המפלגה הסינית, ולטביעת הסיסמה "לחמו ברוויזיוניזם ותמנעו אותו".

זאת ועוד: פריסת כמיליון חיילים סובייטיים לאורך גבולה הצפוני של סין והנוכחות הצבאית האמריקנית בוויטנאם, שהזינה את אש המלחמה בשערה הדרומי של סין, העניקו חשיבות לסיסמה "היכונו נגד סכנת המלחמה". והטענה היתה, כי על־מנת להתכונן למלחמה יש לעשות קודם כל נקיון כללי בבית.

"המהפכה התרבותית" היתה זעזוע אדיר ומרכזית לאירועים רבים בהיסטוריה המודרנית של סין; היו לה גם השלכות על המדיניות העולמית. אך חקר "המהפכה התרבותית" רק התחיל. יתכן שניתוחי לוקה מאד בחסר. אני מקווה שמלומדים כאן ובחו"ל ימשיכו ללמוד ולהחליף ביניהם דעות בנושא זה. ■

הערות

1. זו היתה תנועה באזורים כפריים שבמקורה נועדה לבדוק ניהול חשבונות, אכסון, קנין והסדרי עבודה בכפר. במסמך של הוועד המרכזי מראשית 1965 הורחבה התנועה כדי לכלול "בדק בית" בתחומי הפוליטיקה, האידיאולוגיה, הארגון והכלכלה.
2. תנועה המונית שהופעלה ב־1963 בערים נגד שוחד, מעילות, רווחים מופרזים, מותרות, בזבוז, אנטי־ריכוזיות ובירוקרטיה.

SOCIALIST AFFAIRS

מאבק באפרטהייד

ראיון עם דניס הילי
(שר החוץ בממשלת הצללים של מפלגת הלייבור הבריטית)

מתוך Socialist Affairs, **רבעון האינטרנציונל הסוציאליסטי, גליון 3 לשנת 1986. תרגום: עמוס פלד.**

עם מי נפגשת בביקורך האחרון בדרום־אפריקה, מדוע נסעת לשם ומה היה המצב שם בעת הגיעך?

הילי: מטרתו העיקרית של ביקורי היתה להפגין את הסולידריות של מפלגת הלייבור הבריטית עם אלה הנאבקים נגד האפרטהייד וליצור התעניינות

ציבורית בנושא באמצעות אמצעי התקשורת. במקרה, הגעתי דווקא כשבוע לפני ההכרזה על מצב חירום. היה זה מצב מסוכן ביותר והקדשתי זמן רב יותר מכפי שציפיתי תחילה לבדיקת המתרחש. ארגוני האנטי־אפרטהייד העריכו, כי באותה עת היו 3,000 איש עצורים. עתה, משמודה הממשלה כי עצרה 800 איש, האומדן החלופי עלה למספר שבין 12,000 ל־15,000 איש.

מגעי העיקריים היו עם אנשים הנאבקים באפרטהייד. נפגשתי עם פעילים מן "החזית הדמוקרטית המאוחדת" (UDF) בדרבן וקיימתי פגישה סודית עם מנהיגיה ביוהנסבורג. נפגשתי גם עם האיגודים המקצועיים בעיקר בדרבן וגם עם אחדים ביוהנסבורג, והיתה לי הזכות להיפגש עם כמה מן הנשים – ובכללן ויני מנדלה, כמובן – הפעילות מאד במאבק נגד האפרטהייד וסובלות בשל כך.

נפגשתי גם עם אנשי כנסיה רבים. יש לציין כי בתקופה שבה מוטלות הגבלות חמורות מאד על הפעילות הפורמלית של המפלגות, הכנסיות נושאות בחלק גדול של הנטל. היה זה מרגש מאד להיווכח כי מנהיגי הכנסיה, קתולים ופרוטסטנטים כאחד, ערים לעובדה כי רוב צאן מרעיתם הם שחורים. הבודדים שנפגשתי איתם הזדהו בגלוי וללא סייג עם המאבק לשלטון הרוב השחור.

בסוף ביקורי, ניהלתי שיחות גם עם קבוצה מייצגת למדי של 24 חברי לשכת המסחר בריטניה–דרום־אפריקה. נכחו גם מספר מתנגדים לבנים מן "המפלגה הפדרלית הפרוגרסיבית", וכן גם עתונאי אפריקנר שפוטר זה עתה בשל היותו ליברלי מדי.

בעלי ההון ואפרטהייד

במשך השנים היה קשר ושיתוף בין האפרטהייד לבין אינטרסים קפיטליסטיים בדרום־אפריקה. ממגעיך עם המנהיגים הפוליטיים הלבנים וקבוצת העסקים, האם נוכחת בהתרופפות כלשהי בקשר זה?

הילי: עד לנקודה מסויימת, כן. בעת היותי שם הבנתי כי רוב קהיליית העסקים היא דוברת אנגלית ואינה תומכת במפלגה הלאומנית. נציגיה מבינים עתה שהאפרטהייד ושלטון מר בותה מהווים איום על המשך קיומם של עסקיהם. הם אמרו לי, שהם מסכימים עם ניתוח שנערך ב"דו"ח אישים מחבר העמים הבריטי" הטוען שדרום־אפריקה גולשת למרחץ דמים שיאבדו בו

דניס הילי

כל האינטרסים של המערב. אף על פי כן, כאשר שאלתי מה הם עושים בענין זה מבחינה פוליטית, זכיתי לתשובה המפוקפקת למדי שדוברי האנגלית בדרום־אפריקה הם במיעוט וכי הם יכולים לעשות אך מעט מאד. אינני מאמין שזה נכון.

מה שהם עושים היא הצבעה ברגליהם. הם מוכרים את עסקיהם וישנה זרימה – עדיין לא מבול – של אנשי מקצוע בעלי מיומנויות מבוקשות היוצאים מדרום־אפריקה. בדרך־כלל, עמדתם מאכזבת מאד.

לעומת זאת, אנשי עסקים לבנים שפגשתי בזמביה, מזדהים בצורה הרבה יותר הדוקה עם מאבק השחורים. התברר לי אפילו שמנהלים נודעים של חברות רב־לאומיות, שכמה מהן פועלות בדרום־אפריקה, תמכו מאד בעיצומים על דרום־אפריקה.

האם הם בעד קול אחד, שווה, לכל בני־האדם?

הילי: אני סבור כי בסופו של דבר זה מה שיהיה. נדהמתי מהערתו של מישהו שהשתתף בסמינר במכללה הלאומנית ביותר מבין המכללות האפריקנריות, כי כל אפריקנר שם סבור שיהיה שלטון של רוב שחור תוך 15 שנה. אלא שיחד עם זאת,

באותה העת, הם נחושים בדעתם להאט התפתחות זאת ולמנוע את התרחשותה. אין להם כל מדיניות לפיתוח מעבר חלק מן המצב הנוכחי אל העתיד הבלתי־נמנע. כאן, לדעתי, יש לתפקיד העולם החיצון חשיבות מכרעת. אם נוכל להגביר את הלחץ, יש סיכוי שכמה מאלה המכירים כבר במה שלא ניתן למנוע יחלו להתייחס אל הבעיות המדיניות הקשורות למעבר ברצינות גדולה שבע־תיים.

הטרגדיה עתה היא שאנשים שנעצרו הם כולם מנהיגים אחראיים של דעת הקהל השחורה בערים, באיגודים המקצועיים או בארגונים הפר־ליטיים כגון ה־UDF. האיום הצפוי למשטר הוא, שאם הוא יסלק מן הבמה את כל המנהיגים האחראיים, אזי עלולים תסכולי השחורים בערים להוליך לפעולות אלימות שתצאנה מכלל שליטה והכוונה.

האם עיצומים יכולים להועיל?

אם בעולם החיצון עסקינן, בריטניה היתה במרכז הבעיה הדרום־אפריקנית במהלך החודשים האחרונים, ונראה כי ממשלת תאצ'ר מתחמקת בטענה שעיצומים "יזיקו לשחורים ויגרמו לפיטורין בבריטניה". מהי מדיניות מפלגת הלייבור עתה ומהי האסטרטגיה לפתיחה במאבק יעיל להטלת עיצומים?

הילי: ראשית, אני סבור שאנו יכולים לחזור על הטיעון של ראש הממשלה השמרני הקודם של אוסטרליה, מלקולם פרזר, שאם העולם החיצון לא יצליח לגרום לשינוי בדרכי שלום, אזי כל ההשפעה והאינטרסים של המערב יחוסלו במרחץ הדמים שיבוא לאחר מכן. שנית, כל המנהיגים האחראיים של דעת הקהל השחורה, במיוחד מנהיגי האיגודים המקצועיים שחבריהם עלולים לסבול יותר מכל מן העיצומים, מאמינים כי העיצומים הם הכרחיים לקיצור הייסורים. בנושא זה השתנו דעותי במהלך הביקור. לפני נסיעתי סברתי, כי הידוק הדרגתי של הלחץ עשוי להיות הדרך הטובה ביותר. אולם חזרתי משוכנע, שעיצו־מי הובה מקיפים יהיו יעילים ביותר. בעוד שהסלמה איטית של הלחץ היא דבר שדרום אפריקה תסתגל אליו, קרוב לוודאי, מבחינה כלכלית, הטלה פתאומית ונוקשה באמת של עיצומים תכפה שינוי – או, לפחות, יש לה מירב הסיכויים לכפות שינוי.

מדיניות מפלגת הלייבור תומכת בעיצומי חובה מקיפים. אולם, כפי שאנו יודעים, קשה להגיע לאמצעים כאלה, מכיוון שעליהם להיות מוטלים על־ידי מועצת הבטחון של האו"ם. ולפי שעה הם ייתקלו בוודאי בווטו מצד ארה"ב. לכן יש לנסות להשיג את המירב ככל שרק ניתן. ממשלות המדינות שהן השותפות העיקריות לקש־רי הסחר עם דרום־אפריקה – ארה"ב, בריטניה ויפן – הן הן המתנגדות הגדולות ביותר לנקיטת אמצעים נגד דרום־אפריקה. אף על פי כן, סבורני שאפשר לומר במידה מסויימת של בטחון, שאילו בריטניה וארה"ב היו נוקטות בצעדים נגד דרום־אפריקה, גם היפנים היו עושים כן; ולו ארה"ב היתה עושה כן, הלחץ על בריטניה לעשות כן היה עצום.

ובכן, מה לגבי ארה"ב? האם אתה סבור כי סקירת המדיניות ביוני אותתה על סטיה ממדיניות המעורבות הקונסטרוקטיבית?

הילי: כאשר הייתי בדרום־אפריקה, נודע לי כי רייגן מינה צוות יעוץ קטן כדי לנסות לכונן קשר עם "הקונגרס הלאומי האפריקני" (ANC). אך מה שמעודד אותנו הוא, שחלה תמורה עצומה בדעות הרווחות בקונגרס של ארה"ב. בית הנבח־רים הצביע בעד משהו קרוב מאד לעיצומי חובה מקיפים, והסנאט הצביע בעד משהו החורג הרבה מעבר למה שהוצע עד כה על־ידי חבר העמים הבריטי או הקהיליה האירופית. השחורים ב־ארה"ב מעורבים עתה עמוקות במאבק נגד האפר־טהייד, וזהו הגורם הבודד הגדול ביותר בתזוזת הדעות בקונגרס.

אשר ל־ANC, אומרים כי האסטרטגיה של ממשלת בריטניה וממשל רייגן היא להחליש ולפלג את הארגון, חלקית על־ידי נסיון לפלג בין החברים הקומוניסטיים והחברים הלאומניים.

הילי: האמריקאים פירסמו את הרשימה המגוחכת של חברים קומוניסטיים של ה־ANC. אני סבור, שרייגן דחק את עצמו לפינה על־ידי תאור ה־ANC כארגון קומוניסטי וטרוריסטי. אמנם ישנם קומוניסטים בוועד הפועל של ANC – אף כי לא במספר שטענו רבים – וזה היה תירוצו של רייגן לא לקיים מגע ישיר עם הארגון. אולם בוועידה של התנועה הבלתי־מזדהה הבהיר טמבו, שאין לקבל הכתבה מצד רייגן או מישהו אחר בשאלה מי יהיה חבר ב־ANC ומי לא.

אלו עיצומים עיקריים צריכים להיות בסידרת עיצומים כלשהי, והיכן ממשלת דרום־אפריקה פגיעה ביותר?

הילי: יש לפנות למקורות מטבע־החוץ של דרום אפריקה. בעוד שאיסור על יצוא לדרום־אפריקה יהיה דבר שקשה לארגנו בגלל השתמטות של

בעל פרס נובל לשלום, הבישוף דסמונד טוטו

מדינות צד שלישי, עיצומים נגד יבוא מדרום־אפריקה יהיו קלים יחסית, במיוחד אם מחרימים סחורות הייצוא החשובות כגון זהב, יהלומים ומתכות. אמנם אפשר לעקוף חרם על רכישות זהב מדרום־אפריקה על־ידי הברחה, אך חלופה אחת, אשר דבר קיומה אושר על ידי כתב־העת "אקונומיסט", הנה שמדינות בעלות מלאי זהב גדולים ימכרו אותם במכירה כללית – מכירת חיסול – ויורידו את המחיר. אין אפשרות לדרום־אפריקה לחמוק מזה ללא פגע.

אחד ממנגנוני ההגנה האהודים ביותר על ממשלת דרום-אפריקה הוא האיום בפעולת תגמול נגד מדינות הקו הראשון. כיצד יכולה הקהיליה הבינלאומית לארגן סדרת עיצומים יעילה שבו־זמנית תצמצם עד למינימום את הנזק הפוטנציאלי למדינות הקו הראשון?

הילי: ראשית, אפשר להרתיע את דרום־אפריקה מפעולת תגמול אם הקהיליה הבינלאומית תשמור בידה כמה אופציות להנחית מהלומות נוספות כגון הטלת עיצומי חובה מקיפים. שנית, ניתן להיאבק בפעולת תגמול נגד מדינות הקו הראשון על־ידי שיפור מאסיבי בקווי התחבורה לנמלי הים ההודי, כגון ביירה במוזמביק ודר־א־סלאם בטנזניה. צר לי לומר, שמדינות הקו הראשון לא עשו כמעט דבר כדי להתכונן למצב זה, אף כי התרשמותי היא שדבר זה נדון בכובד ראש לראשונה בוועידת הבלתי־מזדהות בהררה. זוהי הבעיה הגדולה ביותר, משום שמסילת הברזל לדר־א־סלאם במצב ירוד, נמל דר־א־סלאם מוגבל בכושר קליטתו ומסילת הברזל לביירה מנותקת דרך קבע בידי כוחות גרילה.

מה, לדעתך, חייבת להיות מטרת העיצומים? אחרי ככלות הכל, ישנו שטח אפור מאד בין עיצומים התורמים למאבק השחורים ומחלישים ללא־תקנה את המשטר לבין אלה שרק דוחפים את המשטר לבצע רפורמות מבפנים?

הילי: אינך יכול להחליש ללא־תקנה את המשטר בלי להחליש ללא־תקנה את כלכלת דרום־אפריקה; ושום שחור אינטליגנטי לא ירצה בכך משום שהשחורים רוצים לרשת כלכלה בת קיום. אני סבור, כי מטרה סבירה והגיונית של עיצומים היא לנסות ולכפות דו־שיח בין הממשלה למנהיגי דעת הקהל השחורה. זה מה שהמליץ דו"ח האישים מחבר העמים הבריטי, ונראה לי שזה מה שרוצה ה־ANC מן העיצומים. לדעתי, יש להטיל את העיצומים הכבדים ביותר האפשריים, מהר ככל שאפשר, שכן ככל שיימשך העיכוב כן תגדל האפשרות שההנהגה המתונה והמנוסה של הרוב השחור תוחלף בהנהגה מנוסה פחות ואולי אף מתונה פחות.

הדרך שבה ממשלת דרום־אפריקה מטפלת במצב עתה, יש בה משום סכנה שהצד השחור יתפורר לחלוטין וכי יווצר מצב הדומה לזה של לבנון.

ובכן, אם העיצומים יצליחו – זאת כבר שאלה אחרת. ההיסטוריה מלמדת שלחץ כלכלי לבדו אינו מוליד שינויים גדולים במדיניות. אולם עיצומים כלכליים בשילוב עם לחץ פוליטי פנימי יכולים לעשות כן. אין חולקים, כי בסוף פרשת רודזיה החלו העיצומים לכאוב כאשר ניטשה שם מלחמת אזרחים רחבת־היקף.

אבל כלום אין התייחסותך לרודזיה מדגישה ביתר שאת את דחיפות הצורך בעיצומים עתה? האינך סבור כי קיימים כבר תנאים מתאימים לשילוב הלחץ הפנימי והחיצוני שאתה מדבר עליו?

הילי: דרום־אפריקה היא מדינה שונה לחלוטין ועוצמתם של הצבא והמשטרה גדולה הרבה יותר מזו שהיתה למקביליהם ברודזיה. מבחינה פיזית, המשטר בדרום־אפריקה אכן חזק מאד מאד, ויהיה אכזרי וללא רחמים. נקודה חשובה נוספת שיש להדגישה היא, שרוב עובדי הממשלה הנם עתה אפריקנרים – הם מנהלים את המערכה ויהיה קשה מאד להחליפם. אין אני סבור שיש מקום להקל ראש בהיקפן של הבעיות הללו.

אף על פי כן, נדמה לי שכאשר יפתח העולם בעיצומים הם ייכפו אם לא יחמירו; ולא אופתע כלל אם נגיע תוך חמש שנים לעיצומי חובה מקיפים נתמכים בהסגר ימי.

אבל הרי בעיית הלחץ מבחוץ נובעת לפחות חלקית מכך שהוא מוגבל מטבעו, ולכן קשה להביא את ממשלת דרום־אפריקה להתייחס אליו בכובד ראש. ברור שאישי חבר העמים הבריטי נסעו לדרום־אפריקה בכוונות טובות, אך היוזמה באה כתוצאה מחוסר היכולת להסכים על עיצומים בוועידת חבר העמים בנסאו ב־1985; הם התחילו, איפוא, מעמדת חולשה.

הילי: תמיד אמרנו, שקשה מאד לפנות לטבע הטוב יותר של משטר בותה כל עוד אין הדבר מלווה באיום של תגובה יעילה. בכל זאת, דומה שהמצב מתפתח בצורה כזו, שהאלטרנטיבה המא־יימת נראית בבירור מול עיניהם של השליטים הלבנים; ונדמה לי, שהם מבינים זאת. ובהכרח, במשך הזמן יגבר הלחץ ולא יפחת.

אם כן, באלו נסיבות תהיה משמעות כלשהי למו"מ בין ממשלת דרום־אפריקה וה־ANC וכיצד אתה רואה את תפקיד העולם החיצון להביאם לידי כך?

הילי: המו"מ יצטרך להיות על עוצמה, שכן הבעיה אינה נסובה עוד רק על הפרדה גזעית, אלא על עוצמה פוליטית: מי ינהל את המדינה, מי ישלוט בה. כמו ברודזיה, יהא זה מו"מ ממושך וקשה, אך, בסופו של דבר, יצליח. יהיה זה מו"מ שגורמים מן החוץ לא ימלאו בו תפקיד חשוב. כמובן, היינו רוצים ליצור מצב המאפשר מו"מ, אך אל נדמה בנפשנו כי רשאים אנו להורות ל־ANC לאיזה סוג חוקה עליהם לשאוף. זה יהיה נושא למו"מ.

ולבסוף, אם עומד להתחולל שינוי קיצוני כלשהו בדרום־אפריקה, עליו להביא הענקת זכויות דמוקרטיות לכלל האזרחים וגם חלוקה מחדש של העושר. כיצד רואה אתה דרך להתקדמות סוציאליסטית בדרום־אפריקה?

הילי: נדמה לי, שתמצא את התשובה לשאלה זו אם תבחן את תולדות כל השינויים הקולוניאליים. יתכן מאד, שממשלה שחורה שם תרצה כי עסקי לבנים ימשיכו להתקיים במידה רבה כמצבם היום. בוודאי היא תרצה צמיחה כלכלית. הבה נודה שהדגם הסוציאליסטי/קומוניסטי לא היה דגם מרשך מאד בעולם השלישי, שבו הכשלונות בלטו הרבה יותר מן ההצלחות. אך לא אנו שנאמר להם מה לעשות. הם יצטרכו להכריע בעצמם איזו עדיפות לתת לעקרונות סוציאליס־טים אל מול שמירת המצב הקיים. ■

מפתח

למאמרים בעשרה גליונות של ה״ילקוט למחשבה סוציאליסטית - מעתונות העולם״

1. סוציאליזם בימינו

2. תנועת העבודה (מפלגות ואיגודים מקצועיים)

3. שיתוף

ויאדל, אנטוניו קולומר, **הפעולה הקהילתית והאלימות**, 8

לורנקו, נלסון דה־אוליוויה, **צורות קואופרציה בפורטוגל**, 4

לוש, אכים פון, **מפעלי עזרה עצמית של העובדים בגרמניה**, 10

מנדיזאבל, חוזה־מרי, **קואופרטיבים באירופה**, 7

סג׳ר, ג׳נט, **דמוקרטיה בפעולה במפעל**, 1

סטריט, ג׳ון, **הטעון הסוציאליסטי למען דמוקרטיה תעשייתית**, 2

פוא, ג׳ף, **בעלות עובדים – הצלחות ומגבלות**, 9

קוואלאק, תדאוש, **צורות קואופרציה בפולין**, 4

קוודו, מנואל, **טכנולוגיה וקואופרציה**, 9

רוטשילד־ויל, ג׳ויס; ויט, אלן, **האדם כפרט במפעל שיתופי**, 9

תכנית לפיתוח קואופרטיבים – אוסטרליה, 6

4. קפיטליזם בימינו

בלוק, פרד, **אגדת התיעוש המחודש**, 4

ברוקווי, ג׳ורג׳ פ., **על ספקולציה**, 2

גלבריית, ג׳ון קנת, **האנטומיה של עוצמה**, 2

ג׳יליין, קלוד, **מילכוד של קפיטליזם גלובלי**, 4

גריידר, וליאם, **מי הבעלים של אמריקה?**, 9

הייל, דניס, **השוק, הקולקטיב ו... בעיות חניה**, 9

היילברונר, רוברט, **עתיד הקפיטליזם**, 1

הלר, ולטר ו., **ממשלה פעילה – מפתח לצמיחה**, 8

הסיון, צארלס ה., **קיינס ואדם סמית**, 6

הרינגטון, מיכאל, **״חיסול סטאטיסטי״ של העוני**, 5

ואלטון, ריצארד א., **למעורבות במקום העבודה**, 7

ורגופולוס, קוסטס, **המדינה בקפיטליזם בפיריפריות**, 2

וייסקופף, תומאס א., **כיצד להיחלץ ממשבר כלכלי**, 2

וילנסקי, פיטר, **מעורבות ממשלתית ושיוויון חברתי**, 2

יאנג, סטפן, **פרויוואטיזציה בבריטניה**, 9

לוין, דוד פ., **חופש הפרט וכלכלני השוק החופשי**, 1

לוקסלי, גארת, **טכנולוגיית המידע והקפיטליזם**, 8

פורטאדו, סלסו, **המשבר בכלכלה העולמית**, 5

פטשר, אירינג, **ניארשמרנות והימין החדש**, 6

קאון, דוד א., **הכלכלנים ואידאולוגיה חברתית**, 3

קיל, יורגן, **חזרה לתעסוקה מלאה**, 7

רוזן, מרווין א., **השוק אינו עושה נפלאות**, 7

הוצאות הממשלה במדינת ״היוזמה החופשית״, 1

ההתאוששות המוזרה של 1983/84, 7

5. מדינה וחברה – כללית

אולמן, ברטל, **חופש אקדמי**, 3

אסקווית, פיל, **תכנית להצלת מפעל**, 10

ביסהק, גרג, **ייצור נשק – השפעה כלכלית שלילית**, 10

גודין, רוברט א., **מוסר ומדינת הרווחה**, 7

גורז, אנדרה, **עיצוב מחדש של מדינת הרווחה**, 9

גלוץ, פטר, **אמצעי תקשורת בשנות התשעים**, 3

הרבור, ברנרד, **אסטרטגיה להסבה של ייצור נשק**, 10

ודוואורד, קנת ל., **אלוהים בתור סוציאל־דמוקרט**, 5

ין אוטר, קאסטן, **מדינת הרווחה מול הביקורת השמרנית**, 4

לוג, ג׳ון, **להתגבר על משבר מדינת הרווחה**, 9

לוהייה, ראמנוהר, **ביזור, ״מדינת ארבעת העמודים״**, 5

לויתן, שר א., **שיטת הרווחה ובטחון כלכלי**, 7

ליכטנשטיין, היינר, **להרוג יהודים עשירים**, 8

ליס, קולין, **סכנה לזכויות האזרח**, 4

מויר, אלן, **החיים בחברת מכונות חכמות**, 5

מילבראת, לסטר ו., **דעות שולטות – ומחקרי דעת קהל**, 4

מילר־רומל, פרדיננד, **מדעי המדינה והפוליטיקאים**, 8

סינובאץ, פרד, **תרבות ופוליטיקה**, 5

פארתמן, פרידהלם, **מדינת רווחה חדשה**, 2

פוגלסונג, ריצ׳ארד א. **עולם העסקים נגד מדינת הרווחה**, 3

פרי, לוק, **לגלות את הדמוקרטיה מחדש?**, 10

פרניאט, ברנקו, **היחסים בין פוליטיקה ואמנות**, 8

רוז, סטיוון, **הסכנות שבאינטליגנציה מלאכותית**, 5

רוט, וולפגנג, **גן עדן וגיהנום טכנולוגי**, 5

תורניי, ג׳ון, **משחק ״הדור החמישי״**, 5

6. מארכס ומארכסיזם

אולמן, ברטל, **משמעות הדיאלקטיקה**, 10

גולדשטיק, דני, **אובייקטיביות ומוסר אצל מארכס ואנגלס**, 1

דונאייבסקאיה, רעיה, **מארכס ושחרור האישה**, 3

הורוואט, ברנקו, **מארכסיזם – בלי טעויות**, 5

ויילדר, לורנס, **ללמד את מארכס**, 8

ניקולסון, לינדה, **פמיניזם ומארכס**, 8

סוויזי, פאול מ., **מארכסיזם ומהפכה**, 1

רובל, מקסימיליאן, **יחס מארכס לדמוקרטיה**, 4

תוויאט, ויליאם או., **קיינס על מארכס**, 3

7. היסטוריה

הינדלס, יוזף, **אוטו באואר ואנטוניו בראמשי**, 3

נפתלי, פרץ, **חליפת מכתבים עם חבריו לשעבר, 1933**, 2

סטאנסקי, פיטר, **אוטופיה ואנטי־אוטופיה (וילאם מוריס וג'ורג' אורוול)**, 1

פוט, מייקל, **ואני זוכר את ספרד**, 9
פרסטון, פאול, **50 שנה למלחמת ספרד**, 9

רייט, אנטוני, **מאה שנה פביאניזם**, 4

שמלה, אליזבט, **הנוסטלגיה של כהן־בנדיט**, 9

8. מזרח ומערב

אייגנר, ברונו, **אוסטריה לקראת שנת 2000**, 4
אלט, נעמי, **הפשרה תרבותית בבריה"מ?**, 9
אלמוני, **המפה הפוליטית של פולין**, 6
אמין, סמיר, **התפתחות קפיטליסטית במצרים**, 5

בראון, ארצ'י, **גורבצ'וב**, 6
ברנדט, וילי; מגליי מיכאל, **שבירת הקיפאון בין צפון לדרום**, 8

גונג, שאנג, **מארטסה־דון על כלכלה סוציאליסטית**, 2
גראהם, דניאל ניל, **האדומים והירוקים**, 6

דברה, רג'י, **המזרח האדום הולך ומחוויר**, 7

הילי, דניס, **מאבק באפרטהייד**, 10
ואלנטה, ג'ירי וירג'יניה, **הלניגזם של הסנדינסטים**, 7

ליברטל, קנת, **רפורמות פוליטיות בסין**, 5

מליניאק, תיארי, **הסוציאליסטים הספרדיים והבעיה הבסקית**, 4
מרקל, וולפגנג, **בטינו קראקסי**, 1

פומפיי, קרמן, **משפטי ראווה ספרותיים ברומניה**, 8
פריציאן, וילם, **צ'כוסלובקיה – החתירה לאמת**, 8
פתרסון, קווין, **הסוציאליסטים היווניים בשלטון**, 2

צ'אפלי, ארי, **"המלחמה העממית" בתורת הבטחון הרומנית**, 3
צ'ונמינג, ג'ין, **מה גרם למהפכת תרבות?**, 10

ראמט, פדרו, **ליברלים נגד הקו הנוקשה ביוגוסלוויה**, 4
רולא, אלין, **הנמיכו את הגשרו**, 1

שטורמן, דורה, **בדיחות סובייטיות**, 5
הצהרת **"סולידריות": היהודים והפולנים**, 3 ■